Aslıhan Aykaç

Yeni İşler, Yeni İşçiler

Turizm Sektöründe Emek

İLETİŞİM YAYINLARI

ASLIHAN AYKAÇ • **Yeni İşler, Yeni İşçiler**

ASLIHAN AYKAÇ 1975'te İzmir'de doğdu. 1997 yılında Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden lisans derecesini aldıktan sonra Binghamton Üniversitesi'nde sosyoloji dalında yüksek lisans ve doktora programlarını tamamladı. 1997-2007 arasında Muğla Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde çalıştı. Halen Ege Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim görevlisidir.

İletişim Yayınları 1388 • Araştırma-İnceleme Dizisi 233
ISBN-13: 978-975-05-0673-4
© 2009 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2009, İstanbul

EDİTÖR Kerem Ünüvar
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Defne İpek
BASKI ve CİLT Sena Ofset
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ASLIHAN AYKAÇ

Yeni İşler, Yeni İşçiler

Turizm Sektöründe Emek

iletişim

Annem ve babam
Nesrin ve Hikmet Aykaç'a

İçindekiler

Teşekkür *11*

GİRİŞ *13*

Turizm gelişiminin tarihçesi *15*

Türkiye'de turizmin gelişimi *18*

Turizm sektörünün yapısı *26*

Turizm endüstrisinde emek: Yeni bir işçi sınıfına doğru dönüşüm? *31*

Kitabın planı *33*

BİRİNCİ BÖLÜM

KÜRESEL BAĞLAMDA EMEK *37*

Küresel şirket ve yeni üretim süreci *38*

Küresel endüstri yapısında yaşanan dönüşümler *39*

Küreselleşmenin emeğe etkisi *41*

Turizm endüstrisinde işçiler *43*

İKİNCİ BÖLÜM
EMEĞİN DÖNÜŞÜMÜ: TANIM VE KAVRAMLAR ... *49*
İşçi sınıfının oluşumu: Kavramsal bir tartışma ... *50*
Yeni bir zaman-mekân ilişkisi ... *51*
Çok boyutlu bir sınıf çalışmasının gereği ... *52*
İşçi sınıfının oluşumu: Kavramsal bir tanım ... *54*
Çevre ülkelerde işçi sınıfı oluşumu ... *58*

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
EMEĞİN DÖNÜŞÜMÜ: HANENİN ROLÜ ... *61*
Küresel düzlemde emek: Yeni işyeri ve yeni işçiler ... *61*
Emeğin dönüşümünde analitik bir birim olarak hane ... *63*
Turizmde emeğin oluşumu: Hane düzeyinde bir analiz ... *69*

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
TURİZM ÇALIŞMALARINDA EMEK ... *73*
Turizmin temelleri ... *73*
Turizmin gelişmesi ... *76*
Turizm gelişiminin sonuçları ... *83*
Turizme emek yanlı bir yaklaşımın gereği ... *89*

BEŞİNCİ BÖLÜM
KARŞILAŞTIRMALI BİR BAKIŞ AÇISINDAN TURİZM EMEĞİ ... *93*
Hipotez ... *93*
Analitik bir model yapı olarak hane yelpazesi ... *99*
Cinsiyet, emek, sınıf: Turizm gelişmesinin sonuçları ... *101*
Verilerin düzenlenmesi ... *107*

ALTINCI BÖLÜM
TURİZMDE EMEK DÖNÜŞÜMÜNÜN YAPISI ... *111*
Fethiye ... *112*
Belek ... *122*
Kemer ... *131*

YEDİNCİ BÖLÜM
TURİZMDE EMEK DÖNÜŞÜMÜNÜN MİKRO-DÜZEY GÖSTERGELERİ *141*
Fethiye *143*
Belek *155*
Kemer *166*

SONUÇ *177*
Verilerin karşılaştırmalı analizi *177*
Sonuç- I *189*
Sonuç- II *196*

KAYNAKÇA *199*

Teşekkür

Bu çalışma Binghamton Üniversitesi'nde hazırladığım doktora tezimin kitaplaştırılmış hali. Tezin yazılmasında ve daha sonra Türkçeleştirilmesinde katkısı olan, emek harcayan kişileri anmadan geçmek haksızlık olur. Öncelikle Çağlar Keyder'e sadece tezin tamamlanmasında harcadığı emek için değil, Binghamton'da geçirdiğim akademik hayatımda bir rol modeli olduğu için teşekkürlerimi ve saygılarımı sunuyorum. Onunla çalışmak bir ayrıcalıktı. Ravi Palat eleştirileriyle ve beni analitik düşünmeye yöneltmesiyle hem bakış açımı hem de sonunda ortaya çıkan bu tezi geliştirdi. Tezimdeki katkılarından ve başlama aşamasında yönelttiği zor sorulardan dolayı Dale Tomich'e teşekkür ediyorum. Binghamton Üniversitesi'ndeki çalışmalarıma katkıda bulunan tüm fakülte üyeleri bu tezin oluşumunda rol oynamışlardır. Ayrıca, tezin Türkçeleştirilip kitap olarak yayına hazırlanmasında ve düzenlenmesinde harcadığı zaman ve emek için Kerem Ünüvar'a ve İletişim Yayınları'na teşekkür ederim.

Aileme, farklı bir yol seçtiğimde bana inandıkları için teşekkür ederim. Tüm bekletmeler, gecikmeler, tembellikler ve huysuzluklarım için aflarına sığınıyorum. Yıllar boyu bana harcadıkları zaman ve emek için onlara borcumu, karşılamayacağı-

nı bile bile bu kitapla ödemeye çalışıyorum. Bu kitap onlara ithaf edilmiştir.

Binghamton Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'ndeki arkadaşlarıma ve Türk grubuna da akademik katkıları ve dostluklarıyla çoğalttığımız anılar için teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Bayram Ünal, Dikmen Bezmez, Caner Doğan, Fırat Özcan ve Onur Demir farklı zamanlarda çalışmalarım konusunda yorumlarda bulundular. Daha önemlisi verdikleri manevi destek olmasa belki de şimdi bu satırları yazamayacaktım. Mert Sunar, Sanem Güvenç, Kaan ve Tuba Ağartan Türkiye'de olduğum dönemlerde uzaktan desteklerini sürdürdüler; Binghamton'a dönüşlerimde gerçek Türk konukseverliği gösterdiler. Fereydoon Lealaz, Richard Yidana ve Tu Huynh ana akımın ötesinde düşünebilmemi sağladılar. Amerika'daki ailem Eganlar'a gösterdikleri dostluk için minnettarım. Boğaziçi Üniversitesi'nden arkadaşlarıma, tüm mesafelere rağmen yıllarca biriken binlerce email için, güven ve destekleri için teşekkür ederim.

Doktora çalışmalarımın son iki senesini Muğla Üniversitesi'nde Araştırma Görevlisi olarak geçirdim. Burada edindiğim dostluklar beş yıllık Amerika macerasından sonra Türkiye'ye uyum sağlamamı kolaylaştırdı. Kozak ve Gökovalı aileleri bana evlerini açtı ve karşılıksız iyiliğin mümkün olduğunu bir kere daha gösterdi. Metin Kozak tezin yazım aşamasında hem yorumlarıyla hem dostluğuyla bana destek oldu. Ummuhan Gökovalı ve Ürün Özgen son ana kadar yazma ve düzeltme işlerinde beni desteklediler. Hem tezin yazım aşamasında hem de Türkçeleştirilmesinde Özgür Yanardağ hep yanımdaydı. Bütün stresime katlanıp hayatımı kolaylaştırmak için elinden geleni yaptı. Kendisine hoşgörüsü ve sabrı için teşekkür ediyorum. Onsuz olmazdı.

GİRİŞ

Turizm dünyada en hızlı büyüyen ve gelişen sektör olarak özellikle çevre ve yarı-çevre ülkelerde önemli dönüşümler yaratır. Türkiye gerek coğrafi konumu, turizme uygun kaynakları ve devletin çok yönlü desteğiyle bu gelişen turizm piyasasında kısa zamanda yükselen ülkelerden biri oldu. Bu kitapta gelişmekte olan turizm sektörünün sonucunda ortaya çıkan emek dönüşümü sürecine ve emek piyasasının yapısına bakacağım. Bunu yaparken Türkiye'de üç önemli turizm merkezinde yapılmış çalışmaları karşılaştırmalı olarak inceleyeceğim.

Turizmin son dönemdeki hızlı büyümesi farklı bakış açılarına göre farklı biçimlerde açıklanabilir. Kültürel bir bakış açısı insanların artan hareketliliğini küresel düzlemde sosyal ilişkilerin, kültür alışverişinin artması olarak değerlendirebilir. Bu aynı zamanda kültürün metalaştırılması ve kitle tüketimine açılması anlamına da gelir (Urry 2002, Rojek ve Urry 1997). Turizm bu yönüyle yeni yerler keşfetmek ve yeni kültürler tanımak isteyenlere yeni alanlar açar, ancak bu alanların zaman içinde tek tip bir küresel kültürün metaları haline gelmesi ev sahibi toplulukları ekonomik getiri ve sosyal, kültürel yozlaşma arasında bir seçime zorlar. Bundan farklı olarak, sosyolojik bir bakış açısı, gerek yatırımcı gerekse turist olarak dışarıdan

gelenlerin yerel düzeyde yarattığı sosyal değişimlere bakar. Bu da genel olarak turizmin sosyal etkileri olarak tanımlanabilir.

Ekonomi politik yönlü bir bakış ise turizmin küreselleşmeyle birlikte öne çıkan yapısal dönüşümlerine bakar. Bu yapısal gelişmeler hem sektör içindeki üretim ilişkilerini hem de onu çevreleyen sosyal ilişkileri, özellikle hanedeki ilişkileri kapsar. Küreselleşmenin ortaya çıkmasından önce turizmle ilgili temel soru, turizmin az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere alternatif bir kalkınma seçeneği sunup sunmadığıyla ilgiliydi (Briedenhann ve Wickens 2004, Harrison 1994). O dönemde kalkınma teorilerinin ve modernizasyon söylemlerinin hâkim olduğu düşünüldüğünde turizmdeki temel sorunun da bu olması şaşırtıcı değildir. Hatta bu açıdan bakıldığında, turizmdeki gelişmeleri çok daha erken başlayan İtalya ve İspanya'nın gerçekten de turizmin istihdam yaratma ve ekonomik büyüme sağlama özelliklerinden fazlasıyla yararlandıkları görülür. Ancak bugün turizm bir kalkınma seçeneği olmaktan çok küresel ekonomiye açılan bir kapı olarak düşünülmektedir. Malezya, Endonezya, Türkiye gibi çevre ülkelerde hükümetler, turizmin gelişmesine destek vermek ve ülkelerinin turizmini pazarlamak için vergi indiriminden toprak tahsisine ya da yerli ve yabancı sermaye yatırımını çekecek teşviklere kadar farklı politikalar izlemektedir. Bu anlamda bugün turizme atfedilen ekonomik rol, az gelişmiş ülkelerde yaşanan diğer gelişmelerle büyük bir uyum içinde, önceki dönemin kalkınmacı modellerinin başarısızlığını kısa yoldan neo-liberal ekonomi politikaları uygulayarak ya turizmle ya da ihracata dayalı sanayileşmeyle çözmeye çalışan bir düşüncenin ürünü. Her ne kadar turizmle dünya ekonomisine açılmak ekonomik büyüme, istihdam artışı ve döviz girdisi sağlasa da bütün bu olumlu unsurlar daha fazla sosyal refaha dönüşmediği için küreselleşmenin yarattığı sosyal kutuplaşmayı da ortadan kaldırmıyor. Dolayısıyla turizm de küreselleşme, bu dönemde öne çıkan diğer sektörlerde olduğu gibi az gelişmiş ülkelerin eskiden beri maruz kaldığı yapısal eşitsizlikleri sürdürüyor.

Makro düzeydeki bu değerlendirmeler, turizmin "yerel" üze-

rindeki etkisine bakıldığında daha iyi anlaşılıyor (Pleumarom 1994, Clancy 1998). Turizm belli bir noktada gelişmeye başladığında, oradaki toprak, su gibi doğal kaynakları ve yerel emeği kullanmaya başlar. Başka bir bakış açısıyla, turizm yerel emeği daha önce çalıştıkları alanlardan çeker ve bu insanları yeni çalışma koşullarına ve yeni sosyal ilişkilere dahil eder. Yeni çalışma alanları haneyi, hanedeki işbölümünü, karar verme süreçlerini, sosyal yapıyı ve çok daha fazlasını değiştirir.

Bu bağlam içinde bu kitapta Türkiye'deki turizm işçilerinin deneyimlerini tarihsel karşılaştırmalı bir bakış açısıyla inceleyerek turizmin yerel düzeyde yarattığı değişiklikleri anlatacak ve bu değişikliklerin turizm işçilerinin sosyal ve ekonomik tercihlerini, konumlarını nasıl etkilediğini sorgulayacağım. Bunu yaparken temel soru turizmin yarattığı emek dönüşümü süreci sonunda ortaya çıkan emek türleri üzerinedir. Emek dönüşümü burada daha önce tarımda çalışırken turizmin gelişmesiyle turizmde çalışmaya başlayan işçilerin yaşadığı, ücretli işçilik, yeni bir üretim sürecinin parçası olma ve hanedeki işbölümünün değişmesi gibi sonuçları kapsar. Başka bir deyişle, turizm işçilerinin işyeri deneyimlerine ve bunun dışındaki sosyal ortamlarında yaşadıklarına bakarak nasıl bir dönüşüm geçirdikleri çözümlenecek; bunun sonucunda tam işçileşme, yarı-işçileşme ya da köylü-işçi gibi arada bir kategoride kaldıkları değerlendirilecektir.

Turizm gelişiminin tarihçesi

Turizmin tarihsel gelişimine bakarken Marco Polo'ya, İpek Yolu'na ya da Baharat Yolu'na kadar geri gidilebilir. 13. ve 14. yüzyıllarda yapılan hac turları sadece dinî sebeplere dayanmıyordu; aynı zamanda kültür ve eğlence amaçlıydı. 18. yüzyılda başlayan Büyük Avrupa Turları (*European Grand Tour*) öncelikle aristokrasi ve soylular için sonraları da profesyonel orta sınıf için düzenlenen bir turizm etkinliğiydi. Bu turlar, hem müzelerin ve tarihî eserlerin görülmesi açısından kültürel bir etkinlikti hem de doğal yerlerin görülmesi açısından özel ilgi

turlarıydı (Turner ve Ash 1976, Urry 2002). Bugünkü turizm, yani en yaygın ve alışılmış kitle turizmi ise 19. yüzyılda sanayileşmenin dolaylı bir sonucu olarak ortaya çıktı. 19. yüzyıldaki kitlesel proleterleşme iş ve iş dışı yaşamı zamansal ve mekânsal olarak birbirinden ayırırken, çalışan kitlelerin çalışma dışındaki zamanlarını da farklı bir biçimde organize etmesini öngören yeni bir yaşam tarzı üretti. Buna göre, emeğin kendini yeniden üretmesinin önemli bir parçası sayılan rekreasyon ve dinlenme, tatil etkinlikleri insanların hayatlarında belli bir dönemde ve belli bir süre ayırmalarıyla dinlenme, gezi ya da dönemin popüler olan başka bir tatil anlayışıyla biçimlendi. Urry bu tarihsel gelişimi anlatırken 1920 ve 1930'larda kuleler ya da iskelelerle popüler kılınan deniz kıyılarının tercih edildiğini,[1] 1960'lara gelindiğindeyse deniz kıyısı tatillerinin gözden düşüp yerine yeni bir turizm anlayışı olan, Türkiye'de şimdilerde yaygınlaşan Adaland, Aqualand gibi su parkı tarzı eğlence parklarının tercih edildiğini vurgular (Urry 2002). Kitle turizminin uluslararası boyut kazanmasıysa 1945 sonrası barış dönemine denk düşer (Shaw ve Williams 2002, Turner ve Ash 1976: 95-105). Bu dönemde insanların hareketliliği daha serbest olduğu gibi yeniden inşa döneminin yükselen ekonomilerinde bireylerin bu tür etkinliklere para ayırabilmesi de mümkündü. Daha yakın döneme baktığımızda, küreselleşme, 1980'lerden başlayarak uluslararası turizmi, kitle turizminin ötesinde alternatif turizm tercihlerine doğru da geliştirdi. Bu yayılma hem yabancı ülkeye seyahat edenlerin sayısını, hem de konaklama ve turizm harcamalarını artırdı.

Küreselleşmeyle birlikte turizm etkinlikleri de önemli değişimler geçirdi. Öncelikle ulaşım ve iletişim teknolojilerindeki ilerlemelerin ucuz bir şekilde kitlelere sunulması, daha kısa sürelerde daha uzun mesafelerin daha ucuza kat edilmesini sağladı (Sampson 1985). İkinci olarak, küreselleşme siyasi ve ekonomik bütünleşmeyi de beraberinde getirdi. Ulusal sınırların

1 Türkiye'de kule ve iskele gibi yapılara bağlı turizm için Kuşadası Adakule, son dönemde iskeleleriyle gündeme gelen Bodrum Türkbükü gecikmiş ama geçerli örnekler olabilir.

önemini yitirmesi, insanların daha kolay uluslararası yolculuk yapabilmelerine imkân tanıdı, hatta bunun sonucunda "sınır turizmi" olarak adlandırılan yeni bir turizm türü ortaya çıktı (Timothy 1995). Avrupa Birliği ve benzeri bölgesel birlikler insanların daha az bürokrasi ile daha rahat yolculuk yapabilmeleri için yasal düzenlemeler getirdiler. Küreselleşmenin olumlu etkilerine rağmen 11 Eylül 2001'de Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşananlar güvenlik kaygılarının artması ve uygulanan sıkı denetimler turizmde büyük bir çöküş yarattı (Szyliowicz 2004). Ancak şunu da söylemek gerekir ki olumsuz etki kendini en çok ABD'de hissettirdi.

Üçüncü olarak, küresel ekonominin çift kutuplu yapısı yani gelişmiş ülkelerde artan zenginleşme ve az gelişmiş ülkelerde artan yoksulluk uluslararası turizmi etkileyen önemli bir unsur oldu (Nicholson-Lord 1997). Bir yandan zengin ülkelerin turistleri dünyanın her yerine gidebilme şansına sahipken, az gelişmiş ülkeler ellerinde hali hazırda bulunan doğal kaynakları, tarihsel ve kültürel mirası ve en önemlisi ucuz emeği kullanarak fazla sermaye yatırımı gerektirmeyen turizm sektörüyle dünya piyasalarında yer edinmeyi hedeflediler. Bunun sonucunda gelişmiş ülkelerin turistleri az gelişmiş ülkelerin yükselişe geçen turizm bölgelerinin birincil tüketicileri oldu.

Küreselleşme, dünyanın en uzak köşelerini bile tüketiciler için piyasaya sunarken ev sahibi ülkeler ve turistler arasındaki ilişkiler turizmin yarattığı kültürel etkileşim konusunda yeni tartışmalara yol açtı. Küresel turistlere kolaylıkla alışacakları bir ortam sunmak adına yayılan tek tip küresel kültür, "haz çevresi" olarak tanımlanan az gelişmiş ülkelerin turizm cennetlerinde yerel kültürün otantik değerlerini tehdit etmeye başladı. Küreselleşmenin kültürel etkisi üzerine yapılan tartışmalar, artan bilişim teknolojilerinin kültürel sebeplerden ötürü seyahat etmeyi gereksiz kıldığı üzerinde durdu. Burada dikkat çekici olan "post-turizm" kavramı, otantik değerlerin tamamen konu dışına itildiği ve turizmin sahte birtakım deneyimlerin oyununa dönüştüğü yeni bir turizm türünü tanımlamak için kullanıldı (Lash ve Urry 1994).

Türkiye'de turizmin gelişimi

Türkiye'de turizmin gelişmesi, özellikle uluslararası turizmin yaygınlık kazanması dünyadaki diğer örneklere kıyasla oldukça yeni sayılır. Coğrafi konumuna, tarihsel ve kültürel zenginliklerine bakıldığında bu gecikme beklenmedik bir durumdur. Ancak Türkiye'de turizmin gelişme sürecini ulusal ekonomi politikalarına paralel olarak değerlendirdiğimizde gecikmenin geçerli sebepleri ortaya çıkar. İlk dönemlerde sanayileşmeye ağırlık verilmesi ve buna bağlı olarak İthal İkameci Sanayileşme modelinin benimsenmesi, Türkiye'nin kapalı ekonomi anlayışına uygun olarak turizmi geri plana itti. Küreselleşmeyle birlikte Türkiye'de yapısal uyum sürecinin başlaması ve dünya ekonomisine eklemlenmek için liberal ekonomi politikalarının benimsenmesi, kaçınılmaz olarak uluslararası bir boyutu olan turizmin de önem kazanmasını beraberinde getirdi. Zamansal olarak da Türkiye'de turizmin yükselişe geçmesi 1980 sonrası dışa açılma sürecine denk düşer; bu dönemde turizme yapılan yatırımlar teşvik, tahsis ve kredi destekleriyle ve devlet arazilerinin özel sektöre kiralanmasıyla artış gösterir. Aynı zamanda liberalizasyon sürecinin bir uzantısı olan Türk lirasının dönüştürülebilir (*convertible*) olması, döviz girdisinin ekonomide artan önemi büyük bir döviz kaynağı olan turizmi ekonominin merkezine çeken unsurlardı. Ancak özellikle 1990'larda artan turist sayıları ve turizm gelirlerinin büyümesi Türkiye turizminin gerçek anlamda büyümesinin kanıtı oldu. Artan talep ister istemez artan bir arzı da beraberinde getirdiğinden, tesis sayısında ve yatak kapasitesinde önemli bir artış gözlendi.

Başka ülkelerle karşılaştırmalı olarak baktığımızda Türkiye'nin başka ülkelere kıyasla daha geç girdiği turizm piyasasındaki hızlı yükselişi daha net bir şekilde görülür. Turizmin büyümesi, gelen turist sayısı, turizm yatırımları ve turizm gelirlerine bakarak anlaşılabilir. Her ne kadar Türkiye henüz İspanya ve Fransa gibi turizmde uzmanlaşmış ve ekonomilerinin önemli bir kolu olarak turizmi benimsemiş ülkelerin durumundan uzak olsa da gelen turist sayısı ve turizm gelirlerindeki artış açı-

TABLO 1
Turist Sayılarına ve Turizm Gelirine Göre Turizm Gelişmesi

Yıllar	*Turist sayısı (000 kişi)*	*Turizm geliri (milyon dolar)*
1953	91	–
1960	124	–
1970	725	–
1975	1541	201
1980	1288	326
1983	1625	420
1984	2117	548
1985	2615	1094
1986	2391	950
1987	2856	1476
1988	4173	2355
1989	4459	2557
1990	5389	3225
1991	5518	2654
1992	7076	3639
1993	6501	3959
1994	6671	4321
1995	7727	4957
1996	8614	5650
1997	9712	7002
1998	9431	7177
1999	7487	5203
2000	10428	7636
2001	11619	8090
2002	13247	8481
2003	14030	13203
2004	17517	16000
2005	21125	18152
2006	19803	16851

Kaynak: DPT, Temel Ekonomik Göstergeler, 1950-2006.

sından Türkiye ilk on ülke arasında yer alır.

İspanya ve İtalya tarihsel olarak turizmin öncüleri oldular. 1951 yılında Türkiye henüz turizm yatırımlarına başlamamışken dünyada her altı yabancı turistten bir tanesi İspanya'ya gitmekteydi. İspanya'nın başarısı "ucuzluk, uzun sahil şeridi, iyi iklim ve sanayileşmiş Avrupa'ya yakınlıkla açıklanmaktaydı (Turner ve Ash 1976: 97). Türkiye'nin bugün hâlâ turizm piyasasında İtalya ve İspanya kadar paya sahip olmaması, altyapı ve pazarlama yatırımlarını artırmasını zorunlu kılıyor.

TABLO 2
Uluslararası Turist Sayısı

	Turistler (milyon)		*Değişim (%)*	
Ülke	*2006*	*2007*	*2006/2005*	*2007/2006*
Fransa	78.9	81.9	3.9	3.8
İspanya	58.2	59.2	4.1	1.7
ABD	51.0	56.0	3.6	9.8
Çin	49.9	54.7	6.6	9.6
İtalya	41.1	43.7	12.4	6.3
İngiltere	30.7	30.7	9.3	0.1
Almanya	23.5	24.4	10.1	3.9
Ukrayna	18.9	23.1	7.4	22.1
Türkiye	18.9	22.2	-6.7	17.6
Meksika	21.4	21.4	-2.6	0.3

Kaynak: World Tourism Organization (UNWTO), 2008.

TABLO 3
Uluslararası Turizm Gelirleri

	Gelirler (milyar dolar)		*Değişim (%)*	
Ülke	*2006*	*2007*	*2006/2005*	*2007/2006*
ABD	85.7	96.7	4.8	12.8
İspanya	51.1	57.8	6.6	13.1
Fransa	46.3	54.2	5.3	17.0
İtalya	38.1	42.7	7.7	11.9
Çin	33.9	41.9	15.9	23.5
İngiltere	33.7	37.6	9.8	11.6
Almanya	32.8	36.0	12.4	9.8
Avustralya	17.8	22.2	5.8	24.7
Avusturya	16.6	18.9	3.7	13.5
Türkiye	16.9	18.5	-7.2	9.7

Kaynak: World Tourism Organization (UNWTO), 2008.

Türkiye'de turizm genel olarak Akdeniz ve Ege kıyılarındaki küçük yerleşimlerde deniz merkezli kitle turizmi şeklinde gelişti. 2000 yılına gelindiğinde bu çalışmanın da alanlarından olan Belek ve Kemer Türkiye'de en çok turist çeken iki merkez olarak başı çekiyordu. Belek ve Kemer'in de parçası olduğu Antalya ve ilçeleri en çok yabancı turist ağırlayan merkezdi.[2] Tu-

2 Antalya havaalanından giriş yapan turist sayısı günde 40.000'den fazla olabiliyordu. Havaalanından sonra turistler Antalya'nın çeşitli ilçe ve beldelerine dağılıyordu. Yüksek sezonda otellerin hemen hepsi sık sık "short'ta kalıyor", odaları yetmediği için rezervasyonlu turistleri bir geceliğine başka bir otele ya

rizm açısından İstanbul da Türkiye için çok önemli bir merkez, ancak buradaki turizm kitle turizminden kongre turizmine doğru çeşitlilik gösteriyor. Örneğin 2010 yılında İstanbul'un Avrupa kültür başkentlerinden biri olması kuşkusuz turizm açısından çok anlamlı bir gelişme; ancak ne bu durum ne de genel olarak İstanbul turizmi Türkiye'de turizmin genel seyrini tanımlayacak bir örnek. Kapadokya ve Muğla çevresi de önemli turizm merkezleri olmakla birlikte turizm piyasasındaki konumları Antalya'ya kıyasla oldukça geride kalıyor.

Türkiye bugün dünyada en hızlı büyüyen turizm merkezlerinden biri: Doğal, tarihî ve kültürel kaynakların çeşitliliğinin yanı sıra, devlet desteğinin yarattığı yatırıma uygun ortam, turizmi ekonominin gelişen alanlarından biri yapıyor. Ancak ülkelerin ekonomilerini turizme ağırlık vererek kurması literatürde çok tartışılan konulardan biri. Talebin bir turizm merkezinin gelişim sürecinde gerilemesi, ya da beklenmedik –örneğin terör, doğal afet, ekonomik kriz– durumlardan dolayı talebin ani düşüşü turizme gereğinden fazla bel bağlayan ekonomilerde önemli sıkıntılar yaratıyor.

Turizm çoğu zaman doğal kaynakların bozulmadan korunduğu bakir alanlarda geliştiği için temel işgücü ihtiyacını kırsal bölgelerde bulunan tarımsal emekten karşılıyor. Dolayısıyla tarımdan turizme geçiş, derinlemesine incelenmesi gereken bir emek dönüşümü yaratıyor. Bu dönüşüm istihdamın önemli kısmını kapsayan bir tarım sektörüne ve giderek büyüyen bir turizm sektörüne sahip Türkiye için önemli bir gelişme.

Turizmin yarattığı emek dönüşümünü daha iyi anlayabilmek için turizmdeki istihdam rakamlarına bakmakta fayda var. Ancak turizm istihdamı hem nicel hem de nitel anlamda ciddi ölçüm sorunları ile karşı karşıya; bu nedenle yapılan analizlerde bu zorluk göz önüne alınmalı. Bunun bir sebebi, turizm istihdamına yönelik akademik ilginin daha çok emeğin özellikleri, uzmanlaşma ve vasıf oluşumu ile eğitim ve farklı eğitim yöntemleri üzerinde dur-

---

da düşük kaliteli bir odaya yerleştirmek zorunda kalıyordu. Bu tür küçük çözümler bir hediye ya da günlük tur gibi hizmetlerle telafi ediliyor, sonuçta işletmeler yatak kapasitesinin üstünde bir performansla çalışıyordu.

ması (Brotherton vd. 1994, Liu ve Wall 2005). Bunun yanı sıra, akademik çalışmalar daha çok insan kaynakları yönetimi altında emeğin üretkenliği ve piyasa ekonomisi içinde etkinliği üzerinde şekilleniyor (Elkin ve Roberts 199). Ancak ölçüm sorunlarının bir kısmı da turizmde istihdamın mevsimsel ve kayıt dışı olmasına bağlı olan iç dinamiklerden kaynaklanmaktadır. Mevsimlik olması sadece istihdam açısından değil aynı zamanda işletmelerin çalışma süreleri açısından da belirleyicidir. Dolayısıyla sadece turizm sezonunda çalışan ve yılın geri kalanında başka işle uğraşanlar istatistiksel olarak sorun yaratmaktadır. Kayıt dışı istihdam, gelişmekte olan birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de hem turizm alanında hem de diğer sektörlerde görülmektedir. Buna göre çalıştığı halde sosyal güvenlikten faydalanmayan ve işgücüne katılmamış görünen işçiler azımsanmayacak sayılardadır. Son olarak turizm sektörünün çok parçalı yapısı da ölçüm açısından karışıklık yaratmaktadır. Öncelikle turizmde doğrudan istihdam, barınma, yeme-içme ve eğlence hizmetlerinde çalışanları kapsıyor. Ancak bunun dışında turizme bağlı olarak gelişen başka alanlarda ve dolaylı olarak turizmde istihdam edilen ulaşım, temizlik, gıda üretimi, toptancılık gibi alanlarda çalışanlar var. Son olarak, ekonomik büyüme ve farklı mal ve hizmetlere yönelik artan talepten kaynaklanan uyarılmış istihdamdan söz etmek gerekiyor (Lea 1998). Bunun dışında turizmde çalışanların kazançlarının farklı alanlarda harcanması turizmle ilgisi olmayan sektörlerde çarpan etkisi yaratıyor (Çeken ve Erdem 2003). Turizm istihdamının farklı biçimleri ve bunların ekonomik sonuçları dikkate alındığında kapsamlı bir değerlendirme yapmak zorlaşıyor. Tablo 4, turizmdeki ölçüm sorunları açısından bir parça açıklayıcı olabilir. WTTC verilerine göre hazırlanan tablo turizmde doğrudan ve dolaylı istihdam rakamlarının toplam istihdamdaki paylarını verirken, Tablo 5 ise, karşılaştırma açısından sivil istihdamın sektörel dağılımını gösteriyor.

Tablo 5'te, tarım, sanayi ve hizmetler kollarındaki istihdamı yıllara göre yer alıyor. Rakamların yıllara göre değişimine baktığımızda oranlarda büyük bir değişiklik olmaması dikkat çekicidir. Ancak 4. ve 5. tabloları karşılaştırdığımızda Tablo 6'da

TABLO 4
Turizm İstihdamının Toplam İstihdamdaki Payı

	Turizme doğrudan istihdamın toplam istihdama oranı (%)	*Turizmde doğrudan ve dolaylı istihdamın toplam istihdama oranı (%)*
1997	3.10	6.94
1998	2.95	6.81
1999	2.56	5.46
2000	3.05	7.39
2001	4.08	10.46
2002	3.52	8.62
2003	3.47	8.03
2004	3.31	7.23
2005	3.25	7.60
2006	2.94	7.19

Kaynak: WTTC, http://www.wttc.org

TABLO 5
İstihdamın Sektörel Dağılımı

	Tarım (000)	*Tarımın toplam istih-damdaki payı (%)*	*Sanayi (000)*	*Sanayinin toplam istih-damdaki payı (%)*	*Hizmetler (000)*	*Hizmetlerin toplam istih-damdaki payı (%)*	*Toplam istihdam (000)*
1997	8.837	41.7	3.715	17.5	8.653	40.8	21.205
1998	9.039	41.5	3.723	17.1	9.018	41.4	21.780
1999	8.856	41.5	3.784	17.8	9.410	44.1	21.324
2000	7.769	36	3.810	17.7	10.001	46.3	21.580
2001	8.089	37.6	3.774	17.5	9.661	44.9	21.524
2002	7.458	34.9	3.954	18.5	9.942	46.5	21.354
2003	7.165	33.8	3.846	18.1	10.135	47.9	21.147
2004	7.400	33.95	3.988	18.3	10.403	47.7	21.791

Kaynak: DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-2003).

görüldüğü gibi turizm sektöründe doğrudan ve dolaylı çalışanların hizmet sektörü çalışanlarına oranı ortaya çıkmaktadır.

Buraya kadar sunulan rakamlar, Devlet Planlama Teşkilatı'nın göstergeleri ve turizme yönelik uluslararası veri toplamada standart olan World Travel and Tourism Council'dan alınan verilerden çıkarılmıştır. Bu hesaplama belli oranda gerçekçi olsa da kayıtdışı rakamları göz ardı ettiği için ve mevsimlik istihdamı yansıtmadığı için sorunludur. Ayrıca Türkiye'de, medyada ve akademide öne sürülen rakamlar burada sunulanlardan hayli yük-

TABLO 6
Turizm İstihdamının Hizmetler İstihdamındaki Payı

	Turizmde doğrudan ve dolaylı istihdamın hizmetler istihdamına oranı (%)
1997	17
1998	16.45
1999	12.38
2000	15.96
2001	23.29
2002	18.53
2003	16.76
2004	15.16

sektir. Bunu daha iyi anlamak için TÜRSAB tarafından yapılan bir çalışmada elde edilen verileri Tablo 7'de sunuyorum.

İstihdam rakamlarının abartılı olduğunu göstermek için karşılaştırmalı bir analiz yapmak yararlı olacaktır. TÜRSAB'ın 2004 rakamları doğrudan istihdamın 1.200.000 olduğunu ve dolaylı istihdamla birlikte toplam turizm istihdamının üç mil-

TABLO 7
Turizmde İstihdam

	Doğrudan istihdam	*Doğrudan ve dolaylı istihdam*	*Turizmde doğrudan istihdamın genel istihdama oranı*	*Turizmde doğrudan ve dolaylı istihdamın genel istihdama oranı*
1993	662.081	1.617.703	3.5	8.7
1997	891.334	2.228.334	4.3	10.7
1998	975.399	2.438.498	4.6	11.4
1999	1.012.152	2.530.379	4.6	11.6
2000	1.009.211	2.523.026	4.8	12.1
2001	1.007.793	2.519.481	5.1	12.8

(*) Buradaki rakamlar DİE'nin verilerinden alınmıştır. Yeme-içme ve eğlence sektörlerinin %50'lik kısmı turizmde doğrudan istihdam olarak alınmıştır. Doğrudan istihdama tamamen dahil olan diğer iki alt kol ise konaklama ve ulaşım sektörleridir.

(**) Dolaylı istihdam, doğrudan istihdam rakamlarının WTTC ve WTO gibi turizm örgütlerince standart çarpan katsayısı olarak alınan 1.5 ile çarpılmasıyla elde edilmiştir.

Kaynak: TÜRSAB Ar-Ge Departmanı Mart 2004.

yonun üzerinde olduğunu söyler (TÜRSAB 2004, http://www.tursab.org.tr). 2003 yılı rakamlarına göre toplam istihdam 21 milyon iken hizmetlerde çalışanların sayısı 10 milyonun biraz üzerindedir. Buradan çıkan sonuç toplam istihdamın %14 ve hizmetler istihdamının %30 gibi bir kısmı turizmdedir. Her ne kadar turizm sektörü en hızlı büyüyen sektörlerden biri olsa da bu rakamlar olduğundan çok daha fazladır. Öncelikle turizm sektörünün yapısal özellikleri –mevsimlik olması, kayıtdışı, çok parçalı istihdam yapısı, doğrudan ve dolaylı istihdam– daha gerçekçi rakamlar elde etmek için araştırmacıların farklı yöntemler kullanarak ölçüm yapmasını gerektirir. Ancak farklı teknikler durumu karmaşıklaştırdığı gibi, turizmin yapısal özelliklerinden doğan sıkıntıları da ortadan kaldırmaz. Sonuçta ortaya çıkan rakamlar abartılı olduğu için başka ölçümleri de etkiler ve yaklaşık bir sonuca varılmasını engeller.

Kaba bir karşılaştırma yaparsak, dünya turizm piyasasının % 53'üne sahip olan Avrupa Birliği'nde, turizm ekonomisi Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla'nın %5,5'i ile 9 milyon kişi istihdam eder (Avrupa Komisyonu 2004, http://www.deltur.cec.eu.int). Bu rakamları Türkiye rakamlarıyla karşılaştırdığımızda dünya turizm pazarının %53'lük kısmı 9 milyon işçi istihdam ederken Türkiye üç milyon işçi istihdam ediyorsa, Türkiye'de emek üretken bir biçimde değerlendirilmemektedir ki bu açıklama gerçekçi sayılamaz. İkinci bir sonuç ise kayıtların daha düzenli olduğu Avrupa Birliği'nde dahi ölçüm sorunları yaşandığıdır.

Sonuç olarak turizm istihdamıyla ilgili birkaç noktanın vurgulanmasında fayda var. Öncelikle sektörün iç dinamiklerinin yol açtığı bir ölçüm sorunu, turizm işçileri hakkında net bir değerlendirmeye engel olur. Ancak bu netlik hem derinlemesine incelemelerle hem de farklı verilerin –örneğin turist sayıları, yatak kapasitesinin artması, işletme sayısının veya büyüklüğünün artması– değerlendirilmesiyle sağlanabilir. Ancak burada asıl konu sektörün içyapısı ve bu sektörde giderek artan istihdamın bu alanda çalışan işçiler için, Türkiye'de hizmet sektöründe çalışan işçiler için, genel olarak Türkiye'nin emek yapısı için ne ifade ettiğidir.

Turizm sektörünün yapısı

Turizm işçilerinin çalışma süreçlerini ve turizmde emeğin dönüşümünü tartışmaya başlamadan önce turizm sektörünün hangi yapısal özelliklere göre şekillendiğini incelemek açıklayıcı olacaktır. Bu yapısal analiz, bir yandan turizmin diğer hizmet alanlarından farkını gösterirken, diğer yandan da daha sonraki ampirik bölümler için bir çerçeve oluşturacaktır.

Küresel turizm

Turizm sektörü, dünyada en hızlı büyüyen hizmet sektörü olarak daha çok az gelişmiş ülkelerde ihtiyaç duyduğu özgün kaynakların bolluğuna bağlı olarak yayılır. Bu anlamda tarımdan turizme önemli bir geçiş söz konusudur ve kırsaldan gelen emek göçü de turizmdeki dönüşümü sürekli hale getirir. Bir yandan bir hizmet sektörü olan turizmin büyümesi sanayi yapıları ve emek ilişkileri açısından küresel dönüşümleri temsil ederken, diğer yandan tarımdan turizme transfer olan emek, tarihsel olarak emeğin dönüşümü ve geleneksel sektörlerden kaynaklanan göçle benzeşir.

Turizm sektörü çok sayıda küçük ve orta boy işletme ile az sayıda büyük işletmeden oluşur. Genel olarak küçük işletmeler daha çok yerel girişimcilerin düşük sermaye yatırımlarıyla ve aile emeğine dayalı olarak gelişir. Bunlar arasında yerli olmayan ve gelişmekte olan bir bölgeye kayma potansiyeli taşıyanlar da vardır. Büyük işletmeler az sayıda olsa da yarattıkları istihdam olanakları sayısal olarak çok daha fazladır. Büyük işletmelerin hepsi olmasa da büyük bir çoğunluğu merkezleri gelişmiş ülkelerde bulunan ve turizm için özellikle gelişmekte olan ülkelerde yatırım yapan çokuluslu şirketlerin kollarıdır (Dunning ve McQueen 1982). İşletme büyüklüğü istihdamın süresini, mevsimselliğini, ücret düzeyini ve sağladığı sosyal güvenliğin derecesini belirleyen en temel unsur olarak öne çıkar (Athiyaman ve Robertson 1995). Küçük ve orta boy işletmeler aile emeğini veya düşük vasıflı göçmen işçileri istihdam eder,

hem ücretler hem de sosyal güvenlik açısından kayıtdışı çalışma yaygındır. Ayrıca vasıf ve estetik emek açısından beklentileri oldukça düşüktür (Getz ve Carlsen 2005). Büyük işletmeler ise emekten talepleri daha yüksek olmakla birlikte daha fazla sosyal güvence sunar ve daha yüksek ücret verir. Bu tür işletmeler turizmin mevsimselliğini dengeleyecek pazarlama stratejileri uygulayarak çalışma sürelerinin de daha uzun olmasını sağlar. Daha küçük olan aile işletmeleri de mevsimsel yapıya yönelik farklı yöntemler uygulasa da işletme olanakları oldukça sınırlıdır (Getz ve Nilsson 2004).

Genel olarak küresel ekonominin yapısı merkez ülkelerde yoğunlaşan çokuluslu şirketler ile çevre ve yarı-çevre ülkelerde yoğunlaşan küçük ve orta-boy işletmelerden oluşur (Tremblay 1998). Çokuluslu şirketlerin otel ve restoran zincirleri çevre ve yarı-çevre ülkelerdeki piyasa olanaklarını değerlendirdiğinden aynı zamanda tek tip küresel kültürü de yayar (http://www.uneptie.org). Ancak turizm piyasasının küresel yapısını belirleyen en önemli aktörler tur operatörleridir. Özellikle gelişmiş ülkelerin uluslararası ağları çok geniş olan tur operatörleri birtakım otantik özellikleri, örneğin tarihsel ya da coğrafi değerleri olan az gelişmiş ülkelere turlar düzenleyerek dünya turizm hareketlerinin yönünü ve yapısını, sonuç olarak hangi turizm merkezinin ne zaman ve ne kadar turist çekeceğini belirler (Hohl ve Tisdell 1995). Bu belirleme aynı zamanda küresel siyasi ve ekonomik gelişmelere göre gerçekleşir. Gerek çokuluslu şirketlerin zincir işletmelerinin, gerekse gelişmiş ülkelerin tur operatörlerinin piyasada bu kadar belirleyici bir konuma sahip olması turizm gelirlerinin büyük bir kısmının da bu büyük işletmelere gitmesine yol açar. Daha çok küçük ve orta boy işletmelerle piyasada varlığını gösteren gelişmekte olan ülkeler ise kendi kaynakları kullanılmasına rağmen daha az gelirle yetinmek zorunda kalır. Turizm literatüründe sızıntı (*leakage*) sorunu olarak tanımlanan ve turizm gelirlerinin büyük kısmının gelişmiş ülkelerin işletmelerine gittiğini anlatan bu durum piyasada gelişmiş ülkelerle değil ancak birbirleriyle rekabet içine girebilen gelişmekte olan ülkeler için önemli bir sıkıntıdır (Jayawardena ve Ramajeesingh

2003). Gelirlerin dışarı kaçması anlamına gelen "sızıntı" sorunu aynı zamanda turizm sektörünün de küresel ekonominin yapısal eşitsizliklerinden etkilendiğini gösterir.

Turizm sektörü dünya genelinde deniz-kum-güneş üçlemesine dayalı –son yıllarda bu üçleme alışveriş ve seks turizmiyle genişledi– deniz kıyısı kitle turizmine dayalıdır (Theobald 1998). Son dönemlerde, örneğin butik otellerde olduğu gibi işletme büyüklüğüne, çalışma biçimlerine göre turizmi çeşitlendirme eğilimi yaygınlaşmaktadır. Bunun yanı sıra farklı turizm etkinliklerine göre, örneğin kır turizmi, inanç turizmi, sağlık turizmi gibi bir çeşitlendirme çabası söz konusudur. Ancak turizmin büyük oranda kitle turizmine dayalı olması, buna bağlı olarak turizm üretiminin homojen bir yapı oluşturması, turizmde emeğin kullanımını da belirlemektedir.

Kitle turizminin küreselleşmeyle birlikte bütün dünyaya aynı biçimde yayılması, turizmin sanayileşmesi ve kitle üretimine dönmesi emek açısından da yapısal dönüşümlere işaret eder. Turizmde ve turizme dayalı hizmetlerde çalışanların sayısı artarken, bu işçiler, değişen üretim biçimiyle ve çalışma ilişkileriyle birlikte işyerinde çok yönlü bir sosyal dönüşüm geçirir. Bu dönüşümün gündelik hayatlarına yansıması da farklı boyutlarda gözlenir. Özellikle turizmde çalışanların önemli bir kısmının tarımdan gelmesi ve buna karşılık turizm sektörünün özgün çalışma koşulları sonucu ortaya çıkan sosyal dönüşüm, emek dünyasında daha önce görülmemiş bir deneyimdir. Emeğin bu koşullara tepkisi, sektörün özgün yapısal durumunu anlamamız açısından önemlidir. Örneğin bazı bölgelerde tarımdan gelen emeğin turizm işini çok daha çabuk benimsediği görülürken, başka bölgelerde işçileşmeye direnen ve farklı alanlarda çalışmayı tercih edenler ağırlıktadır.

Turizm hizmetlerinin dağılımı

Turizm sektörü turistlere ulaşım, barınma, yeme-içme ve eğlence gibi farklı alanlarda hizmetler sunar. Başka bir deyişle, turizm bütün bu hizmetleri sunan alt kolların bileşimidir, basitçe

"tatil" olarak tanımlayacağımız ürünü oluşturur (Otto ve Ritchie 1996). Her bir alt kol farklı bir üretim sürecine göre çalıştığından farklı emek özellikleri ön plana çıkar. Turizme yönelik insan kaynakları çalışmaları da bu farklı alt kolların organizasyonu, her bir kolda ve bütün olarak bir işletme içinde emeğin üretkenliğini artırmaya yönelik vasıf oluşumu, eğitim, esneklik gibi konulara eğilir (Baum 1993, D'Annunzio-Green, Maxwell ve Watson 2002). Ancak turizmin birbirinden çok farklı alt kollardan oluşması, başka sektörlerde rahatlıkla kullanılan birtakım üretim stratejilerinin kullanımını engeller. Örneğin temizlik ve kat hizmetleri için gereken vasıflar, yeme-içme alanında yerini başka beklentilere bırakır. Başka sektörlerde üretkenliği artırmak için uygulanan işlevsel esneklik prensibi turizmde her bir alt kolun farklı vasıflar gerektirmesinden dolayı uygulanamaz. Emek yönünden bakıldığında, turizmin bu parçalanmış yapısı işyerindeki üretim ilişkilerini ve işçileşme sürecinin sosyal sonuçlarını karmaşıklaştırır. Bir animatör ve bir kat görevlisi, bir garson ya da bir resepsiyon görevlisi aynı alanda çalışıyor olsalar da emeklerini farklı süreçlerde değerlendirdikleri için iş ilişkilerinden farklı biçimlerde etkilenirler. Her ne kadar üretim araçlarına sahip olmamaları onları birleştiren bir unsur olsa da işyerinde farklı statülerde farklı üretim ilişkileri içinde bulunmaları, deneyimlerinin ortaklığını tanımalarına ve bir sınıf oluşumunun tetiklenmesine engel olur. İşteki konumlarını içselleştirmeleri, işi algılamaları ister istemez kendilerini farklı sınıfsal konumlara ait görmelerine yol açar.

Mevsimsellik

Dünyada ve Türkiye'de turizmi tanımlayan en önemli unsurlardan biri, turizmin mevsimsel bir yapısı olmasıdır. Mevcut mevsimsel yapıyı belirleyen iki faktörden söz etmek gerekir. Bunlardan birincisi, tarihsel olarak Sanayi Devrimi ile başlayan çalışma hayatındaki tek tip zaman kullanımıdır. Çalışanların yıl içinde kısıtlı tatil zamanlarının olması ve bu zamanların da yaz aylarında kullanılma eğilimi, turizmde yaz aylarında bir yığıl-

maya yol açar. Bundan daha önemli olan ikinci faktörse, deniz-kum-güneş temelli kitle turizminin artık son derece yerleşik bir biçimde küresel turizm eğilimlerini belirlemesidir. Son zamanlarda turizm sektörü bu yerleşik yapıyı değiştirmek ve turizm sezonunu uzatmak için farklı uygulamalara yönelerek, termal turizmi (Çeşme), kültür turları (Mardin) veya golf turizmi (Belek) ile pazarı genişletmektedir. Turizmin mevsimsel yapısı bu alanda çalışanlar için de bir sorundur (Ball 1988) ve mevsimsel üretimin yönetimi de dikkat çeken konulardan biridir (Baum ve Hagen 1999). Deniz mevsiminin kısa olduğu turizm merkezlerinde işçiler ortalama altı ay turizmde çalışırken kalan altı ayda başka bir iş yapmak zorunda kalırlar; bu durum genelde kayıt dışı istihdamı besler. Mevsimin daha uzun olduğu yerlerde işçilerin çalışma süreleri daha uzun olsa da kısa süreli işten çıkarmalarda ya da ücretsiz izin durumlarında başka bir iş bulma olanakları olmadığı için bu işçilerin durumu farklı bir biçimde zordur.

Mekânsal sabitlik

Denize bağlı kitle turizmi, deniz-kum-güneş kaynaklarının yaygın ve kullanıma açık olduğu kıyı kasabalarında ya da adalarda gelişim gösterir. Bu anlamda turizmin gelişimi, doğal kaynaklar, kültürel ve tarihî değerler ve ucuz işgücü yoğunluğu gibi öncüllere bağlıdır. Turizmin belirli mekânlarda gelişme göstermesi, bu bölgelerde hâlihazırda bulunan yerel emeğin istihdamı açısından çok açıklayıcıdır. Bir yandan yerel emeğin hangi koşullarda turizme geçeceği önem taşırken, diğer yandan turizmde çalışmayan emeğin istihdam olanaklarının turizmin gelişimiyle azalması yerel emek açısından sıkıntı yaratır. Bir başka konu da turizmin belirli alanlarda gelişmesi sonucu bu bölgelere göçün artması ve göçle ortaya çıkan birtakım toplumsal sorunlardır. Örneğin Kuşadası'nın turizme açılması sonucu artan göç, kentte inşaat sektörünün büyümesine, trafik sorunlarına, gecekondulaşmaya ve en önemlisi de turizmin temeli olan doğal kaynakların tüketilmesine yol açmıştır. Yerel emek piyasasının yapısı da göç konusunda açıklayıcı ve belirleyici olmaktadır.

Kayıtdışı sektör

Kayıtdışı ekonomi daha çok çevre ve yarı-çevre ülkelerde yaygın bir durumdur.[3] Turizmde kayıtdışı ekonomi, bu ülkelerde daha çok küçük ve orta boy işletmelerin hâkim olması ve bu işletmelerin genellikle ücretsiz aile emeğinden yararlanması şeklinde görülür. Ancak bu küçük aile işletmelerinin dışında da kayıtdışılık azımsanmayacak boyuttadır. Bu kitapta anlatılan üç turizm merkezi içinde en çok küçük işletme içeren ve ücretsiz aile emeğinin en fazla kullanıldığı yer Fethiye'dir. Fethiye'de aile emeğinin yeterli olmadığı durumlarda dışarıdan gelen emek yabancılardan ya da göçmenlerden çok, ailenin daha geniş halkasından sağlanır. Burada aile ilişkilerinin gayriresmî ve kişisel yapısı iş ilişkilerine de yansır. Aile ilişkilerinin ve kişisel bağların bu kadar belirleyici olması, işbölümünün etkinliğini, emeğin üretkenliğini ve işyerindeki gelişmeyi olumsuz etkiler.

Kayıtdışı ile ilgili önemli bir sorun da turizmde zaten var olan ölçüm sorununu pekiştirmesidir. Daha önce doğrudan ve dolaylı istihdam örneğiyle açıkladığım ölçüm sorunu kayıtdışı istihdam ve ücretsiz aile işçiliğinin yaygınlığıyla başka bir boyut kazanır. Burada kayıtdışı istihdamın ücretsiz aile emeğiyle aynı anlama gelmediğini vurgulamak gerekir. Kayıtdışı istihdam daha çok kişisel ilişkilerin belirleyici olduğu aile işletmelerinde görülür, ancak başka işletmelerde de görülmesi mümkündür.

Turizm endüstrisinde emek: Yeni bir işçi sınıfına doğru dönüşüm?

Turizm sektörü, sunduğu hizmetler, mekânsal organizasyonu, mevsimlik yapısı ve kayıtdışı boyutlarıyla kendine özgü bir yapı sergilemekle birlikte küresel boyutuyla, küresel işbölümünü temsil etmesi ve bu işbölümünün yapısal eşitsizliklerini de kendi içinde taşıması yönüyle çağdaş işçileşme sürecine temsilî bir örnektir. Buna paralel olarak turizm, mevsimsel olmasıy-

3 Kayıtdışının kavramsal bir tanımı ve bunun üzerine yapılan tartışmalar için, Portes 1983 ve Portes vd. 1989.

la, kayıtdışı istihdamla ve özgün hizmetlerin sunumu için gerekli özel emek koşullarıyla kendine özgü bir emek yapısı yaratmakla birlikte kapitalist üretim sürecinin sömürü ilişkilerini ve yarattığı eşitsizlikleri de somut olarak ortaya çıkarır. Turizmde çalışma ilişkileri ve emek yapısı iş ve eğlence arasındaki ayrımın belirsizliğinden dolayı basite indirgendiği ve turizm işi çoğu zaman gerçek bir iş olarak değerlendirilmediği için, turizm emeği hak ettiği akademik ilgiden yoksun kalır (Guerrier ve Adib 2003). Dolayısıyla bu şartlar altında değerlendirilmesi gereken önemli sorular karşımıza çıkar: Turizm emeğini nasıl kavramsallaştırırız? Turizmdeki işçiler, tekstil, otomotiv, ya da ağır sanayideki işçiler kadar işçi midir? Bu işçiler diğer hizmet alanlarında, örneğin çağrı merkezlerinde ya da satış alanlarında çalışanlarla aynı mıdır? Bu işçileri bir bütün olarak, yeni bir işçi sınıfı olarak tanımlamak mümkün müdür? Bu tanımı destekleyecek kadar ortak unsur var mıdır? Bu işçiler kendi konumlarını nasıl algılar, kendilerini nasıl tanımlar? Bu genel sorularla tarımdan kopan ve turizmde çalışmaya başlayan işçilerin durumunu irdelemeyi hedefliyorum. Turizmin çok parçalı yapısı turizm işçilerinin bir bütün olarak tanımlanmasında ne ifade ediyor? Ya da bu işçilerin tarımsal geçmişleri ne kadar belirleyici ve birleştirici bir unsur?

Turizmin son dönemdeki büyümesine ve buradaki işçilerin deneyimlerine bakarak, ortaya çıkan küresel yeniden yapılanmanın ve geleneksel tarım sektöründen modern turizm sektörüne geçişin önemli bir emek dönüşümü yarattığını söylemek istiyorum. Bu kitaptaki alan çalışmaları bu dönüşümü detaylı olarak göstermektedir.

İşçi sınıfı oluşumu bu noktada teorik bir çerçeve olarak analizi destekleyecektir. Bugüne kadar işçi sınıfı oluşumu denince akla ilk olarak, erken sanayileşme döneminde fabrika üretimi ve ağır sanayi örnekleriyle anlatılan ve daha sonraki işçi hareketi, işçi sınıfı ve sınıf çatışması çalışmalarına öncülük eden tarihsel çalışmalar gelmekteydi. Bugün neo-liberal düşüncenin hâkimiyetiyle emek çalışmaları yeni işçileşme örneklerini, hizmetler sektörünün yükselmesiyle birlikte ortaya çıkan yeni ya-

pıları göz ardı ederken işin sonu ve emeğin tükenişi gibi fütürist tartışmalara yöneldi (Rifkin 1995). Oysa bugün yaşanan küresel dönüşümler, yeni sektörlerde, yeni istihdam biçimleriyle, yeni bir emek dönüşümü yaşandığını ve yeni bir işçi sınıfının yapılandığını gösteriyor.

Bu kitabın temel konusu olan emek dönüşümü kavramı, işçi sınıfı oluşumunun kırsaldan kopuş ve proleterleşme, yani işçileşme aşamalarını kapsarken, sınıf bilincinin ortaya çıkması ve sınıf mücadelesine yönelik örgütlü hareket aşamalarıyla ilgilenmiyor. Geleneksel tarımdan modern turizm sektörüne geçiş, işyerinde, iş ilişkilerinde, ücretlerde olduğu kadar hane yapılarında, işçilerin sosyal statüsünde ve sosyal ilişkilerde radikal dönüşümler yaratır. Bu değişiklikler, sosyal statü, emeğin hareketliliği, artan göçmen işçiler ve değişen demografik yapıda görülür. Bu dönüşümleri daha net anlayabilmek için haneyi analitik bir araç olarak kullanarak, hem hanedeki dönüşümleri somut olarak inceleyip, hem de hanenin emek dönüşümünde arabulucu konumunu tartışacağım.

Turizm literatüründe genel eğilim emek ilişkilerini marjinalleştirirken turizmde talep, tüketim, toplam kalite yönetimi veya insan kaynakları gibi neo-liberal bakış açısına uygun araştırma alanlarını ön plana çıkarır. Emeğin basit bir şekilde üretim sürecinde bir girdiye indirgenmesi ve sosyal boyutundan soyutlanması, genel olarak hizmet sektörü ve daha özel olarak turizm sektörü açısından sorunludur. Bu kitap turizm emeğinin sorunlu yapısını incelemeye yönelik bir çalışmadır.

Kitabın planı

Kitabın Birinci Bölüm'ünde, emek ve emek ile ilgili tartışmalar küresel bağlama oturtularak incelenecektir. Burada ön plana çıkan, küreselleşmeyle birlikte üretim sürecinde ve endüstriyel yapıda ortaya çıkan değişikliklerin emek açısından ne anlama geldiğidir. Bu dönüşümlerin genel olarak emek üzerindeki etkisinin yanı sıra, özel olarak turizm emeği için ne tür yenilikler içerdiği de, kitabın sonraki bölümleri için rehberlik edecektir.

İkinci Bölüm'de, emek ilişkileri teorik bir çerçeve içinde, işçi sınıfı oluşumu süreci ile birlikte incelenecektir. İşçi sınıfının tarihsel gelişimi, sanayileşmeyle birlikte ortaya çıkan yeni zaman-mekân ekseni, gündelik hayatın ve sosyal örgütlenmenin dönüşümü, çok boyutlu bir sınıf analizini zorunlu kılar. Bunun yanı sıra, işçi sınıfı oluşumunun tarihsel bir süreç olması, yani belli bir noktada belli bir formda sabitlenmek yerine sürekli yenilenmesi ve değişmesi de bu tarihsel sürecin farklı aşamaları dikkate alınarak irdelenmesini gerektirir. Bu nedenle, bu bölümde bu tarihsel süreç kırsaldan kopuş, işçileşme (proleterleşme), sınıf kültürünün ve bilincinin oluşumu ve sınıf mücadelesi gibi farklı aşamalar ışığında incelenecektir. Bu bölüm, hem bir teorik çerçeve hem de kavramsal tartışmalar sağlamasıyla önem taşır. Bu kitap için önem taşıyan bir ayrıntı da, kitabın işçi sınıfı oluşumu sürecinin yalnızca ilk iki aşaması ile ilgilenmesi, yani kırsaldan kopuş ve işçileşme üzerinde durmasıdır. Bunun temel sebebi, henüz gelişiminin erken aşamalarında olan turizm sektöründe, sınıf mücadelesine yönelik bir bilincin ya da ortak kimliğin oluşmamasıdır.

Üçüncü Bölüm'de, daha derinlemesine bir çözümlemeye olanak tanıyan hane üzerinde duracağım. Emek, işçi sınıfı oluşumu ya da üretim süreci ile ilgili olarak başlıca inceleme alanı işyeri olsa da hane, sosyal dönüşümlere ışık tuttuğu ve emeğin yeniden üretildiği alan olduğu için emek dönüşümü konusunda açıklayıcıdır. Bu analitik katkı, emek dönüşümünün gerçekleştiği farklı hane tiplerinin karşılaştırması ile değerlendirilecektir.

Dördüncü Bölüm, turizm literatüründe öne çıkan konulara bakarak turizmde emek çalışmalarının eksikliği, dolayısıyla çalışmanın özgün katkısı üzerinde duracak. Turizm çalışmalarında hakim olan bakış açısı ağırlıklı olarak turizmin ekonomik katkısına odaklanır ve daha çok işletme ekolüne dayalı gelişme stratejilerinden söz eder. Son zamanlarda kalkınma yaklaşımının da etkisiyle turizmin çevre üzerindeki olumsuz etkisi daha çok dikkat çekmiş, bunun sonucunda turizmde sürdürülebilirlik konusu hem çevre hem yerel halklar açısından incelenmiş-

tir. Ancak turizmde emek konusu ne önceki ne de şimdiki çalışmalarda hak ettiği ilgiyi görmemiştir. Bu bölümün son kısmında turizmde emek çalışmalarının gerekliliği üzerinde durulacaktır.

Beşinci Bölüm, turizm işçilerinin karşılaştırmalı analizinde öne sürülen hipotezleri ortaya koyacak ve sonraki bölümlerde incelenecek kavramsal ilişkileri tartışacaktır. Tarımsal yapı ve turizm gelişmesi arasındaki ilişki, özellikle her iki ekonomik faaliyet alanının benzer kaynakları kullanmasından dolayı belirleyicidir. Bunun yanı sıra, işletme büyüklüğü, belirli üretim süreci ve çalışma koşullarına bağlı olarak sınıf oluşumu hakkında bilgi verir. Farklı yapılardaki işletmelerde emek dönüşümü farklı biçimlerde ortaya çıkar. İşletme büyüklüğü, emek dönüşümü kadar cinsiyet ilişkilerinde de belirleyicidir. Son olarak, Beşinci Bölüm alan çalışmasıyla ilgili yöntemsel ayrıntıları da vurgulayarak son iki bölümün okunmasında kolaylık sağlayacaktır.

Altıncı ve Yedinci Bölüm'ler, alan çalışmasında elde edilen verileri içerecektir. Altıncı Bölüm daha çok yapısal dönüşümler üzerinde dururken, Yedinci Bölüm işçilerin bireysel deneyimlerine derinlemesine bakmamıza imkân tanıyacak mikro düzeydeki bilgileri aktaracaktır. Altıncı Bölüm'de öne çıkan alt başlıklar kapitalist gelişme, işçileşme süreci ve sınıf yapısı, Yedinci Bölüm'ün alt başlıkları hane, işyeri ve yeni bir işçi sınıfıdır.

Sonuç bölümü de iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım, Altıncı ve Yedinci Bölüm'lerde sunulan alan çalışması sonuçlarını karşılaştırmalı bir biçimde tartışacaktır. Burada önemli olan, alan çalışmasının yapıldığı üç alanda hane yapıları ve emeğin turizme giriş yollarında farklılıklar ortaya çıkmasıdır. Bu üç alanın karşılaştırması, emek dönüşümüne dair bir tipoloji yaratabilmek açısından önem taşır. İkinci kısım, alan çalışmasının sonuçlarını işçi sınıfı oluşumu sürecinin farklı aşamalarına paralel olarak değerlendirirken, burada daha tarihsel bir karşılaştırma söz konusu olacaktır. Bugün turizmde yaşanan işçi sınıfı oluşumu, Sanayi Devrimi'ni takiben ağır sanayi ya da imalat sanayinde ortaya çıkan işçi sınıfı oluşumundan önemli

ölçüde farklılaşıyor. Ancak bu iki tarihsel örnek kavramsallaştırıldığında arada önemli benzerlikler de dikkat çekiyor. Dolayısıyla bu analiz yaşanan dönüşümün makro düzeydeki anlamlı olduğunu gösteriyor.

BİRİNCİ BÖLÜM

KÜRESEL BAĞLAMDA EMEK

Küreselleşme, turizm emeğinin de önemli bir parçası olduğu, emek ile ilgili güncel dönüşümlere ışık tutar. Emeğe dair küresel dönüşümler, klasik anlamda bir proleterleşmeyle sonuçlanmadığından bir önceki dönemden farklılık gösterir. Turizm açısından bakıldığında küreselleşmenin en önemli unsuru turist sayısındaki büyük artıştır. Turizm hizmetlerine yönelik talebin artması sonucu turizm sektörü de aynı hızla ve kapsamda büyür. Bu büyüme özellikle doğal kaynakların bol ve emeğin ucuz olduğu gelişmekte olan ülkelerde görülür. Küreselleşen turizm geleneksel sektörlerde istihdam edilen yerel emek için de birçok yeniliği beraberinde getirir.

Emek açısından bakıldığında, küreselleşme sermayenin kâr marjlarını yükseltmek için emek maliyetlerini aşağı çekmesi, vasıfsız işçilerin ucuza çalıştırıldığı ve sendikalaşmanın güçsüz olduğu az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere yerleşmesi anlamına gelir (Sassen 1988). Bu ülkelerde yabancı sermaye girişine uygun bir ortam sağlamak adına en düşük çalışma standartlarının dahi uygulanmadığı görülür. Sermaye birikimine yönelik bu genişletilmiş imkânlar, gelir düzeylerinde kutuplaşmaya yol açtığı gibi, toplumsal örgütlenmenin çeşitli düzeylerinde gelir dağılımı ve sosyal refah sorunları yaratır. İletişim ve ula-

şım teknolojilerinin gelişmesi sermayenin küresel yayılımı açısından da çok önemli bir destek sağlamaktadır. Sermaye hareketlerinin ve buna bağlı olarak üretim sürecinin küreselleşmesiyle birlikte, gelişmiş ülkelerin ekonomik gelişmeleriyle gelişmekte olan ülkeler arasındaki uçurum daha da derinleşir. Sermaye hareketliliğine paralel bir emek hareketliliğinin olmaması emeğin sermaye karşısındaki duruşunu da zayıflatır.

Küreselleşmenin sistemik yapısına baktığımızda ulus-devletlerin yaygın bir biçimde neo-liberal ekonomi politikalarını benimsediğini ve ulus-devletin sınır bütünlüğünün önemini yitirdiğini söyleyebiliriz (Held vd. 1999: 27-28). Sermayenin küreselleşmesi için gerekli olan standart yasal çerçeve, Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası (WB) ve Dünya Ticaret Örgütü (WTO) gibi küresel yönetişim kurumları tarafından yürütülür. Sonuç olarak, ulus-devlet küresel sistemin sürekliliğini sağlamak için çalışan bir aktöre dönüşür. Dolayısıyla, ulus-devlet, vergileri ve istihdamın sermaye üzerindeki yükünü düşük tutarak, eğitimli, yüksek vasıflı bir emek oluşturarak ve örgütlü emek hareketinin gücünü bastırarak küresel sistemdeki yerini güçlendirir (Upchurch 1999: 3). Ulus-devlet sınırlarının önemini yitirmesi de sermaye hareketliliğine ve genel olarak neoliberal ekonomi politikalarına uygun bir gelişmedir.

Sonuç olarak, küreselleşme neo-liberal ekonomi politikalarının ekonomik ve sosyal yapının farklı düzeylerine nüfuz etmesi olarak düşünülebilir (Biersteker 1995: 184). Ancak küreselleşmenin temeli olan sermaye hareketliliği, farklı ülkelerde farklı sonuçlar doğurur. Örneğin, az gelişmiş ülkelere kayan sermaye, gelişmiş ülkelerde işsizliği artırırken az gelişmiş ülkelerdeki emeğin sömürüsünü yoğunlaştırır. Söz konusu emek sömürüsü de ülkeden ülkeye ve hatta sektörden sektöre farklılık gösterir.

Küresel şirket ve yeni üretim süreci

Genellikle "çokuluslu şirket" olarak tanımladığımız tipik bir küresel şirket, kâr oranlarını yükseltmek hedefiyle birden fazla ülkede ekonomik faaliyet gösteren, yönetim merkezinin geliş-

miş bir ülkede ve üretim sahalarının da ucuz emeğin bulunduğu az gelişmiş ülkelerde olduğu bir işletmedir.[1] Turizm sektöründe büyük otel ve tur operatörleri de bu kategori içinde yer alır.

Çokuluslu şirketlerin dünya piyasası içinde belirleyici bir konuma gelmesiyle eş zamanlı olarak kitle tüketimine yönelik kitle üretimine dayalı Fordist üretim biçimi yerini piyasa koşullarındaki ve talepteki değişikliklere daha çabuk uyum sağlayan esnek uzmanlaşmaya bıraktı.[2] Esnekliğin bir anlamı, emeğin üretim sisteminde bir bölümden başka bir bölüme kayabilmesine değinen işlevsel esneklik iken, diğer bir anlamı, piyasadaki dalgalanmalara ve üretimdeki değişikliklere göre işçi sayısının azalıp artması anlamına gelen sayısal esnekliktir. Uzmanlaşma ise üretim sürecinin piyasadaki talep değişikliklerine cevap verecek şekilde çok sayıda standart ürün yerine daha az sayıda özellikli ürüne yönelik düzenlenmesi, bu anlamda nicelikten çok niteliği dikkate almasıdır (Munck 2002: 95).

Üretim sürecinin esnek uzmanlaşmayla birlikte küçük parçalara ayrılması, serbest ticaret bölgelerinde, ithal işleme bölgelerinde (*Export Processing Zones*) ve benzer yan kuruluşların sayısında patlama yarattı. Fordist modelde belli bir yere ve o yerde bulunan emeğe bağlı olan merkezî üretim süreci, esnek uzmanlaşmada ucuz emeğe göre yer değiştirme ve yeniden düzenlenme özgürlüğüne sahip oldu.

Küresel endüstri yapısında yaşanan dönüşümler

Kapitalist sistemin küresel bütünleşmesi, uluslararası işbölümünde de önemli değişikliklere yol açtı. Üretimin önemli bir kısmı ucuz emeğe bağlı olarak merkezden çevre ve yarı-çevre ülkelere kaydı. Yeni uluslararası işbölümü ile ilgili literatü-

1 Rubery ve Grimshaw çokuluslu şirketleri tarihsel gelişimlerine, karar verme mekanizmalarının dağılımlarına ve uluslararası yapılarının piyasa ya da üretim odaklı olmasına göre sınıflandırırlar (Rubery ve Grimshaw 2003: 202). Ancak bu çalışmanın amacı için bu ayrıntılar merkezî bir önem teşkil etmediğinden ben burada küresel şirket, çokuluslu ya da ulus-ötesi şirket tanımlamalarını eşanlamlı olarak kullanıyorum.

2 Esneklik için bakınız Standing 1999.

rün önemli bir kısmı gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki tarihsel sömürge bağlantısının bu yeni süreçte değiştiğine dikkat çeker (Folke vd. 1993, Garnsey ve Paukert 1987, Ernst 1980). Üretimin çevre ve yarı-çevre ülkelere kaymasıyla ilgili Arrighi ve Drangel, merkezde üretimin yerine geçen alternatif ekonomik sektörlere değinirler. Buna göre, merkezde şirket sermayesinin "beyin aktiviteleri" yer alırken, çevre alanları "kol gücü"ne dayalı aktivitelerde uzmanlaşır, yarı-çevre ise bu ikisi arasında hem beyin hem de kol gücü etkinliklerinden oluşan ama her zaman çok dengeli bir bileşim olmayan ara bir noktada bulunur (Arrighi ve Drangel 1986). Turizm sektörüne baktığımızda, hizmetlerin üretimine yönelik kol gücü etkinlikleri çevredeki otel, restoran ve eğlence yerlerinde gerçekleşirken, beyin aktiviteleri merkezde tur operatörleri ve çokuluslu şirketlerin yöneticileri tarafından yapılır.

Üretimin yeni coğrafi konumlanmasının dışında, hizmet üretiminde artan istihdam küresel endüstri yapısında önemli değişikliklere yol açar. Endüstriyel üretimden hizmet üretimine geçiş post-endüstriyel toplum tartışmalarında önemli bir yere sahiptir. Bu dönüşüm hem mesleki yapının hem de toplumdaki sınıf yapısının değişimine yol açtığından iki yönlü bir devrim olarak değerlendirilir (Bell 1973: 125). Hizmet sektörünün büyümesiyle birlikte işin klasik olarak imalat işi veya fabrika işi olarak değerlendirilmesi de değişir. Aynı zamanda, emeği temsil eden işçi sınıfı kavramı da yerini daha liberal ve daha apolitik olan, beyaz-yakalı çalışanlara yönelik orta sınıf değerlerinin yüceltildiği bir oluşuma bırakır. Hizmet sektöründe ürün ve üretim süreci imalattan farklıdır; dolayısıyla emeğin ürettiği ürünle ilişkisi de farklıdır; bu da iş, işçi ve işçi sınıfı kavramlarının da yeniden tanımlanmasını gerektirir.

Hizmet sektörüyle ilgili birkaç noktanın altını çizmekte fayda var. Öncelikle hizmet sektörünü homojen bir bütün olarak değerlendirmek mümkün değildir; bunun en temel sebebi üretim hizmetleri, dağıtım hizmetleri, kişisel hizmetler ve hatta sosyal hizmetler arasındaki farklar, bunun yanı sıra gelişmiş ülkelerde azalan endüstriyel istihdama karşılık artan hizmetler istihda-

mının yarattığı mesleki yapılardaki dönüşümlerdir. İkinci nokta ise, endüstriyel üretimin azalıp hizmet üretiminin artması her zaman ekonomik gelişme yaratmaz; özellikle üretim hizmetleri yerine dağıtım ve kişisel hizmetlerin artması daha fazla düşük ücretli, düşük vasıflı istihdam olduğu anlamına gelir ki bu da artan eşitsizlikle birlikte birçok ekonomik sorunu beraberinde getirir. Esping-Andersen, küreselleşmenin yeni teknolojiler ve büyüyen hizmet sektörüyle birlikte daha az eşitlik anlamına geldiğini, bunun da en çok çalışan yoksullardaki artışla görüldüğünü belirtmektedir (Esping-Andersen 1999: 95-96).

Küreselleşmenin emeğe etkisi

Bugünkü küresel işçi sınıfı önceki dönemin uluslararası emek yapısından çok farklıdır. Özellikle imalat sektörünün hâkim olduğu ve ulus-devletin bir ekonomik birim olarak varlığını sürdürdüğü bir ortamda, uluslararası emek hem pratik hem de örgütlü hareket olarak erkek egemen endüstriyel işçi sınıfı biçiminde göreceli bir homojenliğe sahipti. Küresel işçi sınıfı ise sosyal olarak kadınların artarak işgücüne katılmaları ve gelişmekte olan ülkelerde yaygın olan çocuk işçiliği sebebiyle çok farklı grupları içerir. Parça başı iş, ev eksenli iş ya da yarı-zamanlı iş gibi standart olmayan istihdam biçimlerinin yaygınlaşması da sosyal çeşitliliği artırdı. İmalatta azalan istihdama karşılık hizmet sektöründe istihdamın artması, küresel işbölümüne göre belli coğrafyalarda belli sektörlerin yoğunlaşması da önceki dönemin göreli homojen yapısındaki değişimlere işaret eder. Sonuç olarak, küresel boyutta benzer deneyimlerden söz etsek de farklı coğrafyalardaki farklı işçi kesimleri dünya ekonomisindeki yapısal konumlarına bağlı olarak bu dönüşümlerden değişik biçimlerde etkilenirler.

Üretim sürecindeki değişiklik emeğin esnekleşmesine yol açar; bu esneklik farklı boyutlarına göre incelenebilir. Üretimin esnekleşmesi, işçi sayısına, yapılan işin farklı bölümlerine ve de ücretlere göre yeniden düzenlenmesi anlamına gelir. Esnekliğin bu temel boyutları dışında Munck, coğrafi esnekliğin

de esneklik kavramını bir bütün olarak anlamamız için gerekli bir boyut olduğunu savunur. Coğrafi esneklik, üretim sürecinin ucuz emeğin belirlediği biçimde yer değiştirebilmesi anlamına gelir (Munck 2002: 72). Esnekliğin en önemli özelliği hangi yönüyle uygulanırsa uygulansın sermaye yanlı bir sistem olması ve emek yönlü bir ilgisinin olmamasıdır. Esneklik, emeğin üretkenliğini, dolayısıyla kârın yükselmesini hedeflerken, kayıtdışı istihdam da düşük maliyeti sebebiyle küresel sermayenin hareketliliği üzerinde belirleyici rol oynar.

İmalat sanayinin az gelişmiş ülkelere kayması bu ülkelerde kadınlar için daha fazla istihdam alanı anlamına gelir. Ancak esneklik, kayıtdışı ve düzensiz istihdam gibi yaygın olumsuz koşullarla birleştiğinde bu durum kadın emeği için daha fazla sömürüyü de beraberinde getirir. Kadınların işgücüne katılımı endüstriyel üretimin ilk aşamalarından beri sorunlu bir durum olmuştur. Genel olarak kadın emeği üretkenlik ve eşitsizlik açılarından değerlendirilmiş; kadınlara yönelik özellikle annelikle ilgili hakların sosyal güvenlik/iş güvenliği kapsamında olması tartışma yaratmıştır. Farklı üretim alanlarında cinsiyete dayalı işbölümünün olması kadınların işgücüne katılımıyla ortaya çıkan sorunlu ilişkiyi daha da sorunlu bir hale getirir. Bunun yanı sır "ikinci vardiya" olarak tanımlanan kadının hane içindeki sorumluluğunun çalışma hayatına rağmen devam etmesi, cinsiyete dayalı işbölümünün işyerinde olduğu kadar hane içinde de geçerli olduğunu gösterir.

Esnek istihdam, kayıtdışı ve kadın istihdamının artmasına ek olarak örgütlü emek hareketinin küreselleşmeyle birlikte zayıflaması da kürselleşmenin emek üzerindeki olumsuz etkisini pekiştirir. Neo-liberal ekonomi politikalarının yaygınlaşmasıyla birlikte sermaye, emek ve devlet arasındaki üçayaklı denge bozulmuş; devlet sermayeyi çekme ve bu sayede küresel ekonomiyle bütünleşme pahasına emeğin sömürüsüne ortam hazırlamış buna uygun olarak örgütlü emek hareketini de bastırmıştır. Bunun en belirgin göstergesi dünya çapında sendikal hareketlerin çöküntüye uğraması ve özellikle gelişmekte olan ülkelerde politik baskıya maruz kalmasıdır.

Turizm endüstrisinde işçiler

Boş zaman endüstrilerinin yükselişi

Öncelikle turizm sektörünün kitlesel büyümesini destekleyen birçok gelişmeden söz etmek gerekir. Ulaşım teknolojilerindeki gelişmeler ve bu gelişmelerin kitlelere ucuz olarak sunulması turizm sektörünün gelişmesinde önemli rol oynar. Küresel siyasi sistemin belli bir istikrar göstermesi ve uluslararası seyahatler için güvenli bir ortamın oluşması da sektörün büyümesine katkıda bulunur (Clements ve Georgiou 1998, Sönmez 1998). Küresel barış, turizm hizmetlerine talebin yüksek bir düzeyde sabitlenmesi açısından da önem taşır (Var ve Ap 1994). Bunlardan başka gelişmiş ülkelerde harcanabilir gelirlerdeki ve tüketim profilindeki yükseliş turizm hizmetlerine yönelik talebi de artırdı. 1950'lerde kitle tüketiminin artması kişisel hareketliliği de beraberinde getirdi; bu da turizm fırsatlarının daha iyi değerlendirilmesiyle sonuçlandı. 1960'larda gelişmiş ülkelerin hem üretici hem de tüketici olarak başrol oynadığı uluslararası kitle turizminin büyümesi sektöre itici bir güç oldu. 1980'lerden sonra ise az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler, hem üretici hem de yeni egzotik pazarlar olarak kitle turizmindeki yükselişe dahil oldular.

Turizmdeki küreselleşmeyle ilgili en önemli unsur gelişmekte olan ülkelerin turizmi küresel ekonomiyle bütünleşmenin bir yolu olarak görmesi, buna karşılık gelişmiş ülkelerde turizmin sanayisizleşmeyle artan işsizliğe bir çözüm olarak değerlendirilmesidir. Sektörün küresel karakteri, küresel işbölümüne ve hizmet sektörünün büyümesine örnek olarak küresel endüstriyel yapı ile paralellik gösterir. Sonuç olarak, turizm sektörünün küreselleşmeyle birlikte gelişmekte olan ülkelere yayılması, sektörün genellikle düşük vasıflı ve düşük ücretli iş alanı yaratması sebebiyle bu ülkelerdeki emeğin yapısal olarak sömürüsünü artırır.

Turizm hizmetlerinin endüstriyel yapısı

Turizm sektörü uzun tarihsel geçmişine rağmen hâlâ deniz-kum-güneş üçlüsüne dayalı kitle turizmi üzerine kuruludur. Son zamanlarda turizmi çeşitlendirmeye yönelik çabalar, deniz-kum-güneş şeklinde tanımlanan coğrafi şartların genel kabulü sebebiyle sınırlı kaldı. Küreselleşme, çevre ülkeleri küresel turizm piyasasından daha fazla pay alabilmek için tüm doğal kaynaklarını çekici turizm merkezleri oluşturmak için seferber etmeye zorladı. Türkiye'de de turizmin gelişmesine yönelik başlıca politikalar devlet arazilerinin 49 ya da 99 yıllığına turizm yatırımcılarına tahsis edilmesi ve bu tahsisin uzun vadeli finansal teşviklerle desteklenmesi oldu. Benzer uygulamalar Endonezya'da ya da Tunus'ta da yapıldı (Schansman 1991, Sugiyarto, Blake ve Sinclair 2003, Poirier 1993).

Sektörel yapıyı daha iyi anlayabilmek için öncelikle üretim sürecine bakmak gerekir. Sektörün özgün işbölümü, farklı sektörel birimlerin üretim sürecine katkısına ve bu birimler arasındaki tamamlayıcı ilişkiye bakarak anlaşılabilir. Turizm sektöründeki üretim süreci, farklı alt sektörlerin ya da alt kolların bileşimine ya da turizmin "çevre" bir bölgede olması gibi birtakım yapısal özelliklere göre değişiklik gösterir. Turizmin içerdiği kişisel hizmetlerin üretimi çevre bölgelerin turizm merkezlerinde, özellikle barınma, yeme-içme ve eğlence hizmetleri sunan küçük ve orta boy işletmelerde gerçekleşir. Bu anlamda işletme büyüklüğü üretim süreci hakkında bilgi verir (Shaw ve Williams 1998: 247-248). Turizmin alt kolları sınırlı bir uzmanlaşma gerektiren düşük vasıflı ve düşük ücretli işlerden oluşur. Bu alanlarda esneklik daha çok turizmin mevsimlik çalışma prensibinin etkisiyle sayısal bir esnekliktir. Öte yandan, sunulan kişisel hizmetlerin organizasyonu, denetimi ve sürekliliği çokuluslu şirketler ve bunlar içinde özellikle tur operatörleri tarafından yapılır. Bu işletmeler genellikle merkez ülkelerde bulunurlar ve hem sayısal hem de işlevsel esneklik unsurlarını kullanırlar. Aslında bu açıdan bakıldığında turizm sektörünün bu çift kutuplu yapısı herhangi bir ekonomik alanda gö-

rülen küresel işbölümüyle aynı özellikleri taşımaktadır (Ryan ve Page 2000, Crotts, Buhalis ve March 2000). Örneğin tekstil sektöründe markalaşmış çokuluslu şirketler, tasarım, pazarlama ve üretim ağının organizasyonu gibi beyin aktivitelerini merkez ülkelerde gerçekleştirirken, üretim çevre ülkelerde yapılır. Bu da turizmle benzerlik gösterir.

Turizmde üretim sürecini incelemenin başka bir yolu da büyük işletmelerde küçük ve orta boy işletmeler arasındaki işbölümüne bakmaktır. Bu iki grup arasındaki sözleşmeye dayalı ilişkiler, küçük ve orta boy işletmeler için dolaylı bir ekonomik fırsat yaratmaktadır. Örneğin Belek'te büyük otellerle rekabet gücüne sahip olmayan daha küçük oteller, büyük otellerin çalışanları için oda kiralayarak turizmden dolaylı olarak fayda sağlamışlardır. Başka örneklerde de turizmde rekabet gücü az olan kesimler, çamaşırhane ya da çeşitli gıda işletmeleri açarak turizm sektöründe dışarıya verilen işlere (*outsourcing*) yönelmişlerdir. Bu dışarıya iş verme ilişkisi büyük işletmeler açısından da çeşitli faydalar sağlar. Öncelikle sabit ve tam zamanlı çalışan sayısının azalması kârın yükselmesi anlamına gelir. İkinci olarak dışarıya iş verme talebe göre değiştiğinden işlevsel esneklik ve işletme riskinin azaltılmasını sağlar. Buradaki dışarıya iş verme ilişkisi, üretkenlik, emeğin etkin kullanımı açısından bakıldığında, küresel düzeyde gelişmiş ülkelerin büyük işletmelerinin, örneğin çokuluslu şirketlerinin, gelişmekte olan ülkelerin küçük ve orta boy işletmelerine iş vermesi durumuyla büyük paralellik gösterir. Otomotiv sektöründe parçaların farklı ülkelerde üretilmesi, belli ülkelerin belli parçalarda uzmanlaşması ve bunun başka bir merkezde birleştirilmesi, turizmdeki dışarıya iş verme ile aynı dinamikler üzerine kuruludur.

Küreselleşme ve turizm emeği

Turizm sektöründe emek, diğer hizmet sektörlerine kıyasla üretim ve tüketim süreçlerini bir araya getirme özelliğinden dolayı ayrı bir konuma sahiptir. Burada emek hizmetin sadece üretim aşamasında değil, aynı zamanda ürünün tüketiciye ulaş-

tığı tüketim aşamasında da yer alır (Urry 2002). Başka bir deyişle, hizmetin üretimi hazırlanması ve aynı zamanda tüketiciye sunumu anlamına gelir.

Turizmde emeğin merkezî konumu sektörün fazlasıyla emek-yoğun olmasından, en basit temizlik ya da yatak yapma işlerinde dahi emeğin estetik değerinin üretim sürecine katılıyor olmasından ve bunun teknoloji ya da sermaye yatırımıyla karşılanamamasından kaynaklanır. Kalkınmacı bakış açısı, gelişmekte olan turizm sektörünün yarattığı yeni istihdam olanaklarından dolayı bu emek-yoğun yapının olumlu etkisinden söz eder. Öte yandan bu emek-yoğun hizmetlerin üretim süreci incelendiğinde yaşanan emek sömürüsünün görüntüsü daha da netleşir.

Uluslararası turizm yerli turizme kıyasla çok fazla katmandan oluşur. Turizm yabancı ziyaretçiler için ev sahibi kültürle ilk tanışma alanıdır. Dolayısıyla turizmde çalışanlar yerel kültürlerini uluslararası hizmet standartlarıyla birleştirerek bu bileşimi turizm ürününe dahil etmek zorundadır. Warhurst, müşteriyle etkileşim gerektiren hizmet işlerinde estetik emeğin rolüne dikkat çekerken, estetik emeği işçilerin işe girmeleriyle birlikte sahip oldukları vasıfları ve geliştirdikleri kapasiteleri olarak tanımlar (Warhurst vd. 2000: 4). Buna göre emeğin estetik kapasitesi yalnızca fiziksel görünümü değil aynı zamanda tüketicinin görme, işitme, koku gibi tüm duyularına hitap eden özellikleridir. Estetik emek, turizmde çalışanlar için en az eğitim, deneyim ya da teknik uzmanlaşma kadar önemli bir özelliktir.

Turizm emeğini tanımlayan nitelikler, küresel dönüşümler sonucu ön plana çıkan esneklik, kayıtdışı istihdam ve artan kadın istihdamının yanı sıra mevsimlik çalışma, emek piyasasının parçalanmış yapısı ve emeğin sosyal çeşitliliğidir. Turizm sektörünün mevsimlik faaliyet göstermesi turizmde çalışanların sezon dışında başka bir alanda çalışmasını gerektirir. Bu sezon dışı istihdam alanı genellikle tarım olur. Meksika'da Cancun üzerine yapılan bir araştırma, tarım ve turizm arasındaki ilişkiyi incelerken, turizmin devlet planlamasıyla gelişmesine

rağmen benzer bir desteğin turizm sektörüyle işbirliği yapacak tarım sektörüne sağlanmadığını, bunun sonucunda tarımın sadece geçimlik düzeyde kaldığını anlatır (Torres 2003).

Turizm sektöründe emek, diğer sektörlere kıyasla sosyal yapısı itibarıyla daha özel bir konuma sahiptir. Turizm sektörünün daha önce tarımsal yapının hâkim olduğu bölgelerde gelişmesi sonucu tarımdan turizme önemli bir emek akışı vardır. Bu sadece Türkiye'de değil benzer gelişim gösteren diğer çevre ülkelerinde de yaşanan bir durumdur. Bu emek dönüşümü, ücretli işçiliğe geçişin yanı sıra, sadece kol gücüne dayalı emeğin yerini kol gücünün estetik emekle birleştiği, görsel değeri bulunan emeğe bırakması ve üretim sürecinin zamansal ve mekânsal bağlamda yeniden örgütlenmesi anlamına gelir. Bu unsurlar yalnızca emeğin küresel dönüşümleriyle ilgili olarak değil, aynı zamanda turizmdeki çalışma koşulları ve turizmin diğer sektörlerle ilişkisi açısından da önem taşır. Öte yandan, söz konusu emek dönüşümü ve işçileşme sürecine eşlik eden bir kentleşme sürecinin yaşanmaması ve tarımsal yapının turizmle birlikte varlığını devam ettirmesi süreci karmaşıklaştıran ve farklı kılan unsurlardır.

Kayıtdışı istihdam konusuna sezonluk işçilerin sezon dışındaki çalışmalarıyla ilgili olarak değinmiştim. Ancak kayıtdışı çalışma başka alanlarda ve biçimlerde de kendini göstermektedir. Shaw ve Williams kayıtdışı istihdamın göçle ilişkisinden bahsederken, Asya ve Ortadoğu ülkelerinden Avrupa'da çeşitli merkezlere göç eden ve turizm sektöründe düşük ücretlerle düşük vasıflı işlerde kayıtdışı olarak çalışan göçmenleri örnek verir. Çoğu zaman bu göçmenler yasadışı yollardan ülkeye giriş yapmış ve çalışma izni olmayan kişilerdir (Shaw ve Williams 2002: 185).[3] Daha çok yerel halkın sahip olduğu küçük ve orta boy işletmelerden oluşan turizm alanlarında iş ilişkileri çoğunlukla kayıtdışıdır. Çoğu zaman yazılı bir sözleşme olmadığı gi-

3 2002 yılı yapımı *Dirty Pretty Things* (Küçük Kirli Şeyler) adlı film (yön. Stephen Frears), yasadışı Türk göçmen Şenay'ın bir otelde kat hizmetlisi olarak çalışırken başına gelenleri anlatır. Film bütün olarak turizmde göçmenlerin kayıtdışı istihdamını detaylı olarak resmeder.

bi, ücretler de düzensiz bir biçimde ödenir, sosyal güvenlik ise söz konusu bile değildir.

Turizmde istihdam olanaklarının dağılımı da genellikle cinsiyete dayalı bir yapı gösterir; belirli işler kadınlara atfedilirken belirli işler de erkek işi olarak değerlendirilir. Kadınlar genellikle düşük vasıflı ve düşük ücretli işlerde çalışırlar, işlerinde yükselme şansları yok denecek kadar azdır. Çoğu zaman, özellikle az gelişmiş ülkelerde kadınlar turizmde hanedeki geleneksel konumlarına benzer işlerde çalışırlar. Turizmde kadın emeğinin yoğun olarak istihdam edilmesi kadın istihdamına yönelik küresel eğilimlerle paralellik gösterir. Temizlik, yemek, bulaşık, çamaşır gibi ev işlerinin benzeri işler kadınlar tarafından yapılırken, fiziksel güç gerektiren işler erkekler tarafından yapılır. Bahçe, tamirat, tesisat gibi teknik bilgi gerektiren işler ise erkek işleri olarak düşünülür. Cinsiyete dayalı bu yapıyı belirleyen önemli unsurlardan biri "kadın işi"ne yönelik normatif anlayıştır (Kinnaird ve Hall 1994: 17).

Her ne kadar küreselleşme turizmde emeğin deneyimlerini analiz etmek için önemli analitik katkılar sağlasa da turizm sektörünün özgün koşullarını değerlendirmede yetersiz kalır. Küresel dönüşümler dikkate alındığında, emeğin işyerindeki deneyimleri ve sektörün iç dinamikleri gölgelenmektedir; dolayısıyla bu kavramsal çerçeve kısıtlı bir bilgi vermektedir. Turizmde emek post-endüstriyel ya da küresel dönemde anlatılan tipik emek yapısıyla büyük benzerlik göstermektedir: turizm emeği de diğerleri gibi esnek, kayıtdışı ve cinsiyete dayalıdır. Öte yandan bu bilgi turizm hizmetlerinin özgün emek koşulları ve talepleri göz önüne alındığında yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle bir sonraki bölümde emeğin iç dinamiklerini derinlemesine irdelemeye olanak tanıyacak bir kavramsal çerçeve oluşturacağım. Bu kurgu, kitabın örnekleminde hangi emek kavramlarına ve ilişkilerine bakılacağını da anlatacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

EMEĞİN DÖNÜŞÜMÜ: TANIM VE KAVRAMLAR

Bu bölümde öncelikle işçi sınıfı oluşumu ile ilgili tartışmalar ışığında teorik bir çerçeve oluşturulacak; bu teorik çerçeveden yola çıkarak kitabın odaklandığı turizm sektöründeki emek dönüşümü sürecinin kavramsal bir tanımı yapılacaktır. Emek dönüşümü olarak tanımlanan süreç işçi sınıfı oluşumunun tamamına değil, ancak belli bir kısmına değinmektedir. Teorik ve kavramsal tanımlardan sonra, araştırmanın pratik gelişimiyle ilgili olarak analitik bir çerçeve kurulacaktır. Bu analitik çerçeve, teorik olarak anlatılan ve kavramsal olarak tanımlanan konunun gerçek hayatta, yani pratikte nasıl yaşandığına, söz konusu işçilerin birebir deneyimlerine, turizmde çalışmaları sonucu geçirdikleri dönüşüme bakışımızı belirleyecek ve bunlar hakkında çıkarım yapmamızı sağlayacaktır. Emek dönüşümü ile ilgili olarak üretim süreci, çalışma koşulları ve işyeri dinamikleri genel olarak önemli bilgiler verir. Ancak işçilerin sosyal deneyimlerini derinlemesine anlamak için onların iş dışındaki yaşamlarına ve burada emeğin yeniden üretimine bakmak gerekir.

İşçi sınıfının oluşumu: Kavramsal bir tartışma

İşçi sınıfı oluşumuna dair en temel çalışmalardan biri E.P. Thompson'un İngiltere'de erken sanayileşme dönemi işçi sınıfı oluşumunu anlattığı tarihsel çalışmadır (Thompson 1966). Thompson burada sınıfın tarihsel bir olgu olduğunu, birbirine bağlantılı değilmiş gibi görünen olayları hem deneyim hem de bilinç olarak birleştirdiğini vurgular. Thompson'a göre sınıf bir yapı ya da kategori değil, insan ilişkileri içinde gerçekleşen bir olaydır.

Dolayısıyla sınıf, insanları deneyimlerine ve çıkarlarına göre birbirinden farklı kılan sosyal ilişkilerin bir sonucudur. Sınıfı ve özellikle işçi sınıfını tanımlarken, toplumdaki üretim ilişkilerindeki yerleri sebebiyle birbirinden ayrılan gruplardan söz edilir. Bunun yanı sıra, sınıf ve sınıf ilişkilerinin sosyal ve kültürel izdüşümleri gündelik hayatın geleneklerinde, değer sistemlerinde ve farklı birçok alanında görülür.

İşçi sınıfı oluşumuna dair en detaylı ve canlı anlatımlardan biri de Hobsbawm'ın 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayıp 20. yüzyılın ortalarına kadar gelen sürece dair anlatısıdır. Burada öne çıkan, işçilerin maddi koşullarına ve gündelik hayatına dair detaylar ile yaşadıkları dönüşümün o dönemdeki toplumsal hayata yansımasıdır. Hobsbawm sınıf oluşumunun tamamlanan bir süreç olmadığını ve sınıfın sürekli değiştiğini, ancak işçi sınıfının yeni bir sınıf olmasından dolayı çıkış noktasının belli bir dönemde olduğunu vurgular. Bunu anlatırken de İngiliz işçi sınıfının, sadece kasketleriyle değil aynı zamanda yaşam alanları ve yaşam biçimleriyle, sendikalaşmaya ve İşçi Partisi'ne yönelik sınıf bilinciyle, futbol finalleriyle ve işçi sınıfına yönelik "*fish and chips*" restoranlarıyla tanımlandığını canlı bir biçimde anlatır (Hobsbawm 1984: 194).

İşçi sınıfının oluşumunu tarihsel bir süreç olarak değerlendirirken, bunu oluşumunu tamamlamış bir olaydan çok değişimine devam eden ve içinde bulunduğu sosyal bağlamı da değiştiren bir süreç olarak görmek gerekir. İkinci olarak, işçi sınıfının oluşumu işçilerin maddi koşullarına ve bu maddi koşullara

göre ortaya çıkan sınıf bilincine bakarak anlaşılabilir. Son olarak, Hobsbawm'ın da vurguladığı gibi, bu sınıf bilincinin politik uzantıları ve örgütsel bağları da sınıf oluşumunun somut aşamalarından biridir.

Wallerstein'in işçileşmeyle ilgili yapısal analizleri, kapitalist sistemin çelişkilerine ve ücretli işçiliğin kapitalist sistemin sürekliliği için bir çözüm olduğuna işaret eder. Wallerstein'e göre, sistemin bir bütün olarak kâr oranlarını yüksek tutacak şekilde genişlemesi sık sık dünyada yetersiz talep sıkıntısıyla karşı karşıya gelir. Bunun üstesinden gelmenin bir yolu ücret-dışı işçiliği ücretli işçiliğe dönüştürmek ve bu sayede dünya çapında talebi artırmaktır. İşçileşme olarak değerlendirdiğimiz durum tarihsel olarak ücretli işçiliğin kapitalist üretim sürecindeki payının artmasıdır (Wallerstein 1991b: 121). Bu anlamda Wallerstein, ücretli emeğin dünya-sistemindeki özgün işlevinin altını çizer; işçileşme tarihsel gelişimin doğal bir sonucu değil, başka yapısal olayların bir parçası olarak sistemin bütünsel bir öğesidir. "Sınıflar –kısa vadede pazarlık etmek için ve uzun vadede devlet gücünü ele geçirmek için– oluşurlar, elde ettiklerinde de parçalanırlar. Ama sonra yeniden oluşurlar." (Wallerstein 1979: 227). Bu aynı zamanda Marx'ın tarihsel sınıf çatışması anlayışıyla da uyum içindedir. Bu çerçeve içinde, bugün yaşanan ücretli işçiliğe geçiş örneklerini benzer tarihsel bir analizle değerlendirmek, yaşanan tarihsel süreci kapitalist dünya-sistemi ile ilişkilendirmek aydınlatıcı bir iştir. "İşçi sınıfı hayatının maddi koşulları kültürel olarak da anlamlıdır ve bir mücadele alanıdır. İşçi sınıfı kültürünün dönüşümü ve tarihsel olarak yeniden üretimi yeni uluslararası emek çalışmaları gündeminde önemli bir maddedir." (Munck 1988: 20). Sonuç olarak, maddi koşullar ve ücret ilişkileri tarihsel ve sosyal bağlama yerleştirilmediği sürece anlamlı olmazlar.

Yeni bir zaman-mekân ilişkisi

Tarımsal ekonomiden kapitalist sanayi üretimine geçiş, görev merkezli üretimden zaman merkezli üretime geçişi de berabe-

rinde getirdi. Tarım ekonomisinde, bütün bir hane emeği zaman sınırlaması olmaksızın kolektif olarak ekip biçme işinde farklı görevleri ifa eder. Endüstriyel üretimdeyse, bu üretim biçimi yerini daha bireysel olarak belli bir zamanla ve belli bir görevle sınırlanmış bir üretim sürecine bırakır. Günün belli bir bölümünün endüstriyel üretime ayrılmasıyla günün geri kalan kısmı da buna göre düzenlenir. Fransa'da 20. yüzyıl fabrika üretimine dair bir tanımlama bu dönüşümü daha iyi anlatır: "Hayat mekânın üçe bölünmesi –ev, fabrika ve kent– ile paralel bir şekilde zamanın üçe bölünmesine –işe sekiz saat, uykuya sekiz saat, boş zamana sekiz saat– göre düzenlenmektedir" (Perrot 1986: 91).

Sanayileşmeyle birlikte önemli mekânsal dönüşümler ortaya çıkmıştır. Öncelikle fabrikalar üretim sürecinin kontrolünün emekten sermayedar kesime geçtiği, işin iş olmayan etkinliklerden net bir şekilde ayrıldığı, bununla birlikte işyerinin de haneden ayrıldığı üretim merkezleri oldular (Perrot 1986: 83). Böylelikle işçiler tek bir merkezde "yarı-mekanik, yarı-insan" bir kolektif üretim sürecinin bir parçası oldular (Dobb 1963: 259). İkinci olarak fabrikaların çevrelerinde üst sınıflardan ayrılmış bir biçimde işçi sınıfı mahalleleri oluşmaya başladı. Bu yerleşimler süreç içerisinde kimlik oluşumunu ve daha sonra örgütlü emek hareketine dönüşecek olan sınıf bilincini besleyen sosyal ilişkilerin merkezleri oldu (Katznelson 1985, Giddens 1973: 1999). Son olarak daha makro düzeyde ise endüstriyel işçilerin kitlesel artışıyla endüstriyel şehirlerin oluştuğu kentleşme süreci başlamış oldu.[1]

Çok boyutlu bir sınıf çalışmasının gereği

Katznelson, sınıf kavramını tarih ve teorinin dört katmanından oluşan bir kesişim terimi olarak kullanır, bu da çok boyutlu bir sınıf analizi için iyi bir başlangıç noktasıdır (Katznelson

1 Engels, İngiltere'deki endüstri kentlerini, evsiz insanları, işçilerin altyapı eksikliğinden kaynaklanan sağlık sorunlarını, ahlaki çöküşü anlatırken sanayileşme ve kentleşme arasındaki ilişkiyi detaylı bir biçimde irdeler (1993).

1986a). Sınıfın birinci katmanı, kapitalist ekonomik gelişmenin yapısal katmanıdır, burada sermaye ve emeğin bütünsel deneyimlerini, kalkınma ve işçileşme süreçlerini daha geniş olarak, yapısal düzeyde görmek mümkündür. Bu aşamada endüstriyel yapının tarihsel oluşumu, yaygın olan işletme türleri, büyük ya da küçük işletmelerin, yerli ya da yabancı sermayenin belirleyici konumu başlıca konulardır. Ancak bu aşamada incelenen yapısal dönüşüm temelde toprak, emek ve sermayenin metalaştırılmasıyla başlar. Bunun yanı sıra demografi, aile yapısı, kültür, devletin rolü ve jeopolitik gibi özel koşullar da kapitalist gelişim sürecini etkiler.

Kapitalist gelişimin zorunu bir parçası olan proleterleşme yapısal analiz düzeyinde de yer alır. İşçi sınıfı oluşumu üzerine yapılan çalışmaların büyük bir bölümü, bu proleterleşme sürecini merkez alır. Tilly ve Tilly proleterleşmeyi ücretli işçiliğe geçiş ve proleteri de "üretim araçlarına sahip olan birinin emrinde ücret karşılığı çalışan" kişi olarak tanımlar (Tilly ve Tilly 1998: 145). Fransız işçi sınıfı üzerine çalışan Perrot ise proleterleşmeyi "üretim araçlarına sahip olunmaması, otonominin kaybı" olarak tanımlar (Perrot 1986: 80). Abercrombie ve Urry ise proleterleşmenin bir eylem olarak ve bir koşul olarak farkını vurgular; buna göre eylem olarak siyasi örgütlenme ve sendikalaşmadan bahsederken, koşul olarak piyasada, işte ve işçinin konumundaki değişimden bahseder (Abercrombie ve Urry 1983). Farklı tanımları bir araya getirmek gerekirse, proleterleşme genel anlamıyla emeğin ücretli işçiliğe geçişine ve bunun sosyal, politik ve örgütsel uzantılarına değinir. Ancak yapısal düzeydeki analizlerin sıkıntısı genel görüntüyü verirken işçilerin deneyimlerinden uzak, sosyal ilişkilerden ve gerçek yaşam deneyimlerinden ayrı bir görüntü vermesidir. Bu sıkıntılar ancak hane, aile ve bireyin analitik olarak değerlendirilmesiyle aşılabilir.

İkinci katman, toplumsal örgütlenme ve sınıf oluşumu sürecinin gerçek yaşam deneyimlerine bakarak yapısal düzeydeki analizin sıkıntılarını ortadan kaldırır. Burada işyeri ilişkileri, emek piyasasının örgütlenmesi, aynı zamanda işten bağım-

sız olan hane ilişkileri, hanenin işyerinden ayrılması, işçi sınıfı yerleşimlerinin diğer sınıfsal alanlardan ayrılması, yaşam alanlarındaki değişim ve kentleşme gibi doğrudan üretim süreciyle bağlı olmayan ama sınıf oluşumu ve proleterleşmeyle ilgili doğrudan bilgi veren alanlar analitik önem taşır. Bu aynı zamanda Hobsbawm'ın sınıf oluşumunun ve sınıf bilincinin temeli olarak gördüğü maddi koşulların da oluştuğu aşamadır.

Üçüncü katmanda, sınıflar ortak koşullar ve benzer özellikler taşıyan gruplar olarak belli bir aşamaya gelmiştir. Bu benzerlikler, ikinci aşamada yaşanan dönüşümlerin iş ve iş-dışı alanlarda nasıl bir etki yarattığıyla ilgilidir. Bunu daha çok işçilerin yaşadıkları dönüşüme verdikleri tepki olarak da değerlendirmek mümkündür. Bu tepki endüstriyel ekonominin yeniliklerini kabul etme ve uyum sağlama biçiminde olabileceği gibi, yeni yapıya direniş ve önceki yapıyı muhafaza etme eğilimi olarak da gelişebilir.[2]

Dördüncü katmanda işçi sınıfının örgütlü hareketi görülür. Bu aynı zamanda işçi sınıfı oluşumu sürecinin de son aşaması olarak sınıf bilincinin kapitalizmin sömürüye dayalı yapısına karşı bir direniş örgütlemesidir. Tarih boyunca işçi sınıfı oluşumu grevleri ve benzer direnişleri, sendikal ve siyasal örgütlenmeyi beraberinde getirmiştir. Özellikle erken sanayileşen ülkelerin tarihi bu tür direnişler ve hareketlerle doludur.

İşçi sınıfının oluşumu: Kavramsal bir tanım

Aşağıda anlatılacak aşamalar işçi sınıfı oluşumunu tanımlayan ve birbirini takiben ortaya çıkan gelişmelerdir. Ancak bu gelişmelerin zamanlamasının belli bir dönemin sosyal, kültürel, politik ve ekonomik koşullarından etkilendiğini, dolayısıyla doğrusal ve düzenli bir oluşum sürecinin her koşulda geçerli olmayacağını hatırlamakta yarar var. Bu aşamalardan her birinin ayrı bir rolü ve önemi vardır. İlk iki aşama, yani kırsaldan kopuş ve proleterleşme daha çok işçilerin deneyimlerindeki fiziksel,

2 Örneğin Kemer'de yerli halkın çalışmaya direnmesi yeni yapıya gösterilen direnişin bir örneğidir.

pratik ve maddi dönüşümlerle ilgilenirken son iki aşama, yani sınıf bilinci ve sınıf mücadelesi değişen düşünce biçimleri ve ortaya çıkan yeni düşünce akımlarının eyleme dönüşmesiyle ilgilidir. Bu kitapta emek dönüşümü olarak tanımlanan kavram ise işçi sınıfı oluşumunun yalnızca ilk iki aşamasıyla ilgilenmektedir. Bu odaklanmanın temel sebebi kitabın çekirdeğini oluşturan örneklerden kaynaklanmaktadır. Türkiye'de turizm sektörünün çok yeni olması, işçi sınıfının maddi ve fiziksel dönüşümünü gözler önüne sererken, işçilerin piyasadaki konumlarını fark etmeleri ve toplu olarak bir sınıf bilinci oluşturmaları söz konusu değildir. Turizm işçileri arasında sendikalaşma henüz %1 düzeyinde bile değildir. Her ne kadar çok çalışma, düşük ücretler ya da çalışma koşullarıyla ilgili şikâyetleri olsa da bu şikâyetler piyasa ekonomisindeki konumlarına dair bir bilinçlenme içermez. Sınıf bilincinin ve sınıf mücadelesinin eksikliği de söz konusu emek dönüşümünün gerçek bir sınıf oluşumu olup olmadığını sorgulamamıza yol açar. Bu belirsizlik, bundan sonra da bu konunun araştırmaya değer bir yanı olduğuna işaret etmektedir.

Kırsaldan kopuş

Kırsal kopuş (*deruralization*), emeğin geleneksel tarım sektöründen kapitalist emek piyasasına geçmesi anlamına gelir. Buna göre, geleneksel bir ekonomik sektörde aile ve akrabalık ilişkilerine bağlı olan gayriresmî sözleşme ilişkisi yerini kapitalist bir işletmede kişinin vasıf durumuna göre formel bir sözleşmeye bırakır. Bu aynı zamanda aile yapılarında, hane içi işbölümünde ve kentsel yerleşimde birtakım sosyal dönüşümleri de beraberinde getirir.

Türkiye'de tarımsal yapıdan kapitalist sisteme geçiş farklı kırsal dönüşüm modelleri ortaya çıkarır. Keyder beş farklı kırsal dönüşüm modelinden bahsederken, "içyapının dış çevreyle etkileşimi" dediği genel bir tanım yapar (Keyder 1983: 36). Keyder'in tipolojisi Geçimlik Tarım, İkinci Düzey Ticarileşme, Birikim Yaratan Küçük Meta Üretimi ve Kapitalist Tarım ola-

rak çeşitlilik gösterir. Bu tipoloji, kırsalın toprak dağılımı, emeğin demografik yapısı ve hane özellikleri ile tanımlanan içyapısının iç göç, dış göç, ticarileşme ve mevsimlik işçilik gibi başka alternatiflerden oluşan dış faktörlerden etkilenmesinin sonuçlarından çıkar.

Türkiye'de turizm gelişmesinin sonucu ortaya çıkan kırsal dönüşüm de farklı biçimlerde gerçekleşir. Ancak burada üzerinde durulan kırsal dönüşüm tipolojisi değil turizm sektörünün yapısına bağlı olarak öne çıkan emek dönüşümüdür.

Proleterleşme

İşçi sınıfı oluşumunun temel göstergelerinden biri ücretsiz işçilikten ücretli işçiliğe geçiştir. Bu geçiş üretim araçlarına sahip olan kapitalistlerle yalnızca emeğine sahip olan ve bu emeği ücret karşılığında kullanarak kendine bir yaşam sağlayan emekçiler arasındaki üretim ilişkilerini temsil eder (McLellan 1977: 250).

Ücretli emeğe geçişle birlikte işyerinde üretim süreci, iş organizasyonu ve iş ilişkileriyle ilgili bazı dönüşümler yaşanır. Yeni bir zaman-mekân bağlamına geçiş, örneğin hanenin dışında belli bir yerde sekiz saatlik işgünü ve beş günlük iş haftası gibi belli bir süre boyunca çalışmak temel çalışma şartları olarak tanımlanır. Üretim araçlarına sahip olan sermayedar sınıf ile emeğini ücret karşılığı değişerek yaşamını sağlayan kesimin ayrılması da sınıf yapısının temelini oluşturur. Sınıf ayrımını belirleyen temelde üretim ilişkileri olsa da artı değerin toplanmasına yol açan sömürü ilişkileri ve üretim sürecini denetleyen güç ve otorite ilişkileri de söz konusu sınıf yapısını destekleyen unsurlardır.

Sınıf kültürünün oluşumu: Proleterleşmenin sosyal temelleri

Sınıf kimliği sadece işçilerin üretim araçlarının mülkiyetinden dışlanmasından, sömürü ve üretim ilişkilerindeki ikincil konumdan ibaret değildir. Yeni zaman-mekân bağlamının sos-

yal etkisi işyerindeki yabancılaşmada somutlaşır. İşyerinin dışında söz konusu sosyal etki hane içinde, aile ilişkilerinde, patriarkal güç ilişkilerinde, hane içi işbölümünde ve cinsiyet ilişkilerinde gözlemlenir. Bunun yanı sıra sınıf oluşumu, sınıf kimliğinin ortak unsurları, maddi çıkarların benzerliği, işçi sınıfı kültürü ve yaşam biçimi üzerinde inşa edilen sosyal örgütlenmede görülür.

Turizm örneğini günümüzdeki sınıf oluşumunun bir örneği olarak değerlendirirsek, sektörün içsel çeşitliliği ve emeğin heterojen yapısı bütünsel bir sınıf kimliği oluşumundan söz etmemizi zorlaştırır. Ancak turizmde işçilerinin sosyal anlamda ortak geçmişleri, iş dışındaki yaşamlarının benzerliği ve formel modern bir sektörde çalışmalarından doğan değişimleri içselleştirmeleri bir sınıf temelinin ve bunu çevreleyen bir sınıf kültürünün oluşumuna işaret eder.

Sınıf bilinci eylemde: Sınıf mücadelesi

Sınıf bilinci, işçilerin kolektif olarak kapitalist üretim sürecinin sömürüye dayalı yapısını ve üretim araçlarının mülkiyetinden dışlanmalarını fark etme sürecinin bir sonucudur; sınıf bilinci aynı zamanda çeşitli örgütsel formlarda vücut bulan sınıf mücadelesinin de temelini oluşturur. Sınıf mücadelesini tanımlarken işyeri dinamikleri ve üretim ilişkilerinin yanı sıra maddi koşullardaki ortaklık ve toplumdaki ekonomik konumlarına dair ortak bir anlayış da önem taşır. Günümüz koşullarında teoride ve pratikte önemli bir güç kaybı yaşamakla beraber, sendikalar ve işçi partileri Sanayi Devrimi'nden beri sınıf mücadelesinin en yaygın örgütsel biçimleri olmuştur. Sınıf bilinci temelinde örgütlü işçi hareketinin oluşumu, kapitalist üretim ilişkilerine karşı bir duruşun gerçekleşmesi, işçi sınıfı oluşumunun da son aşamasıdır. Hobsbawm sınıf bilinci ve sınıf mücadelesi arasındaki yakın ilişkinin altını çizmektedir. Proleter koşulların doğal ve mantıksal bir sonucu olarak ortaya çıkan sınıf bilinci, Hobsbawm'a göre, işverenden daha iyi koşullar talep eden sendika bilincinin de en basit biçimidir (Hobsbawm 1984: 57).

Burada sorulması gereken soru, buraya kadar anlatılan gelişim çizgisinin bu kitabın konusu olan örneklerde ne kadar gözlendiğidir. Turizm sektörünün mevcut yapısına baktığımızda, örgütlü bir işçi hareketinin olmaması, ya önceki aşamaların henüz gerçekleşmediğini ya da turizmde işçi sınıfı oluşumunun oldukça sınırlı olduğunu gösterir. Bunda işyerinde yapılan işlerin ve çalışma koşullarının çeşitlilik göstermesinin de etkisi vardır. Çalışma koşullarındaki çeşitlilik, ortak deneyimler sonucu oluşacak bir sınıf kimliğinin oluşumuna da ket vurur. Benim burada vurgulamak istediğim, her ne kadar büyük oranda kırsaldan kopuş ve işçileşme deneyimi yaşansa da bu deneyimler, işçilerin düşünce biçimlerinde değişiklik yaratmadığı için ortak bir kimlikle sonuçlanmaz ve tipik bir işçi sınıfı oluşumuna da örnek olmaz. Ancak bu, yaşanan emek dönüşümünü küçümsemek anlamına da gelmemelidir. Maddi koşullarda ve tüketim alışkanlıklarında yaşanan değişiklik, sosyal çevredeki dönüşüm, kırsal toplumdan ve yaşam biçiminden görünür biçimde ayrılır.

Sonuç olarak, yukarıda anlatılan aşamalardan ve tanımlardan hiçbiri tek başına güncel işçi sınıfı oluşumunu tanımlamak için yeterli değildir. Bunları birer birer sınıf oluşumu kriterleri olarak değerlendirmek yerine, çok boyutlu bir sınıf analizinin tamamlayıcı parçaları olarak kullanarak işçi sınıfı oluşumuna dair bütünsel bir anlayış elde edebiliriz.

Çevre ülkelerde işçi sınıfı oluşumu

Çevre ülkelerdeki sınıf oluşumu çalışmaları ana akım çalışmalardan farklılık gösterir. Burada ön plana çıkan çevre ülkelerin özgün politik ve ekonomik koşullarıdır. Dolayısıyla, sömürgecilik, kölelik, bağımlılık gibi kavramlar çevredeki işçi sınıfı oluşumu analizlerinde daha çok vurgulanan temalardır. Bunun yanı sıra, çevre ülkelerdeki işçi sınıfı oluşumu süreci ulusal kurtuluş hareketleriyle ve politik güç mücadeleleriyle özdeşleşmiştir. Sonraki dönemlere, özellikle 20. yüzyıla dair çalışmalarda ise çevredeki kalkınma stratejileri ve bunun işçi sı-

nıfı üzerindeki etkisi daha çok üzerinde durulan konulardan biri olmuştur.

Çevre ülkelerle ilgili çok çeşitli örnek verilebilir. Chakrabarty'nin Hindistan'daki jüt endüstrisinde işçi sınıfı oluşumuna dair tarihsel çalışması ana akım çalışmaların evrensel modellerini ve tek tip tarihsel anlayışlarını derinden eleştirir (Chakrabarty 1989). Koo'nun Kore işçi sınıf üzerinde yaptığı çalışma ise güçlü sınıf bilinci ve militan işçi hareketinin kültürel unsurların, devletin çok çalışma ve disiplini vurgulayan söyleminin ve ülkenin demokratikleşme hareketinin etkisiyle şekillendiğini ve bunun diğer Doğu Asya ülkelerinden farklı bir durum olduğunu anlatır (Koo 2001).

Burada ortaya çıkan genel fikir, işçi sınıfının deneyimlerinin küreselleşme ve küresel endüstriyel yapıdaki değişiklikler gibi dışsal faktörler kadar yaşanan bölgenin politik, ekonomik ve kültürel iç dinamikleriyle de şekillendiğidir. Dolayısıyla işçi sınıfının oluşum sürecine, sonunda standart bir işçi sınıfının ortaya çıktığı tek tip bir gelişme olarak bakmak yerine, incelenen alanın özgün koşulları da dikkate alınarak bir çerçeve oluşturmak gerekir.

İşçi sınıfına dair güncel tartışmalar, işçi sınıfını oluşumunu tamamlamış bir kategori olarak değerlendirir. Bu bakış açısı ulusal, bölgesel ya da küresel düzlemde bütün işçilerin küreselleşmeden önce kapitalist üretim sürecine ve ücretli işçiliğe aşina olduğu anlamına gelir. Bu işçilerin yaşadığı dönüşümler küreselleşmeyle birlikte değişen bağlamın bir sonucudur. İşçi sınıfının iç dinamiklerinin dikkate alınmaması daha önce ücretli işçiliğe geçmemiş emeğin dönüşümünü göz ardı eder. Endüstriyel gelişim ve emek dönüşümüne dair lineer varsayımların hataları, tarımdan sanayiye ve sanayiden hizmetlere geçişi öngören anlayış, tarımdan doğrudan hizmetlere geçişin de mümkün olduğuna değinen Castells tarafından da eleştirilmiştir (Castells 1996).

Hizmet ürününün elle tutulamayan bir meta olması üretim sürecinin de göreceli olarak görünmez kalmasına yol açar. Bu görünmezlik, üretim süreci elle tutulur bir metayla sonuçlanmadığı ve klasik üretim anlayışına uymadığı için üretimin par-

çası olan emeği de etkiler. Bir çöpçünün, temizlikçinin ya da garsonun işi otomotiv ya da ağır sanayide çalışan bir işçiye kıyasla daha az iş ya da iş değilmiş gibi görülmektedir. Bunun yanı sıra üretim hizmetleri dışında kalan hizmetlerin daha çok düşük vasıflı ve düşük ücretli istihdam yaratması, bu alanlarda çalışanların genellikle kayıtdışı, düzensiz, yarı-zamanlı gibi standart dışı biçimlerde istihdam edilmesi bu kesimin teoride ve pratikte marjinalleşmesi anlamına gelir. Bu durumda, işçi sınıfı oluşumunun, hizmet sektörünün ve küresel endüstriyel yapının değişimi sonucu yeniden tanımlanması, buna rağmen işçilerin hangi sektörde olursa olsun, yabancılaşma, sosyalleşmeden soyutlanma, üretim sürecinde denetime ve emek sömürüsüne tâbi olma gibi benzer deneyimlerle ve ortak maddi koşullara sahip olmalarıyla bir sınıf karakteri taşıması işçi sınıfı oluşumu konusunun hâlâ ilgiye değer olduğunu gösterir. Sonuç olarak yeni koşullar kapitalist prensipleri değiştirmediği sürece eski deneyimler varlığını sürdürür.

Keyder de küreselleşme ve kapitalizmin yeniden yapılanmasıyla birlikte işçileşme ve işçi sınıfı yapısına dair düşünme biçiminin de yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini vurgular: "Ücretli işçileri 'has proletarya', ailelerini ise 'tipik proleter' aileleri diye nitelendirmek gittikçe zorlaşmaktadır. Formel istihdamda yaşanan gerileme yüzünden klasik modelin proletarya bilinci gelecekte farklı biçimlerde ortaya çıkacak ve belki de hiç umulmayan mecralara yönelecektir. Dolayısıyla gerek işçi sınıfının, gerekse işçi hareketinin bu gelişmeler ışığında yeniden tanımlanıp, kuramlaştırılmasına ihtiyaç vardır (Keyder 1998: 233-234). Keyder, esnek istihdam, işin düzensizleşmesi ve artan kayıtdışı istihdama dikkat çekerek, tamamen ücretli işçiliğe geçişi öngören kalkınmanın artık geçmişte kaldığını vurgular. Ancak bu işçileşme sürecine dair çalışmaların önemli olmadığı anlamına da gelmez. Bunun yerine, önceki döneme ait işçileşme anlayışının bu yeni istihdam biçimleri ve diğer koşullar da göz önüne alınarak bugünkü işçi sınıfının heterojen yapısını da kapsayacak şekilde düzenlenmesi gerektiğini vurgular.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EMEĞİN DÖNÜŞÜMÜ: HANENİN ROLÜ

Küresel düzlemde emek: Yeni işyeri ve yeni işçiler

Küresel bütünleşme sonucu ortaya çıkan emek dönüşümü, erken sanayileşme döneminde yaşanan dönüşüm kadar önemli tarihsel ve sosyal değişimler yaratmıştır; ancak bu dönemde yaşanan tarihsel dönüşüm, yeni teknolojiler ve küresel akışlar sonucu çok daha hızlı olurken, sosyal dönüşümler daha radikal, sonuçları da daha acımasızdır.

Küresel düzeyde doğrudan yabancı sermayenin artışı gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere doğru oldu. Bu, aynı zamanda ithal ikameci modelin yerini ihracata dayalı kalkınma stratejilerine bırakmasını da beraberinde getirdi. Sassen küreselleşme ve emek ilişkisine bakarken, sermaye hareketliliğinin emek üzerindeki etkisine, özellikle de emek göçüne değinir (Sassen 1988). İhracata dayalı kalkınmanın bir sonucu olarak ihracata yönelik imalat sektöründe önemli bir gelişme yaşandı, bunun sonucunda kadınlar bu sektörlerde kitlesel olarak istihdam edildi, artan istihdam olanakları emeğin kitlesel göçünü doğurdu. İhracata yönelik imalatla gündeme gelen başka bir konu da istihdamdaki yenilikler, işe alma ve işten çıkarma prensiplerindeki değişiklikler, üretimin daha sıkı denetlenme-

si, daha yüksek kâr için uygulanan yönetim stratejileri ve sonuç olarak emeğin daha fazla sömürülmesi oldu (Abott 1997). İhracata dayalı kalkınmanın tek örneği olmasa da İthal İşleme Alanları yukarıda sayılan dönüşümler için uygun bir örnektir. Emeğin büyük bir bölümünün, özellikle kadın emeğinin bu imalat sektöründe istihdam edilmesi ücretli ya da ücretsiz geleneksel iş yapılarının dağılmasına yol açar (Sassen 1988). Aynı zamanda toplumsal hayatta yaşanan kültürel kopuş, kitlesel olarak ve özellikle kadınların ücretli işçiliğe geçmesi, yeni kalkınma modeline bağlı işçileşme süreci, küresel bağlamda yaşanan emek dönüşümünü tanımlamaktadır.

İhracata dayalı imalat sektörü dışında, hizmet sektörü de günümüz emek dönüşümünün görüldüğü bir alandır. Çok daha dar kapsamlı olsa da giderek daha çok kullanılan ev işçileri emek dönüşümünün bir örneğidir. Amerika Birleşik Devletleri'nde daha çok Meksikalı işçilerin çalıştığı bu alanda Türkiye'de Moldovalılar ve eski Sovyet ülkelerinin vatandaşları, Ortadoğu'da Hintliler ve Filipinliler çalışmaktadır. Turizm sektörü de dünya çapında en hızlı gelişen ve çok sayıda işçi çeken hizmet sektörlerinden biri olarak bu dönüşümün canlı bir örneğidir.

Karşılaştırmalı bir bakış açısından değerlendirildiğinde, imalat ya da hizmet sektöründe, küresel ekonomide ya da erken sanayileşme döneminde olsun, ücretli işçiliğe geçiş işyerindeki iş ilişkileri ve bunun sosyal ve tarihsel izdüşümleri açısından aynı sonucu doğurur. "Tayland'ın denetimsiz fabrikalarında çalışan beş milyon çocuktan, Bangladeş'teki çokuluslu şirketlerde saati 9 sentin altında çalışan kızlara kadar, gelişmekte olan bir ülkenin sanayileşmesindeki popüler görüntü, erken sanayileşme dönemi Dickens Britanya'sı benzeridir." (Abott 1997). Koşullar ne olursa olsun, geleneksel sektörlerden endüstriyel üretime geçiş, zaman-mekân bağlamını –gün boyu tarlada çalışmak yerine sekiz saat fabrikada çalışmak– ve üretim sürecinin denetimini –İhracat İşleme Alanlarında kadın çalışanlara doğum kontrol hapı dağıtılması, bu şekilde işverenin doğum izni ya da annelik gibi sosyal güvencelerden sıyrılması– değiştirir ve bütün kapitalist sistemlerde kaçınılmaz olan emek sömürüsüne

yol açar. Bunun yanı sıra, işçilerin sosyal ilişkileri, aile yaşamları ve cemiyet ilişkileri de değişime uğrar. İşçilerin tek bir çatı altında çalışması onlar için birleştirici bir unsur olurken, üretim sürecindeki yabancılaşma dayanışma mekanizmalarının işlemesine engel olur. Geleneksel toplumsal yapılar süreç içerisinde değişime uğrar ya da yerlerini başka alternatiflere bırakırlar. Özellikle kadınların çalışma hayatına girmesi hanede, aile ilişkilerinde ve işbölümünde önemli değişiklikler yaratır.

Emeğin dönüşümünde analitik bir birim olarak hane

Buraya kadar anlatılanlar, emek dönüşümünü işçi sınıfı oluşumunun belli bir parçası olarak tanımlanması için gerekli teorik altyapıyı oluşturdu ve emek dönüşümünü birtakım değişimlerin yaşandığı bir süreç olarak açıklayan bir kavramsal çerçeve sağladı. Bu anlamda emek dönüşümünü belirli biçimlerde ve belli boyutları olan bir süreç olarak anlamamız için bu temeller uygun olsa da alan çalışmasının bütünsel olarak değerlendirilmesi için yeterli değildir. Bunun nedeni, emek dönüşümünde yaşanan deneyimlerin önemli bir kısmının aslında çalışma alanı ve çalışma hayatı dışında, emeğin yeniden üretildiği sosyal ortamında gerçekleşmesidir. Bu sosyal ortamın en önemli birimi ise hanedir. Hane zaman zaman bir üretim birimi, zaman zaman bir tüketim birimi ve hatta her ikisi olarak da emeğin iş dışında varlığını sürdürdüğü, bu sayede üretim sürecinde yeniden değerlenecek emek değerini ürettiği yerdir. Hanedeki gözlemler sonucu elde edilen veriler, emeğin gerçek deneyimlerini içereceğinden, hane, standart bir emek dönüşümü modelinin açıklamakta yetersiz kalacağı, tek tip bir işçi sınıfı modelinin ötesindeki örneklerin de dikkate alınacağı bir analitik alan sağlar.

Hanenin tanımı

Hane üzerine yapılan çalışmalar sosyal bilimlerde özellikle üç literatürde ön plana çıkar. Birincisi, daha çok sanayileşmey-

le birlikte hanenin ve aile yapılarının dönüşümüne bakan aile sosyolojisidir. Bu literatür, sanayileşme ve aile yapısı arasındaki bağımlılığı vurgulaması nedeniyle eleştirilmiştir. İkinci olarak, kadın çalışmaları, kadının hanedeki emeği, kadının yaptığı ev işinin üretken değeri ve bunun kadının sosyal konumu açısından anlamına değinir (Friedman 1984: 41). Son olarak, dünya-sistemi yaklaşımı, ücretli emeğin hanenin çeşitli gelir kaynaklarından biri olduğunu, ancak bu emeğin yeniden üretimini tamamen ücretle yapmadığını, dolayısıyla hanenin emeğin yeniden üretiminde merkezî bir rol oynadığını anlatır. Friedman, ücretli işçinin, hanenin diğer üyelerinden daha az kazansa bile diğer üyelerin ücretli emeği başka gelir kaynaklarıyla desteklenmesi sayesinde varlığını sürdürebildiğini vurgular. Wallerstein ve Smith ise haneyi "temel ve sürekli olan yeniden üretim gereksinimlerimizin (yemek, barınma, giyim) sağlanmasından sorumlu ve bunun için çeşitli gelir türlerini kullanan birim" olarak tanımlar (Wallerstein ve Smith 2000: 237).

Hanenin bileşimine ve işlevine göre sınırlarını belirleyen iki unsura dikkat çekmekte fayda var. Öncelikle, hane aileden yapısal olarak farklıdır. Hane üyelerinin bir birim olarak tanımlanmaları için kan bağına, akrabalık ilişkisine ve hatta aynı yerde ikamet etmelerine gerek yoktur. İkinci olarak haneyi tanımlayan ve hanedeki birleştirici unsur, gelirlerini belirli bir havuzda toplayan ve bu havuzdan sağladıkları ile emeklerini yeniden üreten kişilerden oluşmasıdır.

Benzer bir biçimde, McGuire, Smith ve Martin de haneyi "tarihsel olarak değişken ancak göreceli olarak düzenli, olabilecek en çok çeşitli kaynaktan sağladıkları geliri paylaşma prensibine dayalı bir ilişkiler bütünü" olarak tanımlar (McGuire, Smith ve Martin 1986: 76). Hane burada da aileden, ailenin güç ilişkilerinden ve hiyerarşik yapısından farklı olarak tanımlanır. Ancak bu çalışmada en dikkat çekici olan, emeğin yeniden üretimi için gerekli olan hizmetlerin ya da malların bir kısmının metalaşmamış ve piyasada satılmayan ürünler olmasından dolayı, bunların hanede sağlanması, bu anlamda da emeğin haneye olan ihtiyacıdır (McGuire, Smith ve Martin 1986: 91). Ücret-

li emeğin piyasadaki varlığını sürdürebilmesi için haneye duyduğu ihtiyaç, makro düzeyde dünya ekonomisinin devamı için hanenin kaçınılmaz ve de uygun bir yapı olduğuna işaret eder.

Emeğin yeniden üretimine bakarken birincil yeniden üretim ve ikincil yeniden üretimin birbirinden ayrı olarak tanımlanması analitik hedefler için önem taşımaktadır. Buna göre *birincil yeniden üretim*, emeğin ve genel olarak insan hayatının yeniden üretimine değinirken, *ikincil yeniden üretim* sosyal ve ekonomik düzenin varlığını devam ettirmesi için yeniden üretilmesi anlamına gelir (Evers, Clauss ve Wong 1984: 24). Birinci tür için, doğrudan hane üyelerinin tüketimine yönelik geçimlik üretim örnek olabilir. Formel sektördeki düşük ücretleri destekleyen bu üretim tamamen piyasanın dışında gerçekleşir. Bu anlamda geçimlik üretim ve piyasa üretimi tamamlayıcı bir ilişki içinde bulunurlar. Bu süreç tarımsal toplumlarda ve kentsel toplumlarda farklı biçimlerde gerçekleşir.

Hane, emeğin yeniden üretimi için beş değişik gelir kaynağını kullanır. Bunların içinde ücretler, kâra yönelik piyasa satışları, kira gelirleri, hediye ve miras türü gelir transferleri ve doğrudan emek girdisi sonucu yapılan geçimlik üretim yer alır. Hanenin daha önceki tanımlarından farklı olarak, hanenin geliri, hanedeki bireylerin gelirlerinin toplamı değil, aynı zamanda emek ilişkilerinin özgün bileşimleri sonucu ortaya çıkan sistematik ilişkiler bütünüdür (Friedman 1984: 46). Farklı gelir türlerinin özgün bileşimi, mikro düzeyde hane yapısı hakkında bilgi verirken, daha genel olarak kapitalist dünya ekonomisi hakkında da bilgi verir. Dolayısıyla hanenin dünya ekonomisinde önemli bir kurumsal yapı olduğunu söylemek gerekir. Dünya ekonomisi içinde, uzun dönemde emek ve üretim ilişkilerindeki değişiklikler, orta dönemde ekonomik büyüme ve durgunluk, aynı zamanda farklı bölgelerde farklı koşulların oluşumu hanenin göreceli olarak elastik bir yapıya sahip olduğunu gösterir (Friedman 1984: 47).

Benzer vasıflar gerektiren benzer koşullardaki işlerin reel ücretleri, zamana ve mekâna göre değişiklik gösterir. Daha da önemlisi, ücretlerdeki farklılaşma kapitalist dünya ekonomi-

sinin yapısı hakkında açıklayıcı olacak sabit bir düzen içinde yer alır. Hanenin analitik önemi de bu süreç içerisinde değişmeyen düzeni açıklamasıdır. "Başka bir deyişle, çevrede sürekli düşük ücretlere sebep olan merkez ve çevre alanlar arasındaki fark nedir?" (McGuire, Smith ve Martin 1986). Bu soru hanenin özgün yapısını belirleyen, hane üyelerinin bileşimi, işbölümü, hanede toplanan gelirlerin özgün bileşimi ve güç ilişkilerine dikkat çeker. Buna bağlı olarak, merkezde daha çok ücretlere dayalı bir hane yapısı yaygınken, çevre ülkelerde daha farklı gelir kaynaklarının bileşiminden oluşan –örneğin geçimlik tarım ya da kayıtdışı ekonomi– bir yapı görülür. Merkez ülkelerde hanede toplanan ücretler yeterli olmadığında başka hane üyeleri de ücret karşılığı çalışmak üzere piyasaya girerken, çevre ülkelerde ücretler yeterli olmadığında ek gelir piyasa dışındaki alanlarda aranır. Ücretler bu anlamda merkez ve çevredeki hane yapıları, bu hanelerin piyasa ekonomisindeki yeri ve genel olarak dünya ekonomisi hakkında açıklayıcıdır.

Hanenin bir başka özelliği de analitik olarak emeğin yeniden üretimini tek başına sağlayamayacak çok küçük birimlerin –örneğin bireysel olarak emekçilerin– yetersiz kaldığı ve emeğin yeniden üretim sürecine "bedavacıları" da dahil eden çok büyük birimlerin hata payı taşıdığı durumların üstesinden gelmesidir. Pratik olarak da haneler çok küçük birimler olarak kaldıklarında akrabalık ilişkisinin ötesine geçerek yeni üyeler edinirler. Çok büyük birimler olmalarını engellemek içinse sosyal ve yasal kısıtlar karşılıklı sorumlulukları belirlemiştir (Wallerstein 1991a: 110).

Haneyi tanımladıktan, tanımlayıcı parametrelerini belirledikten ve işlevlerini saydıktan sonra, asıl bakmamız gereken hanenin emek dönüşümü hakkında neler söylediğidir. Daha önce emek dönüşümünü kırsaldan kopuş ve modern kapitalist sektörde ücret karşılığı çalışma olara tanımlamıştım. Bu geçiş ulusal, bölgesel ya da küresel düzeyde ekonomik yapı hakkında bilgi verdiği kadar, bireysel düzeydeki, nakit kullanımı ve tüketim alışkanlıklarındaki değişiklikler gibi konularda da bilgi verir.

Kısa bir hane tipolojisi

Sanayileşmeyle birlikte ortaya çıkan yeni zaman-mekân bağlamı, mevcut ilişkileri değiştirirken yeni sosyal ilişkiler de ortaya çıkar. Hane yapılarındaki ve aile ilişkilerindeki değişimler tarihsel olarak çeşitlilik gösterir; ancak ortak bir nokta, hanenin işyerindeki dinamiklerden etkilenmesi ve buna karşılık iş ilişkilerini ve iş dinamiklerini etkilemesidir. Örneğin erkeklerin eşlerini ücretli işin ve çalışma hayatının dışında tutma eğilimleri kadınları hane içinde para kazanma yolları bulmaya itmiş, bir yandan hanenin hâkimi olurken diğer yandan ev eksenli çalışma biçimlerine yönelmişlerdir. "Her ne kadar aile ilişkileri ve ailedeki pazarlık aile üyelerinin ücretli emeğe katılımlarını belirlese de, bu katılım da karşılık olarak ailedeki güç ilişkilerini belirler." (Tilly ve Tilly 1998: 129). Aile ilişkilerinin cinsiyete dayalı işbölümünü belirlemesi de bir o kadar önemlidir. Hane ekonomisinin dağılması ve her bir hane üyesinin bireysel olarak ücretli işçi şeklinde tanımlanması, aynı zamanda iş ve iş-dışı faaliyetlerin birbirinden ayrılması, hem işte hem evde cinsiyete dayalı işbölümünü de beraberinde getirdi. Hartman 18. ve 19. yüzyıllarda yaşanan sanayileşme ile birlikte aileye dayalı üretim sistemlerinin parçalandığını ve bunun yerine haneden bağımsız ve mekânsal olarak ayrılmış büyük üretim merkezlerinin geldiğini anlatır. Bu aşamada kadınlar ya ücretli işçilikten mahrum kalıp ev işlerine yönelmek ya da ücretli olarak çalışacaksa erkeklerden daha düşük ücrete razı gelmek zorunda kalır (Hartman 1982: 457- 458).

Roberts, köylü ve proleter kesimin hane yapılarını karşılaştırmalı tarihsel bir bakış açısıyla inceler (Roberts 1990). Buna göre köylü hanesi geçimlik üretimin sınırlarındadır ve varlığını sürdürebilmek için aile ve cemiyet ilişkilerine ihtiyaç duyar. Burada her hane üyesinin dahil olduğu belli bir işbölümü vardır ve acil durumlarda geniş aile üyeleri ya da topluluktan başka birileri destek için bu işbölümüne katılırlar. Sosyal ilişkiler aile ve bağımlılık üzerinden kurulduğu için değişim ve yeniden dağıtım mekanizmaları büyük oranda kurumsallaşmış faaliyetlerdir.

Öte yandan, proleter hanesi, proleterin temel niteliklerine göre tanımlanır. Ücretli emeğe dayalı olması ve üretim sürecinin denetiminin hanenin dışında ve hane ile ilgili kaygısı bulunmayan bir yabancıya geçmesi belirleyicidir. "Proleter hanede mülk, aile ve işletme arasındaki bağ parçalanmış, aile ilişkileri en azından teorik olarak zayıflamış ve insanları hanenin devamını önemsemeyen kişilerin diktası altında çalışmaya iten coğrafi hareketliliği destekler hale gelmiştir" (Roberts 1990: 363).

Her ne kadar iki hane tipi arasında belirgin farklar olsa da, ne köylü hanesi ne de proleter hanesi belli bir zamanda sabit kalan homojen bir kategori değildir; dünyanın farklı bölgelerinde farklı köylü haneleri ve farklı proleter haneleri görülmektedir. Daha önce de hanenin farklı gelirleri birleştiren bir birim olduğunu, bunun da farklılaşmaya yol açtığını söylemiştim. Bu farklar yukarıda anlatılan iki kategorinin içinde de farklılıklar yaratır.

Köylü ve proleter haneleri, örgütlenme biçimleri, işbölümü ve kullandıkları gelir kaynakları açısından farklılık gösterir. Köylü hanesi hem üretim hem de tüketim birimiyken, proleter hanesi, üretim hane dışında gerçekleştiğinden yalnızca tüketim birimidir (Rothstein 1986: 219). İki kategori arasındaki bir başka fark da aile ve akrabalık ilişkilerinin, yaş, cinsiyet, işbölümü ve otorite açısından değişime uğramasıdır. Köylü hanesinde yaşlılar mülk sahibi olarak belli bir otoriteye sahipken, proleter hanede ücretli çalışmayan yaşlılar diğer aile üyelerine bağımlı hale gelir, otoriteyi de kaybeder (Rothstein 1986: 225).

Son olarak, aradaki pratik ve yapısal farkların dışında, insanların giderek endüstriyel üretimi tarımsal üretime tercih etmesinden dolayı davranış ve düşünce biçimlerinde de bir değişim söz konusudur. Köylüler belli bir yaşam biçimini muhafaza etme eğilimindeyken, işçiler hayatlarını iyileştirmeye ve ilerlemeye çalışırlar.

Stauth, farklı gelirleri birleştirmelerine bağlı olarak üç hane kategorisinden bahseder. Bunlardan birincisi, "geçimlik-destekli hane" olarak tanımladığı, tamamen geçimlik üretime da-

yalı ve kapitalist dünya ekonomisiyle yalnızca coğrafi bağı bulunan bir gruptur. İkinci olarak, "yaşam-boyu proleter hanesi" tamamen ücretlere dayalıdır ve hem üretim hem de tüketim birimi olarak dünya işbölümünün bir parçasıdır. Son olarak da, özellikle göçmen işçileri kapsayan ve iki kategorinin farklı ölçütlerde bileşiminden oluşan hane türü gelir (Stauth 1984: 95).

Daha makro bir düzeyde bu üç grup hanenin çeşitliliğini detaylı bir biçimde açıklamaktadır. Ancak hane, gelir çeşitlerinin bileşiminden başka koşullara göre de çeşitlilik gösterir. Üyelik şartları, ortak ikamet, hanedeki işbölümü, özellikle yeniden dağıtımı belirlemesi sebebiyle karar verme mekanizmaları gelir çeşitliliğine ek koşullardır (Friedman 1984: 49).

Turizmde emeğin oluşumu: Hane düzeyinde bir analiz

Turizmdeki emek dönüşümü sürecini hane üzerinden analiz etmek sektördeki işçiler hakkında mikro-düzey göstergeleri belirlememizi sağlayacak. Öncelikle, turizmde ücretli işçilik, sektörel yapı, işletme büyüklüğü, işyeri dinamikleri ve işçilerin geldiği sosyal yapıya göre çeşitlilik gösterir. İkinci olarak, köylü-proleter geçişi, köylülükten işçiliğe sorunsuz ve tek tip, doğrusal bir geçiş söz konusu olmadığı için turizmdeki emek dönüşümü açısından önem taşır. Burada daha çok görülen, iki türün kesişmesi ya da çakışması, yani her iki durumda da aynı anda varlık göstermesidir. Bazı durumlarda, ücretli emek köylü hanesinin bir parçası olurken, başka durumlarda köylü hanesi küçük üreticiye dönüşerek geçimlik üretim yerine piyasa üretimi yapar. Bunlardan başka, ücretli emeğin bir gelir kaynağı olması, köylü hanesindeki işbölümünü değiştirir, bu da köylü işçinin, köylü hanesinin ve daha genel olarak köylülüğün yeniden tanımlanmasını gerektirir.

Turizmde ne tür haneler vardır? Bu hane türleri emek dönüşümü hakkında ne anlatır? Turizm hanedeki işbölümünü nasıl değiştirir? Burada "hane yelpazesi"nin bu sorulara cevap vermekte çok kullanışlı olacağını düşünüyorum. Ancak bu yelpazeyi turizm sektörü ile ilgili olarak, özellikle geleneksel tarım

sektöründen modern piyasa ekonomisine geçiş yönüyle ilişkilendirmekte fayda var.

Köylü hanesi

Yelpazenin bir ucunda mevcut kırsal yapının üzerine inşa edilen, hanenin işyeriyle örtüştüğü turizm işletmesi bulunur. Burada hane mülkünün, arazi ya da evin, turizm işletmesinin merkezi olarak kullanılması söz konusudur. Buna göre, pansiyon, küçük otel ya da café tarzı bir işletme hane üzerinde, hane emeğini kayıtdışı bir biçimde istihdam ederek faaliyet gösterir. Bu hane, hem üretim hem de tüketim birimidir. Turizm sezonu dışında geleneksel tarım üretimi devam etse de hem bu geleneksel üretim hem de turizm piyasa ekonomisine tâbidir. Burada turizm, hanedeki işbölümünü çok fazla değiştirmez, bunun en önemli sebebi hanenin aynı zamanda işyeri olmasıdır. Bütün hane üyeleri turizm işinin bir parçası olduğu için ücretli emek söz konusu değildir. Karar verme mekanizmaları hem hane üyelerinin emeğinin kullanımında hem de genel olarak karar verme durumlarında belirleyicidir. Her ne kadar turizmle birlikte hanenin gelir havuzunda çeşitlilik görülse de ücretler bu gelir çeşitlerinden biri değildir. Bazı durumlarda, hanenin mülklerine bağlı olarak kira gelirleri gelir havuzuna dahil edilebilir. Burada genel olarak emeğin bireysel dönüşümü ve ücretli işçiliğe geçişi değil, daha çok bütünsel bir hane dönüşümü söz konusudur.

İşçi/proleter hane

Yelpazenin diğer ucunda ise proleter hanesi yer alır. Bu daha çok yerli emeğin ücretli işçilikle turizm piyasasına girişiyle ortaya çıkar. Burada hane, işyerinden tamamen ayrılmış durumdadır, hanedeki tek üretim kadınlar tarafından emeğin yeniden üretimine yönelik yapılan ev işleridir. Bu hane, turizm sezonu boyunca tam zamanlı olarak büyük bir işletmede çalışan turizm işçisinin hanesidir. Hanenin birincil gelir kaynağı ücret-

ler olmakla birlikte, geçimlik destekler de özellikle sezon dışında gelir havuzuna katılır. Kadınların ücretli işçiliğe geçmesiyle erkeğin eve ekmek getiren olduğu klasik model değişir. Birinci türe kıyasla burada yaşanan emek dönüşümü çok daha radikal değişiklikler yaratır. Formel iş ilişkileri ve farklı bir üretim süreci, hasat zamanı ya da ürün satılınca alınan toplu para yerine belli bir zamana yayılmış düzenli ücret ödemeleri ve üretim sürecindeki denetim önemli değişikliklerdir. Hane artık yalnızca bir tüketim birimidir. Kadınların da piyasa ekonomisinde çalışması, hanedeki işbölümünü pratik olarak değiştirmez; çünkü kadın emeğin yeniden üretimine yönelik ev hizmetlerinden sorumlu olmaya devam eder. Ancak hanede ücretli emeğin artması, emeğin yeniden üretimi için daha çok ücret kullanılacağı anlamına da gelir. Öte yandan, ücretli işçilerin değişen düşünce biçimleri gençlerin emek piyasasından alınması ve daha iyi bir gelecek için eğitime yöneltilmesini de beraberinde getirir. Bu da hanedeki işbölümünde değişiklik yaratır. Her iki eşin de piyasa ekonomisinde ücretli işçi olması karar verme mekanizmalarında esneklik ve eşitlik eğilimini artırır.

Göçmen hanesi

İki uç arasında geçimlik üretimi ücretli emekle birleştiren ara bir kategori bulunur. Bu ara örnekte, hane işyerinden ayrılmış durumdadır ve yalnızca emeğin yeniden üretimine yönelik bir üretim yapar, onun dışında bir üretim birimi olarak değerlendirilemez. Hanedeki işbölümü özellikle kadınlar için çok boyutlu olmak zorundadır, öncelikle erkeklerin ücretli işçi olması kadınların geçimlik üretime ve ücretli emeğin yeniden üretimine yönelik ev işlerine devam etmesi anlamına gelir. Turizm örneğinde, bu hane özellikle göçmen işçiler arasında görülür, bu da turizm piyasasına üçüncü giriş yoludur. Göçmen işçiler özellikle iş bulmak için turizm alanlarına gelmelerine rağmen, hasat zamanı ya da sezon dışında köylerine ya da kasabalarına dönerek ya da erkeğin turizmde ücretli işçi olduğu, kadınınsa köyde tarımda çalıştığı yeni bir hane yapısı oluş-

turarak kırsal kökleriyle bağlarını sürdürürler. Her ne kadar göçmen işçilerin deneyimleri, ikinci kategoride anlatılan işçilerinkine benzese de, sosyal, ekonomik ya da kültürel olarak kökenlerine bağlı olmaları durumlarını farklı kılar. Daha önce karar verme ya da geçimlik etkinliklerin devamı ile ilgili olarak sözü geçen düşünce biçimindeki değişiklik, bu grupta tam olarak görülmez.

Bu kategorinin göreceli olarak daha belirsiz olmasını hanenin farklı parametreleriyle açıklayabiliriz. Örneğin hanede toplanan gelir kaynakları, bu gelirlerin oranı, örneğin ücretlerin ya da geçimlik desteğin fazla olması, hanedeki üyelik ve ortak ikamet yapısı, bu hane türünün hangi uca yakın olduğu konusunda bilgi verir. Daha fazla ücret geliri olması bu haneyi proleter hanesine yaklaştırırken, geçimlik üretimin devamı köylü hanesine yakınlaştırır. Bu üç türün yelpazeye yerleştirilmesinin temel sebebi de ara türlere esneklik kazandırmaktır. Emeğin turizm sektörüne girmesiyle birlikte işyerindeki sosyal ve ekonomik yenilikler haneyi ve toplumu da etkiler; bunun sonucunda işçilerin gündelik hayatında yapısal dönüşümler yaşanır. Örneğin kadınların giderek daha fazla ücretli emeğe geçmesi erkeklerin hanedeki işbölümüne daha büyük katılımını gerektirir. Başka bir örnekse, ücretlerin hane gelirlerinde daha belirleyici olmasının önceki istihdam alanlarında kopuşu keskinleştirmesidir. Ayrıca, bu dönüşümlerin ani değişiklikler değil aşama aşama yaşanan bir sosyal dönüşüm olması da önemlidir. Dolayısıyla söz konusu dönüşümleri uzun dönemli bir tarihsel süreç olarak görmek kaçınılmazdır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TURİZM ÇALIŞMALARINDA EMEK

Bu bölümde sosyal bilimlerde farklı disiplinler altında yapılan turizm çalışmalarına genel olarak bakarken bir yandan akademik çalışmalarda öne çıkan ana temaları belirleyecek, diğer yandan turizm çalışmalarında turizm emeğinin hak ettiği ilgiyi görmemesine bağlı olarak bu çalışmanın katkısı ve özgünlüğü vurgulanacaktır. Bunları yaparken, doğrudan bu çalışmayla ilgili olmasa da öne çıkan turizm konularına kısaca değinerek bütünsel bir görüş oluşturulacaktır.

Turizmin temelleri

Turizm çalışmalarını iki ana hat üzerinden sınıflandırmak genel bir değerlendirme için iyi bir başlangıç noktası olur. Birinci hat, ev sahibi olan yerli halkla konuk olan turistler arasındaki ilişkilerin yarattığı sosyal ve kültürel değişikliklere bakan "ev sahibi-konuk" yaklaşımıdır. Daha çok antropolojik bir yaklaşım olan ev sahibi-konuk ilişkisi ev sahibini yerli ve konuğu da yabancı olarak tanımlar. Buna göre turizm ev sahibi için iş ve belli hizmetlerin sunumu anlamına gelirken, konuk için eğlence ve tüketim anlamı taşır. Turizmin gelişmesiyle birlikte bu iki kimliğin sosyal ortamda karşılaşması geleneksel düzeni değiştirir (Smith 1989).

İkinci yaklaşım, daha çok istatistikî verilere dayanarak yerel halkın turizm gelişimi hakkındaki görüşleri ve tepkilerine bakan "yerel halkın algılama analizi"dir. Bu yaklaşım, yerli halkın farklı sosyal, kültürel, coğrafi ve demografik nedenlere bağlı olarak turizme bakışlarını açığa kavuşturması nedeniyle önemlidir. Örneğin yerli halk turizmin ekonomik getirilerini veya gelişme hedeflerini mevcut yapıya bir tehdit olarak görebilir. Dünyada farklı turizm bölgeleri üzerine yapılan çalışmalar olmakla birlikte Türkiye'de en çok dikkat çeken Tosun'un Göreme üzerine yaptığı araştırmadır (Tosun 2001). Bu iki ana yaklaşım, küreselleşme ve post-modernizmin etkisiyle farklı disiplinlerde öne çıkan yeni yaklaşımlarla turizm üzerindeki belirleyici konumlarını kaybeder.

Lash ve Urry'nin "post-turizm" kavramı, küresel dünyada turizmin ve turizme yönelik anlayışın değişimi açısından bir dönüm noktasıdır. Buna göre teknolojik gelişmeler turizmin temellerini değiştirir. Bir yandan gelişen iletişim ve ulaşım teknolojileri daha fazla hareketlilik ve daha fazla turizm faaliyeti anlamına gelirken, diğer yandan artan teknoloji insanlara sanal ortamda bir bölgenin coğrafyasından tarihine, kültüründen mutfağına kadar tüm ayrıntıları iki boyutlu bir ortamda sunar (Lash ve Urry 1994). Burns küreselleşme, kültür ve turizm arasındaki ilişkiyi post-modern bir bakış açısıyla ele alır. Küreselleşme kültür ve turizm arasında paradoksal bir ilişkiye işaret eder. Bir yandan yerli unsurlar ve otantik kültürel değerler turizm arzının bir parçası olurken, bu süreç kültürün metalaştırılmasına ve kitlelere yönelik bir turizm işletmeciliğine eklemlenmesine yol açar. Diğer taraftan, kültürün geniş anlamda metalaştırılması ve hizmetlerdeki kitle üretimi, hali hazırda küreselleşmeden etkilenen görüntüyü karmaşıklaştırır. Turizmin tüketicilikle birleşmesi, özellikle gelişmekte olan ülkelerde görülen otellerin içlerinde alışveriş merkezlerinin dikkat çekici ve tüketimi destekleyici biçimde konumlandırılması bu duruma bir örnektir (Burns 2001: 296).[1] Dolayısıyla, turizm kalkın-

1 Dubai küreselleşme ile birlikte hem lüks hizmet sunumu hem de tüketim seçenekleri açısından bu duruma iyi bir örnektir. Türkiye'de Belek, içlerinde ken-

mayla birlikte sosyo-ekonomik yarar sağlasa da dünya ekonomisinin kutuplaşmış yapısı çevre ülkeler için bağımlı bir ilişki anlamına gelir. Sonuç olarak, gelişmekte olan ülkelerde yerel kültürler turizm kalkınmasına feda edilirler.

Türkiye'de turizm üzerine yapılan çeşitli araştırmalar, turizmi kendisinden önce gelen yerel kültürle ve ortaya çıktığı sosyal bağlamla ilişkilendirerek sosyal değişimin güçlü bir tetikçisi olarak tanımlar. Fatma Mansur'un Bodrum üzerine yaptığı çalışma, yerli halkın şeceresi ve sosyal sınırları tanımlayan gelenekleri ve ekonomik faaliyetlerini anlatır (Mansur 1972). Bodrum'daki gündelik hayatın etnografik anlatımı Bodrum'un turizmle birlikte geçirdiği sosyal dönüşümün kapsamını anlamak açısından önemli bir bilgi kaynağıdır.

Daha erken bir çalışmada Mübeccel Kıray yedi küçük kentteki turizm gelişmesini yerel düzeydeki etkisi açısından karşılaştırır (Kıray 1964). Bu karşılaştırmalı analiz turizmin gelişmesinde belirleyici olan değişkenlerin değerlendirilmesi açısından önem taşır. Ayrıca çalışmanın yapıldığı tarihten bu yana yedi kentten bir kısmı turizm merkezi olarak gelişimini devam ettirirken, diğerlerinin gelişmesi geri kalmıştır. Örneğin Kuşadası turizm yönlü bir gelişme gösterirken Söke tarımsal yapının sürdüğü ve yalnızca turizm merkezlerine giden yolların geçtiği bir nokta olarak kalmıştır.

Daha yeni bir araştırmada Tucker, Göreme'de turizmin gelişmesiyle değişen toplumsal ilişkileri antropolojik bir bakış açısıyla ele alır. Etnografik çalışma, Göreme'de yaşanan sosyal, ekonomik ve kültürel dönüşümleri ulusal bağlamda yaşanan dönüşümler ışığında değerlendirir (Tucker 2003: 85). Bu anlamda çalışma, etnografik analizin mikro düzeydeki sonuçlarını ulusal düzeyde, yani daha geniş bir teorik çerçevede değerlendirmesiyle daha önce anlatılan klasik kültürel analizlerin ötesine geçer. Turistlerin yerel halkla ilişkilerinin etnografik analizi, ilişkinin "interaktif izlem" olarak tanımlanması kültürel dönüşüme yönelik statik ve tek yönlü anlayışın da ötesine geçer: "İnteraktif izlem sosyal ve çevresel değişiklikleri içeren,

dine ait çarşıları olan tatil köyleriyle bu tüketime dayalı turizme örnektir.

turizmle birlikte ortaya çıkan yeni kültürel formları tanıyan ve kabul eden dinamik bir sürdürülebilirlik anlayışına olanak tanır." (Tucker 2003: 183). Burada önemli olan gelenek ve turizm arasındaki ikilemi korumacılıkla çözmek yerine yeni küresel formları yerelin de katılımıyla kavramaktır.

Turizmin gelişmesi

Turizm gelişmesiyle birlikte yerel düzeyde gerçekleşen değişiklikler ulusal ve hatta uluslararası düzeyde de etkiler yaratır. Bu gelişme, kendi hayatı olan organik bir süreç değil; farklı aktörlerin müdahalesiyle ortaya çıkan bir gelişmedir. Devlet, politik, ekonomik ve yasal parametreleri belirmesiyle bu gelişmeye yön verir. Bununla birlikte, turizm planlaması faydaların geliştirilmesi ve olumsuz etkilerin kontrolü açısından önemlidir. Genel olarak turizm ekonomisi bu konulara ve turizm gelişmesinin ardındaki diğer dinamiklere bakarken, dünyanın farklı bölgelerinde farklı biçimler alan turizm gelişimini karşılaştırmalı olarak analiz eder.

Turizm ve devlet

Turizmle ilgili ekonomik kaygılar öncelikle ulusal ekonomiye katkısı, döviz girdisi ve diğer gelirler ile istihdam artışını kapsar. Bunun yanı sıra, yerel düzeyde turizmle gelişen altyapı yatırımları kalkınmadaki katkıları açısından değerlendirilir; ancak yerel halkın bu altyapıdan ne kadar yararlandığı literatür içinde tartışma konusudur. Devlet turizmi küresel ekonomiyle bütünleşmenin bir yolu olarak görür, özellikle neo-liberal ekonomi politikalarının yaygın kabulünden sonra bu daha da etkili bir hale gelmiştir (Brown 1998: 19). Kamu sektörünün turizme müdahale alanları arasında sivil toplum, yerel yönetim ve özel sektör gibi farklı aktörler arasında koordinasyonu sağlamak ve ortak bir anlayış yaratmak, gelişim sürecini planlamak, yasal düzenlemeler yapmak ve pazarlama, altyapı hizmetleri ve finansal desteklerle turizm yatırımlarına uygun zemin hazırlamak yer alır. Bunlar-

dan başka devlet kendisi de bir girişimci olarak yatırımlar yapar ve turizmin gelişmesine ortak olur (Hall 1994b: 32-37).

Devletlerin turizmi dünya piyasalarına açılmak için kullanması özellikle gelişmekte olan ülkelerde yaygın bir süreçtir. Bunu yaparken korumacılığın sınırlı olması ve turizmin büyük sermaye yatırımları gerektirmemesi işlerini kolaylaştırır (Shaw ve Williams 2002: 134). Gelişmekte olan ülkelerin ekonomik gelişme için turizmi kullanmaları literatürde dikkat çekici tartışmalar yaratmıştır (Harrison 1992). Bu gibi durumlarda turizm ülkenin dünya ekonomisine açılan ilk ve çoğunlukla tek sektörüdür. Küresel düzlemdeki ekonomik kutuplaşma ve asimetrik güç ilişkileri, gelişmekte olan ülkeleri ekonomik ve sosyal anlamda daha da kırılgan bir konuma sokar; bunun temel nedeni gelişmekte olan ülkelerin turizm hizmetlerini gelişmiş ülkelerin turistleri için üretmeleri ve bunun yapısal bir kölelik ilişkisi ile sonuçlanmasıdır. Turizm politik anlamda ulus-devletlerin birtakım taleplerini küresel düzeye taşır. Genel olarak tüm politik sistemler için ama özellikle otoriter rejimler için, turizm bir tanınma, saygı ve meşruiyet kazanma yoludur. Buna bir örnek Marcos döneminde Filipinlerdir (Hall 1994b). Başka bir örnekse dünya turizm piyasasında otantik, bozulmamış ve nostaljik imajıyla var olan Küba'nın Fidel Castro için saygı, sempati ve tanınma sağlamasıdır.

Emek yönünden bakarsak, devlet turizmle dünya piyasasına açılmayı hedeflerken bunu işçiler pahasına yapar. Turizm gelişmesi için yatırımlara yönelik destekler göz önüne alındığında, turizm işçileri için en temel çalışma standartlarının bile göz ardı edilmesi devletin sermaye ve emek arasındaki yeni konumunu ortaya koyar. Daha önce sermaye ve emek arasında arabulucu rolü oynayan devlet, bugünkü koşullar altında çok daha taraflı ve sermaye yanlı davranmaktadır.

Turizmin planlanması

Turizme yönelik kalkınmacı anlayışın en temel unsurlarından biri de turizmin gelişim sürecinin planlanmasıdır. Ye-

rel halkın temsilcileri, devlet ve özel sektör arasındaki işbirliği, ideal anlamda turizmin gelişim süreci için önem taşır. Bu, turizmin gelişim sürecinin hem ilk hem de sonraki aşamaları için geçerlidir. Öncelikle kısıtlayıcı ve korumacı politikalar gelişim sürecini kontrol altına alırken, sonraki aşamalarda sorunlu bölgelerde yeniden yapılanmaya yönelik uygulamalar etkili olur. Planlamadaki en başarılı örnekler, işbirliğinin uygulamaya geçtiği örneklerdir.

Planlama konusu yalnızca ekonomik gelişme ile ilgili değil, aynı zamanda çevre ve sürdürülebilirlik konusu için de geçerlidir. Ancak burada öne çıkan ikilem, ekonomik getirinin ekolojik dengeden daha cazip gelmesinden kaynaklanır. Buna göre, kısa vadede hızlı ekonomik büyüme hedeflenmesi, temelde doğal kaynaklara bağlı olan turizmin ana kaynağı olan doğanın kaybedilmesine yol açar. Bu hassas dengenin kurulması için müdahil aktörlerin ekonomik beklentilerinin denetlenmesi gerekir.

Turizm ekonomisi

Belli bir bölgede turizmin gelişmesi, sosyal yapıyı ve kültürel alanı da etkileyen birtakım ekonomik faaliyetlerin yaygınlaşması anlamına gelir. Turizm öncelikle doğal, kültürel ve tarihî varlıklar gibi özgün kaynaklarla, toprak ve emek gibi temel ekonomik kaynakları bir arada kullanır. Turizmin gelişmesi ile birlikte, bu kaynaklar turizmden önce var olan ekonomik sektörlerle paylaşılır. Dolayısıyla turizm bir bölgedeki ekonomik faaliyetleri çeşitlendirirken, emek-yoğun yapısı sebebiyle diğer sektörleri farklı biçimlerde etkiler. Örneğin emeğin tarımdan turizme geçişi gibi yaygın bir gelişmenin yanı sıra tarımın düşüşte olduğu bölgelerde turizmin gelişmesi dış göçü durdurur (Brown 1998: 57). Ancak gelişmekte olan ülkelerin sadece turizme dayalı dışa açılma eğilimleri, kültürün metalaştırılması, otantik değerlerin kaybı, suç oranlarında artış ve geri dönüşü olmayan bir sosyal ve kültürel dönüşüm gibi birtakım problemleri de beraberinde getirir (Urry 1995, Rojek ve

Urry 1997).[2] Turizm gelişmesine yönelik daha genel eleştiriler daha çok bağımlılık literatüründen gelir. Buna göre turizm, gelişmekte olan ülkeler için yeni bir bağımlılık ilişkisi yaratır; sermaye yatırımlarının büyük bir kısmı gelişmiş ülkelerden gelirken genelde gelişmekte olan ülkelerin turizm kaynakları kullanılır. Kaynaklar tükendiğinde sermayenin başka bir yere gitme şansı varken, gelişmekte olan ülkeler ömürleri dolmuş turizm merkezlerini değerlendirmekte zorlanırlar. Bundan başka, literatürde sızıntı (*leakage*) sorunu olarak tanımlanan durum, gelişmiş ülkelerin çokuluslu şirketlerinin ve özellikle tur operatörlerinin turizm piyasasındaki belirleyici konumu sonucu turizm gelirlerinin büyük oranda gelişmiş ülkelere gitmesi, doğal kaynakları, toprakları ve emeği kullanılan gelişmekte olan ülkelerinse gelir kaybı yaşaması anlamına gelir.[3]

Turizm ekonomisi içinde küreselleşmeyle birlikte turizmin çevre ülkelere kayması sonucu yaşanan dönüşümler önemli yer tutar. Bir ülkenin "çevre" konumu, özellikle turizm kaynaklarının, doğal ve kültürel özgünlüğünün bulunması sebebiyle bir avantaj sayılabilir. Ancak "çevre" konumunun çekici bir özellik olarak değerlendirilmesi bu alanların birden bire kalabalıklaşması ve hızlı bir biçimde tüketilmesi anlamına da gelebilir (Brown ve Hall 2000). Dolayısıyla çevre ülkelerde turizmin hızlı gelişmesi, kitle tüketiminin yayılması bu alanlar için bindiği dalı kesmek anlamına gelir.

Turizmi kalkınmacı bir bakış açısıyla değerlendirirsek, bir yandan gelir artışı, döviz girdisi, artan istihdam ve sosyal hizmetlerde iyileşme olurken, diğer taraftan tüm kalkınma hedeflerini turizme endekslemek turizm piyasasındaki ani bir düşüş olasılığına karşı daha büyük bir risk oluşturur (Lea 1988). Bu durum hali hazırda ikincil bir konumda olan çevre ülkeleri için

2 Burada ekonomik getiri ve kültürel koruma arasında bir çıkar çatışması yaşanmaktadır. Ancak çoğu zaman turizm kontrolsüz bir biçimde geliştiği için bu çıkar çatışması da kendi başına ilerler. Ekonomik getirinin yarattığı kaybın fark edilmesi ise çoğu zaman geri dönüşü olmayan bir noktada olur.

3 Turizm ekonomisi, sektör yapısı ve ekonomik ilişkilerle ilgili olarak en kapsamlı çalışma sık sık referans verilen Sinclair ve Stabler'in teorik ve ampirik kapsamlı çalışmasıdır (1997).

daha da tehlikelidir. Ayrıca bütün kaynakların gelişmiş ülkelerin turistlerine hizmet etmek ve kısa vadede gelirleri artırmak için seferber edilmesi, uzun vadede sürdürülebilir bir kalkınmadan uzaklaşmak demektir.

Turner ve Ash, çevredeki turizm gelişimini değerlendirirken "haz çevresi"nin yükselişini turizm sektörünün uluslararası yapısı içinde değerlendirir. Buna göre haz çevresinin büyümesi Hilton, Avis, Club Mediterranée ve Neckerman gibi kuruluşların oluşturduğu büyük bir sektör desteği sayesinde olmuştur. Dolayısıyla, çevre ülkelerde turizm gelişimi uluslararası sermaye sayesinde gerçekleşmiştir. Çevrenin bu gelişmeye katılımı ancak toprak ve ucuz emek ile olmuş, bu nedenle hem turizm kazançları sınırlı kalmış hem de bu gelişmeyi reddetmeleri ya da direniş göstermeleri mümkün olmamıştır.

Turizm ekonomisinin önemli bir parçası da her sektör de olduğu gibi emek ve iş ilişkileridir. Turizmde emekle ilgili analizler genellikle maliyet, üretkenlik ve emek piyasasının yapısı üzerinde yoğunlaşır. Turizm çalışmaları içinde emek konusuna derinlemesine yaklaşım oldukça kısıtlıdır. Emek burada ya üretimdeki girdilerden biri olarak değerlendirilir ya da turizmin istihdam üzerindeki etkisini anlamak için çarpan etkisi ile birlikte ele alınır (Sinclair ve Stabler 1997). Emeğin sosyal bileşenleri, örneğin üretim ilişkileri ya da hanedeki değişimler, emeğin ekonomik konumu ya da katkısına kıyasla daha basite indirgenir. Emek dönüşümü, sosyal yapıda da önemli değişimlere işaret ettiğinden turizmin sosyal etkisi altında da değerlendirilir. Ancak turizmde emek konusu ne ekonomi ne de diğer başlıklar altında detaylı olarak incelenmemiştir. Turizm literatürü dışında emek çalışmalarında da turizm emeğine yönelik bir odağın olduğu söylenemez. Her ne kadar genel olarak hizmet sektörüne yönelik çalışmalar sektörün geleneksel sektörlerden ya da imalat sektöründen farkını vurgulasa da (Leidner 1993), özel olarak turizm sektörüne eğilen çalışmalar oldukça sınırlıdır. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün araştırmaları bu anlamda bir istisna olsa da çalışmaların yenilikçi olduğu söylenemez. Sonuç olarak emek çalışmalarıyla turizm çalışma-

larının tamamen birbirinden bağımsız iki disipliner alan olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu çalışmanın en önemli hedeflerinden biri de bu iki alanı bir araya getirerek her iki alanda bu açığı kapatmaktır.

Küresel dönüşümler ve turizm

Küreselleşmenin turizm üzerindeki etkisi, küreselleşmenin belirleyici özelliği olan neo-liberal bakış açısına göre değerlendirildiğinde, turizm küresel kuruluşlar arasına gerçekleşen birleşmelerle sermayenin rekabet avantajını artırabileceği bir alan olarak öne çıkar (Wahab ve Cooper 2001: 9). Bu anlamda gelişmekte olan ülkelerin, Almanya, İngiltere ve Fransa gibi gelişmiş ülkeleri örnek alarak sosyo-ekonomik ve politik zenginliklerini artırmaları ve uluslararası ilişkilerde ilerlemeleri önerilir (Hall 1996). Buna paralel olarak, turizmin bölgesel bütünleşmedeki önemi serbest ticaret alanındaki gibi resmî ekonomik ilişkiler yaratması ve insanların hareketliliğine imkân tanıması açısından değerlendirilir. Turizmin ülkeler arası ilişkileri politik ve ekonomik anlamda yoğunlaştırması, sosyal anlamda da farklı kültürlerin karşılaşmasına imkân tanıması açısından önemlidir. Ancak neo-liberal bakış açısı küresel alandaki sosyal eşitsizliği göz ardı ederek sadece olumlu yanların görülmesine olanak tanır.

Neo-liberal bakış açısının ötesinde küreselleşme, turizmin, turizm sektörünün, turistin ve turizm ürününün artan küresel eşitsizlikler ışığında yeniden tanımlanmasını gerektirir. Küreselleşme altında değindiğimiz ekonomik bütünleşme, yeni iletişim ve ulaşım teknolojilerinin yaygın kullanımı ve ortaya çıkan tek tip küresel kültür daha çok gelişmiş ülkeleri kapsadığından, küreselleşmeden çok bölgeselleşmeye işaret eder. Bu da daha önce sözü edilen gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin asimetrik konumlarının bir göstergesidir. Bu asimetri, küreselleşmeyle birlikte ortaya çıkmamıştır; ancak küreselleşme bu dengesizliği zengin ve yoksul kesim arasında bir kutuplaşmaya dönüştürmüş, bu kutuplaşma hem bireyler arasında hem

de ülkeler arasında gözle görülür ölçüde derinleşmiştir. Bu küresel asimetri, turizmin sosyal, kültürel ve ekonomik etkilerinde de görülmektedir. Ekonomik olarak, turizm gelirlerinin büyük bir bölümü gelişmiş ülkelerin çokuluslu şirketlerine giderken, küresel turizmden en çok faydalanan yine gelişmiş ülkelerin turistleri olmaktadır. Sosyal anlamda ise gelişmekte olan ülkelerde, turizm işçilerinin gelişmiş ülkelerin turistlerine hizmet etmesi, yapısal bir kölelik ilişkisi yaratarak küresel eşitsizliği bireysel ilişkilere kadar indirmiştir.

Türkiye'de turizmin ekonomi politiği

Türkiye'de turizm için uygun doğal kaynakların ve arkeolojik alanların fazlalığı turizmin uzun bir tarihsel geçmişi olduğunu düşündürür. Gerçekte ise Türkiye turizmi, gelişim sürecine de bağlı olarak ancak 1980'den sonra gerçek bir büyüme yakalamış ve bu aşamada da akademik ilgi çekebilmiştir. Bu dönemde, Türkiye'nin dışa açılma süreci turizm politikalarında da belirleyici olmuş, ekonomide yaşanan yapısal dönüşümler turizmin bu süreçte yararlı bir sektör olarak görülmesiyle sonuçlanmıştır. Meral Korzay, Türkiye'deki turizm gelişimini anlatırken üç dönemden bahseder (Korzay 1994). 1955 ile 1970 arasındaki *bilinçlenme* döneminde, hükümetten, akademiden ve diğer kamu alanlarından çeşitli aktörler, turizmin kalkınma ve ekonomik büyümedeki rolü ve genel olarak sisteme katkısı ile ilgili toplumsal bir bilinç yaratmaya çalıştılar. İkinci olarak 1970 ve 1982 arasındaki *tanıtım* döneminde, bölgesel kalkınma planları, turizmde mesleki eğitimin yaygınlaşması ve fiyatlandırma politikaları gibi Türk turizminin tanıtımına yönelik farklı pazarlama stratejileri kullanıldı. Son olarak, 1982'den sonraki *eylem* döneminde, turizm kalkınmasına yönelik en kapsamlı uygulamalar hayata geçirildi. Bunlar arasında en önemlileri yatırım teşvikleri, arazi tahsisleri, düşük faizli krediler ve yatırım maliyetlerinin %40 kadarını kapsayan destekler yer aldı. 1990'dan sonra turizm yatırımcılarının örgütlü hareketi, hava yollarının liberalleşmesi ve planlamanın belli

ölçüde merkezden yerele doğru yayılması ile turizm sektöründe hızlı bir büyüme görüldü (Korzay 1994: 87). Turizm gelişmesinin bu tarihsel süreci, ülkedeki genel ekonomi politikalarının tarihsel gelişimiyle paralellik gösterir. Korel Göymen'in daha yeni bir çalışması da Korzay'ınkine benzer bir tarihsel sürece işaret eder. Göymen burada başlangıç aşamasındaki altyapı yatırımlarının daha sonraki aşamalarda sonuç verdiğini, dolayısıyla sonraki aşamalara atfedilen başarıların ilk dönem uygulamalarına bağlı olduğunu vurgular. Türkiye'de turizmin gelişmesi, dünyadaki diğer kalkınma süreçleriyle ve turizm gelişimi süreçleriyle benzerlik gösterir. İtalya ve İspanya gibi bazı ülkeler turizm potansiyellerini daha erken fark edip değerlendirmiş olsa da turizmin gerçek anlamda büyümesi, küresel bütünleşmeyle artan hareketlilik sonucunda olmuştur. Göymen Türkiye'nin uluslararası turizm piyasasında sağlam bir yer edinebilmesi için yönetişim alanındaki dönüşümleri gerçekleştirmesi ve rekabet unsuruna dikkat etmesi gerektiğini savunur (Göymen 2000). Bu turizm için güvenli bir ortam sağlamak, sürdürülebilirlik için uzun dönem planlama yapmak ve turizmin getirilerini eşitlikçi bir biçimde dağıtmak anlamına gelir.

Turizm gelişiminin sonuçları

Turizmin yerel halk, yerel kültür ve çevre üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerini değerlendiren geniş bir literatürden söz edebiliriz (Archer ve Cooper 1998, Young 1973, Brown 1998). Burada "etki literatürü" olarak tanımlayacağım bu grup, genel turizm literatürü içinde önemli bir yer tutar. Ancak turizmin etkileriyle ilgili olarak bütünsel bir değerlendirme yapmak mümkün değildir. Turizm gelişmesinin sonuçları sektörün büyüklüğüne, turizm faaliyetlerinin türüne, yerel halkın katılımına, turizm merkezinin gelen turistleri karşılama kapsamına (*carrying capacity*), yerel sermaye ve büyük yatırımların oranına ve diğer makro düzey göstergelere bağlı olarak farklılık gösterir.

Sosyal etkiler

Daha önce de anlatıldığı gibi, turizm sektörü istihdam olanaklarında artışla birlikte istihdam biçimlerinde ve işbölümünde dönüşüm yaratır; bunlar aynı zamanda sosyal yapıyı, aile yapısını, hane büyüklüğünü ve toplumun geleneksel kültürel yapısını da etkiler (Macleod 2004). Cukier'in Bali üzerine yazdıkları bu dönüşümleri detaylı olarak anlatır; turizmin yarattığı istihdam olanakları ailedeki sosyal rolleri ve hatta dinî ibadetlerin uygulanma biçimini değiştirir (Cukier 1996). Buna benzer olarak Fatma Mansur'un Bodrum üzerinde yaptığı etnografik çalışma toplumdaki sosyal ilişkilerin değişimi, balıkçılık ve zeytincilik gibi yerel geleneksel faaliyetlerin değişimi ve genel olarak gündelik hayatla ilgili dönüşümleri anlatır (Mansur 1972). Turizmin ekonomik etkisine bağlı olarak ortaya çıkan bu sosyal dönüşüm, farklı disiplinlerde farklı biçimlerde çalışılmıştır (Archer ve Fletcher 1996, Wong 1996).

Sosyal etkiler arasında önemli yer tutan turizm ve cinsiyet ilişkisi farklı düzeylerde araştırma konusu oldu. Öncelikle turizm, kadın ve erkek kimliklerinin etkileşim içinde bulunduğu bir alan olduğu için genellikle cinsiyete dayalı bir yapı gösterdi. İkinci olarak, turizm gelişmesi cinsiyete dayalı güç ilişkilerinin üzerine kuruldu; bu da cinsiyet ilişkilerinin politik uzantısının turizmde de kendini göstermesine yol açtı (Kinnaird, Kothari ve Hall 1994: 24).

Cinsiyet ilişkileri turizmde dört alanda kendini gösterir. Birincisi turistlerin cinsiyete dayalı deneyimleri, hem kendi toplumlarında hem de ziyaret ettikleri toplumlarda cinsiyete göre değerlendirmeleridir. İkinci olarak, turizmdeki cinsiyete dayalı işbölümü ve turizm merkezlerinin cinsiyete dayalı imajı –kadın imajını kullanan Asya ülkeleri gibi– ile görülen ev sahibi toplumların cinsiyete dayalı yapılarıdır. Türkiye'de son yıllarda artan genç Türk erkeklerinin kendilerinden büyük yabancı kadınlarla evlenmesi de Türkiye'nin cinsiyete dayalı ev sahipliğinin ve imajının bir göstergesidir. Bunun yanı sıra, turizmin cinsiyete dayalı pazarlanması ve cinsiyete bağlı turizm

objeleri yaratılması, örneğin bazı turizm merkezlerinin cinsel, egzotik imajlarıyla pazarlanması cinsiyet ilişkilerinin turizmde ortaya çıktığı diğer iki alandır (Kinnaird, Kothari ve Hall 1994: 214). Turizm literatürü içinde seks turizmi ayrı bir alan olarak öne çıkar. Seks turizminin yaygınlaşması, II. Dünya Savaşı sonrası silahlanma ve askeri üslerin yayılması ve de ırkçılığın uluslararası alanda kurumsallaşmasına bağlı olarak incelenir (Hall 1994: 158). Tayland ve Filipinler gibi kadınlarla ilgili daha popüler örneklerin yanı sıra Karayipler'de erkeklerin dahil olduğu seks turizmi üzerine de çalışmalar yapılmıştır (Opperman 1999, Kempadoo 1999, Brennan 2004, Herold, Garcia ve DeMoya 2001).

Kadınların yaygın olarak turizm emeğinin bir parçası olması da önemli sosyal dönüşümler yaratmıştır. Kadınların turizmde yaptığı işler evlerinde yaptıkları işlere benzemektedir. Bunun yanı sıra erkeklerle aynı vasıflara sahip olan ve aynı sürede çalışan kadınlar erkeklerden daha düşük ücret almaktadır. Kadınların ücretli işçiliğe geçmesi hanedeki konumlarını da değiştirir.[4] Turizm sektöründe cinsiyete dayalı bir işbölümü olması, kadınlara sınırlı imkânların sunulması anlamına geldiğinden mevcut kadın-erkek eşitsizliğini pekiştirir (Kinnaird ve Hall 1994). Buna karşılık ev işine ya da tarıma kıyasla daha iyi bir çalışma ortamı olması, kendi hayatlarını kontrol etme şansı elde etmeleri de bazı olumlu gelişmelerdir (Levy ve Lerch 1991).

Turizmde kadınların konumu ile ilgili olarak en kapsamlı çalışma Cynthia Enloe'nun *Muzlar, Plajlar ve Askeri Üsler*'idir (2000). Kadınların hem seks turizminde hem de genel olarak turizmde istihdam edilmelerinin yanı sıra, kadın kimliği ve bu kimliğin kültürel anlamının pazarlanması dikkat çekicidir. Kadın turistlerin ev sahibi toplumlarda nasıl algılandığı da ilginç bir değerlendirmedir. Ancak çalışmanın feminist bakış açısı analitik anlamda kısıtlayıcı olmaktadır.

Literatürde daha az ilgi çeken, dolayısıyla daha az görünür olan bir sosyal konu ise yerli halkların durumudur. Bu tartışma daha çok Peru, Şili ya da Afrika ülkelerindeki halklarla ilgilidir.

4 Kadın istihdamıyla ilgili farklı bölgelerden örnekler için, Sinclair 1997.

Daha önceki antropolojik çalışmalarda (Smith 1989) ve emperyalizm ve sömürgeciliğin turizmde kendini göstermesiyle ilgili olarak (Nash 1989) yer bulan bu konu küreselleşmeyle birlikte yerli olmayanların denetimindeki küresel turizmde yerlilerin bir metaya dönüşmesine değinir (Butler ve Hinch 1996: 11). Yerlilerin otantik değerlerinin turizm piyasası için kaynak olması onları piyasanın bir parçası haline getirirken küreselleşmenin yapısal eşitsizliklerine de maruz bırakır.

Ekonomik etkiler

Turizm gelişmesinin en dikkat çekici etkisi bir gelir kaynağı olması, istihdam yaratması ve döviz girdisi sağlaması yönüyle yarattığı ekonomik etkidir (Shaw ve Williams 2002). Ancak yabancı sermayenin turizmde belirleyici konumda olması, sızıntı problemi yaratır (Turner ve Ash 1976: 116, Murphy 1985, Brown 1998). Yabancı şirketlerin başka yabancı şirketlerle, özellikle tur operatörleriyle çalışması, kendi ülkelerinden gelen yönetici kadroyu istihdam etmeleri, ekonomik getirinin yerel ya da ulusal düzeyde etkisini kaybetmesine yol açar. Ancak birtakım yöntemsel kısıtlara, kayıtdışı ekonomiye ve turizmin dolaylı olarak diğer sektörlere etkisine bağlı olarak turizmin ekonomik getirisini net bir biçimde hesaplamak mümkün değildir. Mevsimsel değişimler bu durumu daha da zorlaştırmaktadır. Kaçış sorununun dışında turizmin yarattığı etkinin nicelikte değerli olmakla birlikte nitelik açısından kısıtlı etkisi olduğunu da söylemek gerekir. Bu durum özellikle istihdam konusunda, turizmin daha çok düşük vasıflı ve düşük gelirli işler yaratırken daha az yüksek vasıflı ve yüksek ücretli iş yaratmasında görülür. Turizm işlerinin ekonomik getirisi geleneksel sektörlerden, tarımdan fazla olmasa da çalışma ortamının modern olması ve çalışma ilişkilerinin formel yapısı işçilerde daha iyi bir iş, dolayısıyla daha iyi bir standart izlenimi oluşturur (Turner ve Ash 1976: 116). Bu da özellikle yerel halk için büyük bir iyileştirme sayılmaz.

Kültürel etkiler

Turizmin en önemli kültürel etkisi kültürün metalaşmasına yol açması, bunun da özellikle yerel el işi üretiminde ve yerel festivallerde görülmesidir. El işinin ya da yerel otantik üretimin kitle tüketimine yönelik bir biçimde üretilmesi üretimde kullanılan doğal ve insan kaynaklarının hızlı bir biçimde tüketilmesine sebep olur (Greenwood 1989). Türkiye'deki birçok örnekten bir tanesi tekne turlarıdır. Başlangıçta küçük balıkçı teknelerinin gelen turistlere civar koyları gezdirmesinden ibaret olan ve ancak tekne kapasitesine göre turist alan bu turlar, yıllar geçtikçe ve turist ve talep arttıkça teknelerini büyüttüler. Sonuç olarak günde 20-30 turist gezdiren turlar, bugün 200 turist ağırlıyor. Bu kitle tüketimi denizin daha hızlı bir biçimde kirlenmesine, küçük balıkçılığın da yok olmasına sebep oluyor. Bu gibi durumlarda ürünlerin ne kadar "otantik" olduğu da başka bir tartışma konusu (Macdonald 1997). El işi ve yerel sanatların kitlesel üretimi otantik değerin yok olmasına yol açsa da bu çoğu zaman turistler tarafından fark edilemeyen bir ayrıntı. Örneğin aynı hediyelik eşyaları Türkiye'nin hatta dünyanın farklı yerlerinde görmek mümkün. Daha kötüsü, bu hediyelik eşyaların önemli bir kısmı Çin ya da Tayvan'da olumsuz emek koşullarında üretiliyor.

Başka bir kültürel dönüşüm de farklı kültürlerden insanların bir araya gelmesiyle ortaya çıkan kültürel etkileşim (*acculturation*) durumudur (Murphy 1985). Kültürler arasındaki asimetrik ilişki, kültürel etkileşim sırasında baskın kültürün diğeri üzerindeki etkisinin belirleyici olduğuna dikkat çeker (Nash 1989). Bunun en belirgin örneği Batı tarzı yaşam biçiminin, yeme kültürünün ve temizlik standartlarının dünyada standart olarak kabul edilmesidir. Küreselleşmeyle birlikte bu kültürel etkileşim ilişkisi, iki kültür arasında belli bir bölgede gerçekleşmenin ötesinde, küresel düzlemde birçok kültürün etkileşim içinde olmasına dönüştü (Lash ve Urry 1994, Urry 2002). Kültürlerin asimetrik ilişkisinin yarattığı tek tip kültürün küresel olarak yayılması, bu sözde küresel kültürün her yerde standart olarak kabul edilmesine sebep oldu. Turizmde bu tek tip kül-

tür, belli markaların ve popüler ürünlerin dünyanın her yerinde görülmesiyle ortaya çıktı (Ritzer ve Liska 1997). Türkiye'ye gelen bir turist, Burger King ve McDonald's gibi standart ürünlerin yanı sıra, küresel yaygınlığı kabul gören Hint, İtalyan ya da Çin mutfağına da rahatlıkla ulaşabiliyor. Yine başka bir örnek Türkiye'de reggae kulübünün ya da Latin müziğinin yaygın olmasıdır.

Turizmin yarattığı kültürel dönüşüm inanç sistemlerinde ve değer yargılarında da değişim yaratarak hoşgörü sınırlarını etkiler. Turizmin yerel halk için daha çok fırsatlar yarattığı durumlarda daha büyük hoşgörü varken, suç oranının yükseldiği ve toplumda yozlaşma ve benzeri sorunların ortaya çıktığı durumlarda hoşgörünün azalması söz konusudur. Bu anlamda güvenlik konusu da kültürel dönüşümle ilgili olarak değerlendirilir (de Albuquerque ve McElroy 1999, Pizam 1999).

Çevresel etkiler

Turizmin çevreye etkisi, geri dönüşü olmayan bir değişim yaratması sebebiyle en zararlısıdır ve özellikle yerel düzeyde yaşanır. Çevre sorunlarının içinde hava ve su kirliliği, altyapı eksikliği, kalabalık yerleşimler ve atık birikimi sayılabilir; örneğin pet şişeler bu literatür içinde önemli tartışma konularından biridir (Murphy 1985, Shaw ve Williams 2002, Mowforth ve Munt 2000). Burada dikkat çeken bir akademik alan, temelini sürdürülebilir kalkınma kavramından alan sürdürülebilir turizm konusudur. Doğal kaynakların etkin kullanımı, yerel halkların doğal kaynaklara ulaşımının engellenmemesi, devlet politikalarıyla denetimin sağlanması gibi konular bu alan içinde yer alır (France 1997, Briguglio vd. 1996, Richards ve Hall 2000). Türkiye ile ilgili araştırmalarda Tosun'un Ürgüp'te hızlı turizm gelişiminin sonuçları ile ilgili çalışması önemlidir (Tosun 1995). Ürgüp örneği yerel yönetimlerin ve bölgeye özel sürdürülebilirlik uygulamalarının önemini vurgular.

Sonuç olarak turizm literatürünü üç başlık altında toplamak mümkündür. Birinci başlık turizmin aktörleri, geliştiği alanlar

ve turistleri kapsarken, ikinci başlık turizmin gelişim sürecini ampirik ve teorik olarak değerlendirir. Son başlıkta ise turizmin etkileri, gelişim sürecinin sonuçları yer alır.

Turizme emek yanlı bir yaklaşımın gereği

Daha önce farklı başlıklar altında turizmin yarattığı istihdam olanaklarının emek dönüşümü yarattığını, yerel emeği başka alanlardan ayırdığını ve göç yarattığını söylemiştim (Lea 1988, Choy 1995, Cukier 1996). Turizmin yarattığı istihdam, doğrudan turizmde istihdam, turizmi destekleyen sektörlerdeki, dolaylı istihdam ve turizmin yarattığı ekonomik büyümenin sonucunda ortaya çıkan uyarılmış istihdam olarak gruplanır (Lea 1988: 46). Cukier turizm istihdamıyla ilgili olarak iki noktaya dikkat çeker: Her ne kadar turizm istihdam yaratsa da, formel istihdamın maliyetli olması işverenleri kayıtdışı istihdama yöneltir, bu da kalkınmanın kayıtdışı istihdamı azaltacağına yönelik klasik istihdam teorisine ters düşer. İkincisi, Batılı araştırmacılar turizmin gelişmekte olan ülkelerde yarattığı istihdamı Batı standartlarına göre değerlendirdikleri için, turizmin genellikle düşük vasıf gerektiren, düşük ücretli iş imkânları sağladığı sonucuna varırlar. Ancak bu iş alanları gelişmekte olan ülkelerdeki diğer iş alanlarına, özellikle tarım gibi geleneksel sektörlere göre değerlendirildiğinde göreceli olarak daha yüksek gelirler sağlamaktadır. Ayrıca bu iş alanlarının işçiler tarafından daha yüksek statülü görülmesi de bu dönüşümün başka bir boyutudur (Cukier 1996). Yine de sosyal ve ekonomik anlamda göreceli iyileşme, turizm sektörünün kayıtdışı ve mevsimlik özelliklerinin olumsuz etkilerini meşrulaştırmaz ya da hafifletmez. Başka bir çalışmada, Hüseyin Bal turizmin kırsal toplumlarda aile ilişkilerine yansımasını inceler (Bal 1995). Antalya'da Çıralı, Olympos ve Adrasan'da yapılan araştırma karşılaştırmalı bakış açısı ve derinlemesine röportajlarıyla detaylı bir analiz yapar. Burada çıkan sonuç, turizm fırsatlarını değerlendiren yerel halkın daha derin bir dönüşüm geçirdiği ve orta vadede sermaye birikimi sağladığıdır.

Artan kadın istihdamı, emek konusunu cinsiyet tartışmalarıyla bir araya getirir. Bu tartışmada kadın istihdamının cinsiyet ayrımı, kadının ekonomik ve sosyal özgürlüğü açısından anlamı değerlendirilir (Jordan 1997, Purcell 1996, Swain 1995). Emek konusu işletme alanında özellikle insan kaynakları yönetimi altında ele alınmıştır (Baum 1993, Joliffe ve Farnsworth 2003, Baum vd. 1997). Ancak insan kaynakları yönetimi ile ilgili temel eleştiri, emeği üretim sürecinin bir girdisi olarak üretkenlik ve verimlilik açısından katkısıyla değerlendirmesi, emeğin sosyal yapısını göz ardı etmesidir. Bu alan özellikle üretkenliği artırıcı yöntemler üzerinde yoğunlaşır.

Turizmde emek ve iş ilişkileriyle ilgili en kapsamlı araştırma Riley, Ladkin ve Szivas tarafından yapılan hem çalışma koşullarını hem de emek yapısını değerlendiren çalışmadır (Riley, Ladkin ve Szivas 2001). Endüstriyel yapının detaylı tanımı ve turizmdeki iş dinamikleri kavramsal bir çerçeve oluşturmada yararlıdır. Bu çalışmayı literatürdeki diğer örneklerden farklı kılan, makro düzeydeki gelişmeleri mikro düzeydeki değişkenlerle açıklayabilmesidir. Sektörün üretkenliği önemli olsa da bu üretkenlik farklı büyüklüklerdeki parçaların üretkenliğine bağlıdır, bu da o parçaların tâbi olduğu yönetim stratejileriyle ilgilidir (Riley, Ladkin ve Szivas 2001: 28). Öte yandan, çalışmanın turizmin gelişimine dair sosyal ve tarihsel bir çerçeveden yoksun olması analitik kapsamı üzerinde önemli bir kısıttır. İşçilerin bireysel hayatları, yaşam alanlarındaki sosyal ilişkilerin dönüşümü, turizmin tarihsel gelişimi göz ardı edilirken, çalışma turizmin emek piyasasına sosyal unsurlarından bağımsız olarak odaklanır. Bu anlamda çalışma daha çok işletme perspektifine ve insan kaynakları yaklaşımına yakındır.

Buraya kadar incelenen turizm literatürü, turizm işçileri ve turizmde emeğe yönelik çalışmaların sınırlı olduğunu göstermektedir. Endüstriyel yapı ve istihdam konuları akademik ilgiyi çekse de emek piyasası ve emekle ilgili bazı konular –eğitim, sezonluk çalışma, emek piyasasının parçalanmış yapısı– sadece belli bir bağlamla ilgili bilgi verir. Bunun yanı sıra, küçük işletmelerin turizmdeki rolüne bakarak turizmde ser-

best meslek sahibi olan ve kendi hesabına çalışanlarla ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. Ancak hiçbir başlık altında turizmde yaşanan emek dönüşümüne dair bir çalışma yapılmamıştır. Dünya genelinde hizmet sektörünün büyümesi ve bu sektörün emek-yoğun yapısı, bu sürecin bir parçası olan turizm sektörünü özel kılar.

Bu çalışmanın temel amacı, turizm sektörünü yarattığı emek dönüşümüne bakarak değerlendirmektir. Turizm ve emek literatürlerini bir araya getirerek turizm işçilerinin kırsaldan kopuş ve işçileşme süreçlerini inceleyecek ve bu şekilde her iki literatürde önemli bir boşluğu doldurmaya çalışacağım. Bunu yaparken, işçilerin turizmde çalışmadan önce yaşadıkları sosyo-ekonomik ortama, turizm emek piyasasındaki deneyimlerine, bu piyasaya girme yollarına, turizmdeki işlerine bağlılıklarına ve bütün bunların gündelik hayatlarındaki yansımalarına bakacağım. İşçi sınıfı oluşumu sürecine dair edindiğim kavramsal ve teorik çerçeve bu güncel emek dönüşümü sürecinin açıklamakta yararlı olacaktır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

KARŞILAŞTIRMALI BİR BAKIŞ AÇISINDAN TURİZM EMEĞİ

Bu bölümde sonraki iki bölümde anlatılacak olan alan çalışması için bir kavramsal çerçeve oluşturarak alan çalışmasında elde ettiğim verileri, karşılaştırmaya uygun bir biçimde kavramlar halinde anlatacağım. Bunu yaparken yöntemsel olarak birinci adım kavramlar arasındaki ilişkileri ortaya koyduğum hipotezlerimi belirlemek olacak. Hipotezimi oluşturan değişkenler tarımsal yapı ve işletme büyüklüğü olacak. Bu iki değişkeni incelerken hane, bu iki değişkenin farklı kombinasyonlarını inceleyeceğim bir analitik alan olacak. Bu bölümde ikinci olarak hipotezin açıklayıcı olduğu üç alanı tanımlayacağım; bunlar cinsiyet ilişkileri, emek dönüşümü ve güncel sınıf dinamikleri olacak. Son olarak bu bölümde alan çalışmasının yapıldığı yerler bu kitapta ne ifade ettikleri ve alan çalışmasının yapılabileceği diğer yerlerden farkları açısından değerlendirilecek. Alan çalışmasında dikkate alınan değişkenlerin tanımı sonraki iki bölümün okunmasında rehber olarak yararlı olacaktır.

Hipotez

Burada sunulan hipotez, turizm sektöründeki emek dönüşümü için genel bir sav ortaya koymaktansa bu çalışmanın kapsa-

mı ve örneklerine yönelik kavramsal ilişkileri ortaya koyar. Bu kavramsal ilişkiler sonraki üç bölümün okunmasına rehberlik edecektir. Sonuç bölümünde bu hipotez ve kavramsal ilişkiler, alan çalışmasında elde edilen bulgularla birlikte değerlendirilecektir.

Tarımsal yapı ve turizm gelişmesi

Bir bölgede turizmden önce varolan tarımsal yapı, hem bölgedeki turizm gelişmesinin yapısını hem de bunu takip eden emek dönüşümünün gelişimini belirler. Tarımsal yapı, köylünün sahip olduğu tarım arazisinin büyüklüğüne ve bölgedeki köylünün küçük köylü ya da büyük toprak sahibi olmasına göre değişir. Örneğin, eğer bir bölge genel olarak küçük toprak sahibi köylülerden oluşuyorsa burada yerliler sınırlı, fakat birbirlerine yakın miktarda kaynaklara sahiptir. Turizm sektörü de her hanenin kullanılabilir kaynakları ile şekillenir. Böyle durumlarda tarım, turizm gelişmesini takiben hane için destek bir sektör olarak varlığını sürdürür. Öte yandan, bir yerde genel olarak büyük toprak sahipleri varsa, burada turizm için kullanılacak daha fazla kaynak olduğu için tarımdan vazgeçilmesi mümkündür. Hem küçük köylünün hem de büyük toprak sahiplerinin bir arada bulunduğu heterojen yapılarda ise çeşitli sonuçlar olabilir. Burada farklı miktarlarda kaynaklara sahip olan küçük köylü ile büyük toprak sahibi arasında dengeli bir rekabetin olmayacağı göz ardı edilemez. Son olarak, turizm bölgesinde özel mülkiyet dışında, yatırımcılara tahsis edilecek devlet arazisinin olması yerli yatırımcıyla dışarıdan gelenler arasında bir rekabet yaratır ve bu koşullarda yerli yatırımcının imkânları yetersiz kalır. Bunun dışında, hem turizmin hem de tarımın bir bölgede aynı toprak ve emek kaynaklarını kullanacak olması iki sektör arasında bir bağımlılık doğurur ve bu durum gerek turizmde gerek tarımda çalışan emeği etkiler.

Turizm ve tarım arasındaki ilişki aynı kaynakları kullandıkları için bir rekabet ilişkisi olabileceği gibi tamamlayıcı bir ilişki de olabilir (Blackman vd. 2004, Forsyth 1995, Torres 2003,

Torres ve Henshall 2004). Bir bölgede turizmin gelişmesi, o bölgede tarımda çalışmakta olan emeğin bir bölümünü gerek ekonomik gerek sosyal sebeplerden dolayı çeker; bu şekilde tarımdan turizme bir emek hareketliliği yaratır. Öte yandan, her iki sektörün de mevsimsel özellik taşıması aralarında tamamlayıcı bir ilişki oluşmasına da yol açabilir. Literatürdeki başka örnekler gibi Fethiye de tamamlayıcı emek ilişkisinin yaşandığı bir örnektir.

Bu kitapta anlatılan üç örnek, farklı turizm ve tarımsal yapıların bir araya geldiği özgün bileşimleri temsil etmektedir. Genel olarak küçük köylüden oluşan Fethiye'de turizm daha çok yerlilerin küçük yatırımları sonucunda oldukça yavaş bir seyir göstererek gelişmiştir. Bunun yanı sıra Fethiye'de turizm sezonunun kısa olması, örneğin 9-12 ay boyunca açık olan bölgelere göre 6 ay sürmesi, Fethiye'de tarımın devam etmesine ve turizm ile tarım arasında tamamlayıcı bir ilişki oluşmasına yol açmıştır.

Belek'te ise tarım ve turizm birbirinden tamamen bağımsız iki ekonomik alan olarak varlıklarını sürdürürler. Belek turizmi, yerel halktan çok metropoliten alanlardan gelen büyük yatırımcıların, tahsis edilen devlet arazileri üzerinde yine devlet tarafından verilen teşvik ve kredilerle kurdukları büyük işletmelerle şekillenmiştir. Her ne kadar yerel emeğin bir kısmı turizme kaymış olsa da turizm devlet arazisi üzerinde geliştiğinden tarımsal yapı toprak kaybetmemiş, bu sayede bölgede varlığını sürdürmüştür. Sonuç olarak doğal kaynakların kullanımı açısından bakıldığında, tarımın devam etmesi için koşullar uygun olsa da, emek açısından bakıldığında turizmin hızlı bir şekilde gelişmesi emeğin daha büyük bir bölümünün turizme kaymasına yol açtığından tarım ve turizm arasında emek yönlü bir rekabet olduğu söylenebilir.

Turizm ve tarım arasında daha yaygın olarak görülen ilişki ise toprak ve emek gibi kaynakların kullanımından dolayı turizmin tarımın yerini alması şeklinde görülür. Başka bir deyişle, bir bölgede turizm gelişmesinin başlaması, süreç içerisinde tarımın biteceği anlamına gelir. Daha önce geçimini tarımsal üretimle sağlayan yerel halk ya turizmde çalışmak zorunda kalır, ya başka

bir yere göç eder, ya da geçimlik tarıma döner. Toprak dağılımı ve arazilerin niteliğine göre arazilerini satarak ya da kiralayarak geçimlerini sağlamaları da başka bir seçenektir.

Üçüncü olarak Kemer örneği, hem turizmin hem de tarımın daha karmaşık yapısına bağlı olarak farklılık gösterir. Kemer turizmi hem devlet desteğiyle hem de Dünya Bankası projesiyle daha planlı bir gelişme göstermiştir. Ancak bu planlı gelişmeden, öncelikle metropoliten merkezlerden gelen büyük yatırımcılar faydalanmıştır. Bu yönüyle Kemer, Belek örneğine benzese de tarımsal yapının heterojen olması Kemer'in durumunu farklı kılar. Çok sayıda küçük köylü ile az sayıda büyük toprak sahibi köylüden oluşan tarımsal yapı içinde büyük toprak sahipleri, topraklarını ve buradan elde ettikleri geliri kullanarak turizm gelişmesinden faydalanan ikinci grup olurken küçük köylü daha çok rant ekonomisi olarak tanımlanan bir biçimde turizm sektörüne eklemlenmiştir. Bu rant ekonomisinin öne çıkmasındaki en önemli neden, küçük köylünün dışarıdan gelen sermayedarlarla ve büyük toprak sahipleriyle rekabet edememesi olsa da turizm hakkında bilgi sahibi olmaması da etkili olmuştur. Sonuç olarak turizmin gelmesiyle birlikte tarımsal yapı hem ekonomik hem de sosyal olarak büyük bir dönüşüm geçirir; bu dönüşüm gelişmekte olan turizm sektörüne de yansır:

> Genel olarak turizm yerli tarımı öldürür. Bunu da işgücünü kendine çekerek ve çiftçileri emlak spekülatörlerine dönüştürerek yapar. Zengin şehirlilerin yerli köylülerin veremeyeceği paralar teklif ederek kendilerine ikinci evler aldığı manzaralı çiftlik ve köylerin hayalet köylere dönmesi ise özellikle üzücüdür. Evinde bulunmayan mal sahipleri arttıkça tarımsal topluluklar da yaşamsal temellerini kaybederler. (Turner ve Ash 1976: 122)

Sonuç olarak, turizmin gelişimi kendisinden önce gelen tarımsal yapıyla doğrudan ilişkilidir ve bu ilişki tarımsal yapının ve turizmin sektörel yapısının özgün niteliklerine göre şekillenir. Tarımsal yapının homojen olması, turizm gelişiminde dengeli bir rekabet ortamı ve herkes için benzer katılım olanakları sağlarken, heterojen bir yapı, turizmde rekabet edemeyenlerin

farklı seçenekleri değerlendirmesiyle daha karmaşık bir yapıya öncül olur. Turizm ve tarım arasındaki ilişkileri mülkiyet ilişkileri, kaynak kullanımı ve emek hareketliliği açısından değerlendirmek mümkündür.

İşletme büyüklüğü ve sınıf oluşumu

Belli bir yerde turizm sektöründe yaygın olan işletme büyüklüğü emek dönüşümü hakkında da bilgi verir. Çokuluslu şirketler ve benzeri büyük işletmelerin çalışma prensipleri, küçük ve orta boy işletmelerden birçok yönüyle farklıdır. Büyük işletmelerde, formel işletme prensiplerine dayalı çalışma koşullarına karşılık, küçük ve orta boy işletmelerde, daha enformel prensipler, çalışma ilişkilerini ve işletme organizasyonunu iyileştirmeye yönelik sınırlı yatırımlar belirleyicidir. Bu farklar sonucunda, büyük işletmelerde daha radikal ve kesin bir emek dönüşümü yaşanırken küçük ve orta boy işletmelerde daha enformel, geçici ve kademeli bir emek dönüşümü yaşanır.

İki grubun farklı prensiplere göre çalışması emek ilişkilerine de yansır. Büyük işletmelerde emek ilişkileri de işletmenin geri kalanı gibi formel ve organize bir biçimde kurulur. Bu özellikler, çalışanların seçimi, staj ve eğitimlerin içeriği ve uzunluğu, çalışma koşullarının esnekliği, istihdamın uzunluğu ve istihdam alanlarında görülür. Bu tür işletmeler genellikle farklı yönetim teknikleri kullanarak hem ürün kalitesini hem de çalışanlarının üretkenliğini artırmayı hedefler. İşletme mantığı, piyasa mantığına bağlı olarak yüksek kâra yönelik uygulamaları temel alır. Bu tür işletmelerde çalışma koşullarının ve iş organizasyonunun tüm ayrıntıları işletmeye katkısı açısından değerlendirilmiş ve düzenlenmiştir.

Küçük ve orta boy işletmelerde ise iş ilişkileri düzenli olmadığı gibi gelişigüzel bir biçimde gerçekleşir. Bunun en önemli nedeni, genellikle ailenin işletme birimi olarak varlık göstermesidir. Bu işletmeler, aile emeğini kullanırlar ve aile üyelerinin hane içinde sorumlu oldukları işlere göre düzen kurarlar. Genellikle özel bir bilgi veya beceri gerektiren muhasebe, yasal

başvurular gibi işler dışında kalan tüm işler en iyi şekilde olmasa da aile üyeleri tarafından yapılırlar. Aile emeğinin kullanılması çoğu zaman en basit işletme prensiplerinin bile uygulanmasına engel olur. Bu tür işletmelerin kâr marjları, ürün kalitesi ya da emeğin üretken bir biçimde değerlendirilmesi gibi konularda vizyonu oldukça dardır. Akrabalık ilişkileri ya da başka kişisel ilişkiler işe alma konusunda en önemli kriterdir. Bu işlerde staj ya da eğitim söz konusu olmadığı gibi işçi ve işveren arasında yazılı bir sözleşme ya da sosyal güvenlik yoktur.

Burada önemli olan, bu radikal farkların emek dönüşümü hakkında ne anlam taşıdığıdır. Öncelikle bu koşullar altında büyük işletmelerde çalışan turizm işçileri için emek dönüşümü çok daha kati ve formel bir şekilde ortaya çıkar. Bir çalışan, emek dönüşümünün içerdiği sosyal ve ekonomik etkilerle gerçek anlamda bir işçi olur. İkinci olarak, küçük ve orta boy işletmelerde çalışma prensiplerinin gelişigüzel oluşu, burada çalışanların piyasa ekonomisine geçişinin daha düzensiz olmasına yol açar. Burada ne ücret ilişkileri ne de çalışma koşulları emek dönüşümü altında sözü geçen sosyal ve ekonomik değişikliklerin, geleneksel sosyal yapıdan işçi sınıfı yapısına geçişin yaşandığına işaret eder.

Her ne kadar işletme büyüklüğü iş organizasyonunda ve buna paralel olarak emek dönüşümünde fark yaratsa da bu ikili yapının dışında oluşumlar da söz konusu olabilir. Örneğin, büyük işletmelerde daha az da olsa kayıtdışı istihdam söz konusu olabilir, ya da küçük işletmeler gerekli araştırma geliştirme yöntemlerini uygulayarak işletmelerini geliştirebilir, bunu takiben de daha formel istihdam prensipleri uygulayabilirler. Bu tür küçük işletmeler için örnek çok yaygın olmasa da dikkat çekici olan butik işletmeler olabilir. Hipotezde vurgulanan işletme büyüklüğü ve istihdam ilişkisinin tam tersi özellik gösterseler de bu tür işletmeler genelden çok münferit örneklerdir. İşletme büyüklüğü, çalışanların emek piyasasına girişlerini ve işçileşme sürecinin özelliklerini belirler; bu hem sosyal güvenlik, iş güvenliği anlamında hem de ücretli işçilik ve üretim süreci açısından kendini gösterir.

Analitik bir model yapı olarak hane yelpazesi

Öncelikle haneyi bir analitik birim olarak kullanmak emek dönüşümünün yapısal yönü ile birlikte işçilerin geçirdiği sosyal dönüşümü birebir incelemek için uygun bir alan sunar. Hane bu çalışmada özellikle turizm gelişmesinin sonuçlarını gözlemek için önemli bir aracı değişkendir. Örneğin cinsiyet ilişkilerinde yaşanan dönüşüm, turizmin bir sonucu olarak doğrudan hane içinde gözleyebileceğimiz bir değişimdir. Bunun dışında, emeğin turizme kayması, hane içindeki işbölümüne, hane bireylerinin bileşimine ve hane üyelerinin maddi koşullarına yansır. Son olarak, hane üyelerinin sınıfsal konumlarındaki değişiklikler, turizmin yarattığı emek dönüşümünün sonuçlarını başka bir analitik boyuta taşır.

Cinsiyet ilişkileri ve emek dönüşümü değişkenlerinin farklı sonuçlarını göstermek için burada Friedman'ın değişim boyutlarını (bunlar; üyelik sınırları, hanedeki işbölümü, karar verme mekanizmaları ve ortak-ikamet derecesi) Stauth tarafından tanımlanan başlıca kategorilerle birleştirerek oluşturduğum "hane yelpaze"sini kullanacağım. Bu yelpaze üzerinde yerleştirilen hane kategorileri, sadece görsel bir konum elde etmeyecekler, aynı zamanda alan çalışmasında kullanılan değişkenlerin farklı bileşimleri sonucu analitik olarak konumlandırılacaklar.

Yelpazenin bir ucunda Stauth tarafından "geçimlik-destekli" olarak tanımlanan ve emeğin yeniden üretiminin tamamen geçimlik üretime bağlı olduğu hane türü vardır. Burada hane, hem üretim hem de tüketim birimi olarak piyasa ekonomisine tâbi durumdadır. Bu daha çok geleneksel ekonomi içinde faaliyet gösteren kırsal hane tipi olup, aile ve akrabalık ilişkilerinin belirleyici olduğu ve ortak-ikamet koşulunun da önem taşıdığı bir örnektir. Bu hanede işbölümü cinsiyet ve yaşa göre belirlenir ve genel olarak bütün hane üyelerini içerir. Karar verme mekanizması patriarkaldır ve hanedeki kaynak dağılımını da belirler. Fethiye'de hane yapısının dönüşümü bu türün belirgin bir örneğidir.

Yelpazenin diğer ucunda ise Stauth'un "yaşam-boyu prole-

ter" hanesi bulunmaktadır. Burada emek piyasasından elde edilen ücretler birincil gelir kaynağıdır. Haneye üyelik aile ve akrabalık ilişkilerine bağlı olmadığı gibi ortak-ikametle de tanımlanmaz. Hane bir üretim birimi olmaktan çıkar ve sadece emeğin yeniden üretimine yönelik bir tüketim birimi olarak varlığını devam ettirir. Üretim açısından bakıldığında, bir üretim birimi olmaktan çıkan hanenin üyeleri dünyadaki işbölümünün bir parçası haline gelirler. Kaynak dağıtımına yönelik karar verme mekanizmaları aile ilişkilerinden çok hane üyelerinin bileşimine göre belirlenir. Bu bileşim aile ve akrabalık ilişkilerinden ve hatta ortak-ikamet koşullarından bağımsız olarak çok daha esnek bir form kazanır. Bu özellikle evlerini terk edip yeni yerleşimler kurmak zorunda kalan, Belek'te çalışıp Antalya'da yaşayan göçmen işçiler arasında görülür.

İki uç arasında ise, benim yarı-proleter olarak tanımlamayı seçtiğim hane türü bulunmaktadır. Burada emek piyasasından elde edilen ücretler geçimlik üretimden gelen destekle birleştirilir. Göçmen işçilerin genellikle memleketleriyle akrabalık ilişkilerini sürdürdükleri ve geniş aile bağlarının getirilerini ücretleriyle birleştirdikleri göz önüne alındığında, hanenin emeğin yeniden üretildiği ve buna yönelik gelirlerin bir havuzda toplandığı bir birim olarak aslında çok daha karmaşık bir yapıya sahip olduğu ortaya çıkar. Bu anlamda yarı-proleter hane tipini yelpazenin tam ortasına yerleştirmekten kaçındığını vurgulamak isterim; çünkü bu hane üyelerinin kimler olduğuna, havuzda toplanan gelirlerin neler olduğuna ve ağırlıklarına göre iki uç tür arasında farklı noktalara yerleştirilebilir. Bu anlamda, bu üçüncü kategori çok daha esnek bir yapıya sahiptir. Alan çalışmasının yapıldığı her üç örnekte de farklı yapılara sahip yarı-proleter haneler görülebilir.

Hane yelpazesinin en önemli özelliği de budur. İki uç arasındaki değişim birçok faktöre ve bu faktörlerin içsel değişimlerine bağlıdır. Örneğin söz konusu değişim sadece hanede ücret geliri olup olmamasıyla değil, ücret gelirinin toplam gelirin ne kadarını oluşturduğuyla da belirlenir. Başka bir örnekle, hanenin yelpazedeki konumu karar verme mekanizmaları-

nın patriarkal ya da demokratik olmasıyla değil, aynı zamanda bunun kaynakların dağılımı açısından sonuçlarına göre de değişir. Hane üyeleri gelirin önemli bir kısmını genç üyelerin eğitimine mi, yaşlı üyelerin sağlık harcamalarına mı yoksa bütün hane üyelerinin faydalanacağı altyapı gelişimine mi harcamayı tercih ederler? Olasılıklar genişletilebilir. Burada vurgulanan, hanenin, kapitalist dünya ekonomisi içinde kurumsallaşmış biçimiyle ve burada tanımlandığı emeğin yeniden üretimi için bir gelir havuzu olarak, çeşitli boyutlar ve faktörlere göre değişiklik göstermesidir. Emek dönüşümünü anlamamız için de hanedeki değişimi anlamamız merkezî önem taşır. Hane, emek dönüşümünün hem biçim olarak hem de deneyim olarak karmaşıklığını gösterir; aynı zamanda bu yeni tür ücretli işçilerin standart proleter modelinden farkını belirler.

Cinsiyet, emek, sınıf: Turizm gelişmesinin sonuçları

Daha önce tarımsal yapının ve işletme büyüklüğünün turizmin gelişmesi ve emek dönüşümünün farklı biçimleri üzerinde belirleyici olduğunu söylemiştim. Bu bölümde ise bu nedensel ilişkinin turizm ve emek açısından sonuçlarına değineceğim. Öncelikle, turizm sektörü cinsiyete dayalı bir istihdam yapısına sahip olduğu için cinsiyet açısından öne çıkan sonuçlara bakacağım; kuşkusuz bu sonuçlar özellikle kadınlar için anlamlıdır. İkinci olarak da tarımsal yapıya ve işletme büyüklüğüne bağlı olarak ortaya çıkan farklı emek dönüşüm biçimlerinden söz edeceğim. Sonuç olarak, güncel sınıf dinamiklerine bakarak gözlemlerimi makro düzeye taşıyacak ve bu şekilde bir genel sav ortaya koyacağım.

İşletme büyüklüğü ve cinsiyet ilişkileri

Daha önceki bölümlerde, gerek cinsellik ve cinsiyetin belli turizm bölgelerinin pazarlanmasında kullanılmasından, gerek turistlerin cinsiyete göre değişen tüketim alışkanlıklarından, gerekse sektörün cinsiyete dayalı işbölümünden bahsederken

cinsiyet konusuna değinmiştim. Cinsiyete dayalı işbölümünü geleneksel patriarkal sosyal yapıyla yan yana koyduğumuzda, turizmdeki cinsiyet ilişkileri ile geleneksel ataerkillik arasında benzerlik ve süreklilik gösteren unsurlar göze çarpacaktır. Aslında bu benzerliğin birçok gelişmekte olan ülkede özellikle turizmden önce tarımsal faaliyet gösteren bölgelerde tipik bir durum olduğunu söyleyebiliriz. Karşılaştırmalı bir bakış açısına göre, bu deneyimler hanede, işyerinde ve sosyal ilişkilerde görülebilir. Burada emek dönüşümünün yapısı ne olursa olsun, geleneksel toplumun cinsiyet ilişkilerini yapısal olarak değiştirmez. Dolayısıyla emek dönüşümü altında sözü geçen sosyal ve ekonomik dönüşümler de cinsiyete dayalı deneyimlerdir.

Emek ilişkilerinin cinsiyete dayalı yapısı literatür içinde dikkat çeken bir konu olmuştur (Tinker 1990, Sassen 1988). Özellikle kadınların emek piyasasındaki kalıcı katılımları sonucunda küresel emek bileşiminde de kalıcı bir yer edinmeleri yeni teorik açılımlar ve ampirik veriler üretmiştir. Teorik olarak, cinsiyete dayalı emek, sosyal eşitsizlikleri artırması ve kadınların üretim alanlarındaki ikincil konumları üzerinden şekillenmiştir. Farklı ekonomik alanlarda kadın emeğinin ucuz emek olarak kullanılması ve kadın emeğinin maliyet açısından teknolojiye bir seçenek olması vurgulanan diğer konulardır (Pyle ve Dawson 1990). Bu konuda sayısız örnekten söz etmek mümkünse de son dönemde dikkat çekici çalışmalar, imalat sanayiinde ucuz kadın emeğinin kullanılması ve bunun özellikle gelişmekte olan ülkelerin ihraç ürünleri işleme merkezlerinde yapılması üzerinedir. Cinsiyete dayalı emek, sadece kadınların emek piyasasındaki yerleri ile ilgili değil, aynı zamanda kadının ailede ve hanedeki sosyal konumuyla da ilgilidir.

Geleneksel patriarkal düzene göre, hane içi işbölümü kadını ev işlerinden sorumlu tutar: Evin düzeni, temizlik, çamaşır ve çocukların bakımı kadının sorumluluğu altındadır. Erkekler ise eve ekmek getirmekle sorumlu olduklarından görevleri hanenin dışındadır. Bu aynı zamanda kadınların toplumsal ilişkileri üzerinde de önemli bir kısıttır. Benzer bir şekilde, turizm sektörünün cinsiyete dayalı işbölümü yukarıda tanımlanan ha-

ne içi işbölümünü yeniden üretir. Kadınlar otellerde genellikle oda temizliği (*housekeeping*) bölümlerinde çalıştırılır; odaların temizliğinden ve çamaşırlardan sorumlu tutulurlar. Çoğu zaman işleri kapalı mekânlarda ve sıkı bir denetim altında olduğundan, iş ortamında sosyalleşmeleri büyük oranda sınırlanır. Buna karşılık erkekler, genellikle bahçe işlerinde, elektrik, su ve tesisat gibi teknik işlerde çalıştıklarından dışarıda çalışırlar, daha esnek bir denetime tâbidirler, bu anlamda da sosyalleşme için daha çok fırsatları vardır. Bu anlamda kadınların evde çalışmalarıyla otelde çalışmaları arasındaki tek fark ikincisi için ücret alıyor olmalarıdır. Turizmin yeme içme kolunda bir örnek vermek gerekirse, kadınlar genellikle mutfakta çeşitli işlerde çalışırken erkekler gıda hizmetlerinde, müşteriye sunum aşamasında çalışırlar. Benzer bir şekilde, kadınlar daha emekyoğun olan arka alanda çalışırken erkekler sosyalleşmeye daha çok olanak veren ve daha ön planda olan işlerde çalışırlar.

Kadınların genel olarak toplumdaki ve özel olarak hanedeki konumlarına baktığımız zaman, turizm sektöründe çalışmanın kadınların sosyal statüsünde büyük bir değişiklik yaratmadığını söyleyebiliriz. Turizmde çalışmadan önce kadınların hanedeki rolü, tarımda ücretsiz aile işçisi olarak çalışmak ve özellikle hasat zamanı toplu üretim süreçlerine dahil olmak üzerine kurulmuştu. Geleneksel toplumlarda kadının karar verme mekanizmalarına katılımı oldukça sınırlıdır. Her ne kadar turizm kadınların hayatlarında derin dönüşümleri beraberinde getirse de bu dönüşümlerin kadının hane içindeki ve toplumdaki sosyal rolünü iyileştirmeye katkısı fazla değildir. Büyük işletmelerde çalışan kadınlar ücretli olarak ve sosyal güvenlikten yararlanacak şekilde istihdam edilirler. Küçük işletmelerde ise aile emeği ön planda olduğundan ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaya devam ederler ve sosyal güvenlikten faydalanamazlar. Sonuç olarak, kadınların geleneksel yapı içerisindeki rolleri ve sosyal statüleri turizmde çalışmalarına uyum sağlar. Ücretli işçiliğe geçerek bir nebze ekonomik özgürlük elde etseler bile bunun sosyal bir özgürlüğe dönüşmesi oldukça zordur. İşyerindeki sosyal ilişkileri de hanede ve toplumun genelinde hâ-

kim olan kadın rolüne göre şekillendiğinden büyük bir değişim geçirmez. Kadınların sadece küçük bir kısmı için ücretlere ve uzmanlaşmaya bağlı olarak bir sosyal özgürleşme söz konusudur.

Turizmde emek dönüşümü

Emek dönüşümünü bir bütün olarak anlayabilmek için üç noktaya dikkat etmek gerekir. İlk olarak, emek dönüşümü bir süreç olarak değerlendirilmelidir. Buna bağlı olarak işçi sınıfı sosyal ve ekonomik alanda birtakım dönüşümlerin sonucunda oluşur; toplumsal örgütlenmenin farklı düzeylerinde hem zamansal hem de mekânsal olarak devamlılık gösteren bir süreç olarak ortaya çıkar.

İkinci nokta, bu sürecin içerdiği çok boyutlu dönüşümleri anlayabilmek için farklı düzeylerde analiz edilmesi gerektiğidir. Örneğin makro düzeyde emek dönüşümü turizm sektörüne kitlesel bir geçiş anlamına gelir, bu aynı zamanda kendisinden önce gelen tarım sektörünün küçülmesi ya da üretim sürecinin değişmesi ile sonuçlanır. Başka bir analiz düzeyinde ise, gelişmekte olan turizm sektörünün yeni zaman-mekân ekseni, işyerinde ve hanede yeni süreçlerde ve sosyal ilişkilerde kendini gösterir. Daha önce gün ağarınca tarlasına giden ve akşama kadar tarlada çalışan insanlar için otelde, tatil köyünde ya da restoranda belirli bir süre boyunca çalışarak belirli bir ücret almak yaşam standardı ve düzeni açısından farklı anlamlar taşır. Kadınlar ve çocuklar da bu dönüşümle birlikte hanenin dışına çıkar ve yeni iş ortamının bir parçası olurlar. Göçmen işçilerin gelmesiyle birlikte yeni yerleşim alanları, yeni cemiyetler oluşur, değişen sosyal ilişkiler sonucunda eski cemiyetler de değişime uğrar. Son olarak, işçi bireysel anlamda işyerinde sosyal ilişkilerin etkisiyle ve ücret, sosyal güvenlik ve formel iş ilişkileri sebebiyle değişime uğrar.

Emek dönüşümü ile ilgili üçüncü nokta ise, turizm sektörüne özgü üretim süreci ve emek taleplerinin yanı sıra, işçilerin büyük bir kesimi için belirleyici olan tarımsal geçmişlerinin de

emek dönüşümü süreci için belirleyici olmasıdır. Sonuç olarak tarımsal yapı ve turizm arasında farklı kurgularla biçimlenen ilişki farklı emek dönüşüm süreçleri doğurur. Örneğin, belli bir bölgedeki yerel halkın turizme serbest çalışan küçük yatırımcı ya da ücretli işçi olarak girmesi, turizmden önce gelen tarımsal yapıya göre belirlenir; bu aynı zamanda yerel halkın sahip olduğu kaynakları belirler.

Emek dönüşümü süreci önemli bir oranda turizmin özgün koşullarına göre şekillenir. Turizm işinin bir hizmet işi olması, ürünün ise elle tutulamaz bir ürün olması, iş ortamının iş ve eğlencenin birbirinden ayrılmasını zorlaştırması ve turizm işletmelerinin çoğu zaman sezonluk çalışması klasik anlamda bir işçileşme sürecinden farklı bir sonuç doğurur. Turizm sektöründe ortaya çıkan işçi sınıfı, erken sanayileşme döneminin ağır sanayisinde ortaya çıkan işçi sınıfından oldukça farklıdır. Ancak farklı bir soyutlama düzeyinde, turizmdeki emek dönüşümünün sosyal ve ekonomik izdüşümleri önceki dönemle paralellik gösterir.

Fethiye'de turizm ve tarım arasındaki tamamlayıcı ilişki, emeğin her iki ekonomik sektörde de faaliyet gösterdiği anlamına gelir. Aslında turizmin tarımla uğraşan yerel halk tarafından başlatılması ve hali hazırda var olan tarımsal yapı üzerine kurulması iki yapı arasında bir devamlılık olduğuna işaret eder. Bu devamlılık, yerel halk tarımdan tamamen vazgeçmediği için tarımdan kopuş aşamasını kısıtlar, turizmin sezonluk çalışması da bu devamlılığı besler. Fethiye turizmi, iş organizasyonu, iş ilişkileri ve hane ekonomisinin devamlılık göstermesi açısından tarımsal yapıyla uyum içindedir.

Öte yandan Belek'te turizmin tarımsal yapıdan kesin bir biçimde ayrılması emeğin de benzer bir ayrışma göstermesine işaret eder. Bir yandan turizmde çalışan emek tarımdakinden tamamen ayrılmıştır; ikinci olarak turizmde çalışanlar kendilerini tarımsal geçmişlerinden ayrı görürler, sezon bitiminde hasada gitmek gibi bir kaygıları olmadığı gibi, kendilerini köylü ya da çiftçi olarak da tanımlamazlar. Bu ayrışma iş ilişkilerine de yansır; yasal bir çerçeve içinde formel iş prensiple-

rine bağlı olarak çalışırlar. Hane ve cemiyet ilişkilerindeki dönüşümler Belek'te işçilerin kentsel deneyimlerinde net olarak görülür.

Kemer'de ise tarımsal yapının daha heterojen olması, yerel halkın düzensiz bir şekilde turizme geçmesi, turizm ve tarımsal yapı arasındaki ilişkiyi de karmaşıklaştırır. Yerel halkın arazileri, emlakları ve kiraya verdikleri taşıtları üzerinden gelir kazanmalarına olanak tanıyan rant ekonomisi, aslında bu insanların turizmde çalışmaya karşı bir direnişi olarak da yorumlanabilir. Bu direniş, Kemer'e iş için gelen göçmen işçiler için de fırsatlar yaratır. Dolayısıyla emek dönüşümünü yerel ya da bölgesel dönüşümden ayırmak gerekir. Kemer'de emek dönüşümü göçmen işçilerin işyerinde ya da hanede yaşadıkları deneyimleri ve göçle birlikte yeniden inşa ettikleri cemiyet ilişkilerine değinirken, yerel dönüşüm yerel halkın gelişen turizmle birlikte gelen fırsatları farklı biçimlerde değerlendirip sınıfsal konumlarını iyileştirmeleri ile ilgilidir.

Sonuç olarak, emek dönüşümü sosyal yapının farklı düzeylerinde analiz edilmesi gereken ve devam eden bir süreçtir. Emek dönüşümü, ekonomik sektörler arasındaki ilişkiler ve yapısal dönüşümler tarafından doğrudan şekillenir. Bütün bunlara bakarken turizm sektörünü tanımlayan özelliklerin de dikkate alınması zorunludur. Ancak turizmde ya da başka bir sektördeki emek dönüşümü süreci, en az sektörel dinamikler ya da başka dışsal faktörler kadar önem taşıyan sosyal unsurlar dikkate alınarak, bir sosyal çerçeve içinde incelenmelidir. Bu kitaptaki üç örnek arasındaki farklar, sosyal dinamikler ve kabullenme, katılım ya da direniş şeklinde ortaya çıkan toplumsal tepkiler sonucunda belirlenmiştir.

Güncel sınıf dinamikleri

Bugün üzerinde durulan emek dönüşümü örnekleri, literatürün büyük bir kısmına hâkim olan erken sanayileşme dönemi işçi sınıfı oluşumu örneklerinden çok farklıdır. Bugünkü emek dönüşümü, öncelikle küreselleşme ile şekillenir. Özet

olarak söylemek gerekirse, küreselleşme genel anlamda neo-liberal ekonomi politikalarının yaygınlaşması, hizmet sektörlerinin büyümesi, sınıf sınırlarının zayıflaması ve emek hareketlerinin güç kaybetmesi ile günümüzde işçi sınıfının biçimlendiği ve değiştiği bir dönüm noktası olarak tanımlanabilir.

Hizmet sektöründe emek dönüşümü, üretim süreci, uzmanlaşma ve önceki çalışma alanları açısından sanayideki emek dönüşümünden farklılık gösterir. Hizmet sektörü içerisinde turizm sektörü, sunduğu hizmetler, üretimin gerçekleştiği özgün zaman-mekân ekseni, doğal kaynaklar ve emek kullanımı açısından tarım ile rekabet etmesi yönüyle farklı bir konum teşkil eder. Bu araştırmadaki üç örnek, mevcut durumun özgün koşullarını resmeder. Turizm sektörünün sürekli büyüyen bir sektör olması, yarattığı emek dönüşümünün de yaygınlaşmasına yol açar ve sınıf düzeyinde birtakım yapısal dönüşümlerle sonuçlanır.

Verilerin düzenlenmesi

Alan çalışması

Türkiye'de son dönemde yaşanan hızlı turizm büyümesi, bu araştırma için farklı alanlardan veri toplanmasına imkân tanır. Bu farklı alanlar arasındaki zor seçim, birkaç kriterin kullanılmasıyla ve sistematik bir değerlendirmeyle yapıldı. Alan çalışmasının yapılacağı yerlerin belirlenmesinde birinci kriter, daha az popüler olan alternatif turizm seçeneklerine kıyasla kitle turizminin olduğu yerlerin seçilmesiydi. Türkiye'nin üç tarafı denizlerle çevrili bir Akdeniz ülkesi olması, deniz-kum-güneş üçlemesine dayalı kitle turizminin de yaygın olarak kullanılması anlamına gelir. Önceki bölümlerde anlatılan emek dönüşümü, alternatif turizm ya da kent turizmi yerine özellikle kıyı şeridindeki fazla büyük olmayan sahil kasabalarında görülür. Bu tercih, kitle turizmi dışında emek dönüşümü yaşanmadığı anlamına gelmez, daha çok kitle turizminin daha temsili olmasından kaynaklanır. Aynı zamanda yöntemsel olarak daha az yay-

gın olan turizm seçenekleri araştırmayı pratik olarak zorlaştıracaktı. Dolayısıyla kıyı şeridindeki turizm bölgeleri, tarımsal geçmişleri ve belirli ölçülerde küresel turizme açılmaları sebebiyle uygun örnekler oldular.

İkinci kriter ise tarımsal yapının seçilen yerde bir öncül olması ve tarımsal geçmişle turizm arasında ilişkinin var olmasıydı. Tarımsal emeğin turizmdeki emek dönüşümünün çekirdeğini oluşturması bu kriteri zorunlu kılmaktadır. Her ne kadar İstanbul, İzmir ve Antalya gibi metropoliten merkezler uluslararası turist çekmeleri sebebiyle temsili özellik taşısa da tarımsal yapıyla bir bağları yoktur; bu şehirlerde bu araştırmanın kapsamı dışında bir emek dönüşümü yaşanır. Aynı zamanda metropoliten merkezlerdeki ekonomik yapının karmaşıklığı, turizmdeki emek dönüşümünün derinlemesine incelenmesine olanak tanımaz. Burada farklı emek konuları ön plana çıkar; kent turizminde çalışanlar kırsal geçmişlerinden çok daha önce kopmuş ve piyasa ekonomisine girişlerini de daha önce yapmıştır, dolayısıyla emek dönüşümü sürecini farklı bir biçimde daha önce yaşamıştır.

Üçüncü kriter, seçilen alanların popüler turizm merkezleri ve küresel turizm piyasasının bir parçası olmalarıydı. Turizm çalışmalarındaki "yaşam-döngüsü" teorisi turizm merkezlerinin belli bir zamanda geliştiğini ve en çok turistin geldiği en popüler doruk noktasına ulaştıktan sonra süreç içinde popülerliklerini yitirdiklerini anlatır (Butler 1980, Douglas 1997, Getz 1992). Bu anlamda Kuşadası, Bodrum ve Marmaris göreceli olarak popülerliklerini yitirdikleri için alan araştırmasına uygun olmadılar. Bodrum ve Kuşadası daha çok yerli turistlerin yazlık evler yaptıkları yerler olarak, iç turizme yönelik bir gelişme gösterdiler. Kaş ve Kalkan'da da benzer bir gelişme olsa da önceki örnekler kadar olmadı. Alanya bu açıdan biraz daha özgün bir örnek sayılabilir: Her ne kadar uluslararası turizme açık olsa da bu turistler Alanya'ya belli bir süre için gelip birtakım turizm hizmetlerinden yararlanmak yerine yerleşik bir düzen kurmayı tercih ettiklerinden bunu turizm yerine göç olarak değerlendirmek daha doğru olur.

Karşılaştırmalı bir analiz için seçilen alanların, turizmin tarihsel gelişimi, devletin turizmin gelişmesindeki rolü, işletme büyüklüğü ve yerel halkın turizme katılımı ya da tepkisi açısından çeşitlilik göstermesi farklı emek dönüşümü modelleri yaratması sebebiyle önem taşır. Kıyı şeridindeki farklı turizm merkezlerini değerlendirmem sonucunda Belek, Kemer ve Fethiye hem benzerlikleri hem de farklarıyla kıyaslamaya olanak tanıyan bir alan seti oluşturdular. Karşılaştırmalı analiz, hem tarihsel olarak bugünkü emek dönüşümünü erken sanayi dönemi klasikleriyle birlikte değerlendirmek için, hem de aynı değişkenleri güncel koşullar altında farklı alanlarda inceleyerek dönemsel ve diğer faktörlerin etkisini anlamak için gereklidir.

Bu üç alan turizm sektörünün büyüklüğü, kendinden önce gelen tarım sektörüyle ilişkisi ve küresel turizm piyasasıyla entegrasyonu açısından benzerlik gösterir. Üçü de yazlık evlerin ağırlıklı olduğu iç turizm yerine küresel turizmde belirleyici konumunu hâlâ yitirmeyen kitle turizminde etkindir. Üç alan da yaşam-döngüsü teorisinde vurgulandığı gibi turizm gelişimlerini tamamlamış ve gelişimlerinin doruk noktasına ulaşmıştır. Ancak her bir alan özgün yönleriyle karşılaştırmalı analiz için daha anlamlı olan farklara sahiptir. Fethiye turizmi tarihsel olarak diğer iki örnekten daha erken gelişmiş ancak buna rağmen tarımsal yapıyla bağını sürdürmüştür. Tabandan gelen, daha çok yerel ailelerin başlattığı bir turizm gelişimi belirleyici olmuştur. Belek ise Fethiye'nin tam tersine çok daha kısa bir tarihsel süreç içinde büyük oranda devlet desteğiyle ve yerli halkı dışlayarak gelişmiştir; buna paralel olarak tarımsal yapıyla bağı net bir şekilde kopuktur. Kemer ise devlet desteğinin yanı sıra yerel halkın da belli ölçüde katılımıyla gelişmiş, tarımsal yapı ise varlığını ancak geçimlik tarım düzeyinde sürdürmüştür. Bu temel farklar hem işletme yapıları açısından hem de iş ilişkileri açısından anlam taşır. En önemlisi ise her bir alanın farklı bir emek dönüşüm türüne işaret ederek emek dönüşümü için bir tipoloji oluşturmasıdır.

Verilerin sunumu

Bundan sonraki iki bölümde alan çalışmasının sonucunda elde edilen veriler hem bölgesel olarak hem de değişkenlere göre anlatılacaktır. Beşinci Bölüm, turizm gelişiminin tarihi, turizm sektörünün yapısal özellikleri, genel hatlarıyla emek dönüşümü süreci ve toplumsal düzeyde turizmin sosyal izdüşümlerini alanlara göre sunacak. Burada alanlara göre ayrılan veriler tamamen tanımsal olacak ve Sonuç bölümünde karşılaştırmalı bakış açısına göre değerlendirilecektir. Altıncı Bölüm ise hane ve işyeri dinamiklerine derinlemesine bakacak ve emek dönüşümünü iç dinamiklerini ön plana çıkararak turizm işçilerinin işçi sınıfı ya da yeni bir proleter kesim olup olmadığı sorusuna cevap arayacak. Buradaki derinlemesine analiz de alanlara göre ayrılacak ve yine Sonuç bölümünde karşılaştırmalı olarak değerlendirilecektir.

ALTINCI BÖLÜM

TURİZMDE EMEK DÖNÜŞÜMÜNÜN YAPISI

Turizmin gelişmesine tarihsel bir süreç olarak ve toplumsal etkisi açısından baktığımızda, genel olarak turizmden önce başka bir ekonomik sektörün varlığını görürüz, bu çoğu zaman turizm bölgelerinin özgün koşullarına bağlı olarak tarım olur. Bu anlamda, burada turizmin gelişmesini tarihsel bir süreç olarak değerlendirip kendisinden önce gelen sektörleri nasıl değiştirdiğini anlamaya çalışacağım. Bunun sonucunda ortaya çıkan sadece ekonomik bir dönüşüm değil, aynı zamanda sosyal bir dönüşümdür. Bu bölümde yapısal bir anlayış hedeflendiğinden, turizm sektörünün içsel dinamiklerine veya detaylarına bakmak yerine bir bölgedeki turizm sektörünü bir bütün olarak alıp analitik bir birim olarak değerlendireceğim. Bu çerçevede, işletme büyüklüğü, sermaye/yatırım kaynakları, turizmin gelişmesinde yerel unsurların katılımı ve devletin bu gelişmeyi nasıl ve ne kadar desteklediği bazı alt başlıklar olacak. Bu başlıklar altında yapısal durumu saptadıktan sonra, daha sonraki bölümlerde sosyal ve ekonomik alandaki dönüşümleri hane ve işyeri bağlamında daha derinlemesine irdeleme olanağı bulacağım.

İşçileşme sürecinin yapısal değerlendirmesi, daha önce hane içinde, aile işletmesinde ya da tarımda çalışan emeğin turizme transfer olarak ücretli emeğe dönüşümünün hangi biçim-

lerde gerçekleştiğini anlamayı amaçlar. Başka bir deyişle, yapısal analiz emeğin turizm emek piyasasına girişini, sektör yapısı, başka ekonomik alanlardaki istihdam olanakları (özellikle turizm sezonu dışında) gibi bazı dışsal faktörlerle ilişkili olarak tanımlamaya ve açıklamaya çalışır. Bu bakış açısı, işçileşme sürecini büyümekte olan sektörün yapısıyla, işletmelerin büyüklüğü ve çalışma şekliyle ve aynı zamanda bölgede bulunan diğer ekonomik alanlarla ilişkilendirir. Dolayısıyla burada yapmak istediğim, yaşanan sosyal dönüşümü, çalışma koşulları veya emeğin dönüşümü gibi birey üzerindeki etkileriyle anlamak yerine, genel hatlarıyla makro düzeyde anlamaktır. Bu yapısal bakış açısının getirdiği derinlemesine inceleme kısıtlarını da bir sonraki bölümde yapacağım daha detaylı analizle aşacağım.

Toplumsal düzeyde baktığımızda, sosyal ilişkilerin ve sosyal örgütlenmenin dönüşümü emeğin dönüşümü hakkında farklı boyutlara işaret eder: Ortak kimlik unsurlarını ortaya çıkması –ya da çıkmaması–, ortak yaşam biçimleri, ya da yeni dayanışma/birlik –dernekler ya da sendikalar– biçimleri gibi. Yapısal bakış açısı emeğin dönüşümünde bireysel deneyimlerin, işyerinde ve hanede yaşanan dönüşümlerin bütünsel olarak değerlendirilmesi açısından da önemlidir.

Fethiye

Kapitalist gelişim süreci ve turizm sektörünün yapısı

Fethiye'de turizmin gelişimi Kemer'e ve Belek'e kıyasla çok daha geriye gider. Bazı yönleriyle Fethiye, Türkiye'nin ilk turizm alanlarından biri sayılabilir. Turizmden önce Fethiye ekonomisi tarıma dayalı bir ekonomiydi. 1970'lere kadar domates başta olmak üzere seralarda yetiştirilen turfanda sebzeler, bölgedeki büyük şehirlerin talebini karşılamaktaydı. Aynı şeyi yöre halkı için önemli bir gelir kaynağı olan balıkçılık için de söylemek mümkündür. O zamana kadar geçimini tütün, pamuk, narenciye ve turfanda sebze yetiştiriciliğinden kazanan Fethiye'nin yerli halkı, 1970'lerden itibaren oturdukları evlerini

pansiyonlara ya da küçük otellere çevirmeye başladılar. Bu dönüşüm oldukça yavaş seyretti. Önce evlerine fazladan bir ya da iki oda ve müşterilerin ortak kullandığı banyo ve bazen mutfak ekleyip çok küçük bir kitleye hizmet sunuyorlardı. Bu anlamda turizm, onlar için çok küçük çaplı, aslında hanenin geçimini sağlamayan, ancak yaz aylarında ek bir gelir kaynağı olarak görülen bir girişimcilik örneğiydi. Her yıl ekim sonlarında biten turizm mevsimiyle, o sezon elde edilen gelir oranında mevcut yapıya yeni odalar ya da bağımsız banyolar eklenir, buna ek olarak da eski odalarda çeşitli iyileştirmeler ve tamiratlar yapılırdı. Bu durum aslında sermaye birikiminin yatırıma dönüştürülmesi olarak da değerlendirilebilir. Bu aşamada, Fethiye'deki turizm, daha çok yerli turistlere hitap eden ve çok daha az sayıda yabancı turistin dikkatini çeken bir gelişim göstermiştir. Turizmin ekonomik katkısı sınırlı ve kayıtdışı olarak seyrederken, tarım bu dönemde önemli bir gelir kaynağı olarak varlığını sürdürmekteydi. Turizmin sınırlı ve gecikmiş büyümesi ile ilgili olarak farklı nedenler öne çıkabilir. Fethiye'nin yerlisi açısından, bölgeyle ilgili resmî bir turizm politikasının olmaması önemli bir kısıttı. Türkiye ekonomisinin genel olarak ithal ikameci sanayileşmeye dayalı kapalı yapısı ve özel olarak turizmi destekleyecek finansal yatırımlardan, yabancı turistleri çekecek reklam ve pazarlama tekniklerinden yoksun olması, yerel yatırımları en alt düzeyde tutarken bu küçük yatırımcıları da kendi kaderlerine terk etti. Aynı dönemdeki uluslararası gelişmelere bakarsak, uluslararası turizm tercihini daha çok İspanya, İtalya, Yunanistan ve Akdeniz adalarından yana kullanan orta ve üst sınıf Avrupalı turistlerin hâkimiyetindeydi. Bu tercihin sebebi, bu bölgelerin uluslararası alanda daha iyi pazarlanması, Avrupa'ya daha yakın olması ve de en önemlisi turizme daha önce girmiş ülkeler olarak turizm gelişmelerinin zirvelerinde olmalarıydı. Bu anlamda Türkiye'deki turizm gelişimi uluslararası ölçülerde çok gecikmiş ve çok yeni bir örnektir.

1980'lerde Türkiye ekonomisinin genel olarak liberalleşmesi, turizm özelinde kıyı şeridinin imara açılması ve turizm yatırımlarının devlet tarafından desteklenmesi bölgede turizm ge-

lişimini hızlandıran bazı belli başlı gelişmelerdi.[1] Bu arada yerel yatırımcıların artan sermaye birikimi işletmelerini büyütmelerine, yeni odalar, restoranlar, barlar ve hatta yüzme havuzları eklemelerine olanak tanıdı. Bunun yanı sıra Turizm Bakanlığı'nm uluslararası alanda yabancı turistleri Türkiye'ye çekmeye yönelik çalışmaları, genel olarak Türkiye'ye ve özel olarak da Fethiye'ye gelen yabancı turist sayısının ivmelenerek artmasını sağladı. Bu gelişme, yerel yatırımcıların gelirlerinin döviz bazında artması anlamına da geliyordu. Bu dönemde, daha çok İstanbul, İzmir ve Ankara gibi büyük şehirlerden gelen yatırımcılar, gerek toprak satın alarak, gerek devlet arazilerinin 49 ya da 99 yıllık süreler için turizmcilere tahsis edilmesinden faydalanarak büyük oteller ve tatil köyleri kurmaya başladılar. Daha çok yabancı turistlere ya da gelir düzeyi yüksek yerli turistlere hitap eden büyük işletmeler yerel küçük işletmelere kıyasla ürün kalitesini ve çeşidini artırıp lüks talepleri karşılayabildiler. Ancak Türkiye genelinde görülen bu büyük işletme yatırımları Fethiye'de çok yaygın olmadı. Fethiye merkezde dört tane olmak üzere, Fethiye ve çevresinde toplam büyük işletme sayısı on civarındadır. Bu gelişmenin temel sebebi, Fethiye'de toprağın genellikle küçük parseller halinde özel mülkiyette olması ve buna karşılık büyük sermayeye tahsis edilecek devlet arazisinin sınırlı olmasıdır. Bunun yanı sıra, Türkiye'de liberalizasyon sürecinin başlamasına kadar geçen dönemde Fethiye'de turizm sektörünün yapısı yerel küçük işletmelerin belirleyici olduğu bir biçimde oturmuştu. Bu anlamda Fethiye turizmi, daha çok yerli turistlere hitap eden, yerel sermaye yatırımlarıyla başlamış küçük işletmelerden oluşan, yalın ve özgün kültürel yapısını korumaya çalışan bir görüntü edinmiştir. Bu yapının süreç içerisinde oturmuş olması, büyük sermayenin bu yerel unsurların belirlediği piyasaya girmesini ve görüntüsünü değiştirmesini zorlaştırmış, Fethiye'nin doğasına ve yerel kültürüne dayalı turizmini zengin turistlerin

1 Bu gelişmeler Korzay (1994) ve Göymen'in (2000) Türkiye turizminin tarihsel gelişimini anlattıkları çalışmalarında turizmin dünya piyasalarına açılan bir kapı olarak algılandığı döneme denk düşer.

lüks tüketim alışkanlıklarına hitap edecek biçimde değişmesine de engel olmuştur. Aslında, bu bölüm sonunda daha da netleşecek nedenlerden dolayı, büyük sermayenin Fethiye yerine Belek gibi gelişmemiş bir bölgeden turizme girmesi daha çok kâr edebileceği bir hedef kitle olan üst sınıf turistlere yönelik bir turizm görüntüsü inşa edebilmesi açısından çok daha kolay bir tercih olmaktadır.

Fethiye'deki turizm gelişmesi tabandan gelen ve yerel sermayenin küçük işletmeleri önderliğinde gerçekleşmiştir. Tarihî gelişimi çerçevesinde ortaya çıkan sektör yapısı, daha çok küçük ve orta boy işletmelerden oluşan, büyük oranda yerel halkın yatırımları ve daha az oranda Fethiye dışından gelen yatırımcıların ve çok küçük bir oranda büyük sermayenin görüldüğü bir yapı edinmiştir. Söz konusu büyük işletmelerin çalışma biçimleri emek yapıları, çalışma koşulları, yerel ekonomiyle bağlantıları ve sundukları hizmetler açısından küçük ve orta boy işletmelerden tamamen farklıdır. Hatta yerleşim alanları açısında bakıldığında çoğu zaman bu işletmeler yerleşim alanların dışında kurularak "yerel" ile bağlarını mekânsal olarak da ayırmışlardır.

Fethiye'nin özgün koşullarından biri ise, her ne kadar turizm kısa zamanda en önemli ekonomik faaliyet alanı haline gelmişse ve hem yerli hem de düşük oranda da olsa göçmen işçiler için istihdam yaratsa da, tarım hâlâ buradaki insanlar için önemli bir gelir ve istihdam kaynağıdır. Bunun en önemli nedeni, Fethiye'nin turizm sezonunun Türkiye'deki başka yerlere kıyasla daha kısa olmasıdır. Fethiye turizmi yoğun olarak mayısta başlar ve en geç kasım başında sona erer; toplamda altı ayı geçmez. Turizmde çalışanların çoğu, sezon boyunca tam zamanlı ve sigortalı olarak çalışırlar. Kalan altı ayda tarımda çalışırlar, bu ya geçimlik tarım şeklinde olur ya da küçük ölçekli pazara yönelik üretim boyutundadır. Bunun dışında, mevsimlik işçi olarak civar illerde pamuk veya zeytin işçisi olarak çalışanlar da vardır. Doğrudan tarımda çalışmayanlar sebze halinde, paketleme işlerinde, taşıma ya da ulaştırma işlerinde çalışarak dolaylı olarak tarım sektöründen gelir kazanırlar. Fethiye

merkezde ve civar köylerde turfanda sebzecilik için kullanılan seralar dikkat çekici bir yoğunluk gösterirler. Bu seralar yazın bir sonraki sezona hazırlanmak üzere boş bırakılır. Turizm sezonunun sonunda otel ve restoranlarını kapatan yerli halk, tarlalarına, seralarına, zeytinliklerine döner. Bu anlamda geleneksel tarım sektörü, turizmi tamamlayan bir ekonomik alan olarak bölgede varlığını sürdürmektedir. Tarım ekonomisinden tamamen ticari ve kâr merkezli turizm sektörüne geçişin tamamlanmamış olması ya da yerel ekonomisini daimi bir geçiş süreci yaşaması sosyal yapının karmaşık bir görünüm sergilemesine yol açmaktadır. Bir yandan geleneksel tarım ekonomisi ücretsiz aile işçiliğine dayalı, kültürel değerler çerçevesinde bir hane üretim modelinin devamını beraberinde getirirken, diğer yandan turizm sektörü kapitalist bir üretim sürecini, girişimciliği, yasal çerçeveye uygun formel çalışma ilişkilerini gerektirmektedir. Birbirinden bu kadar farklı iki ekonomik alanın bir arada bulunması ve yerel işgücünün de her iki alanda da çalışıyor olması Fethiye örneğini hem özgün hem de çok karmaşık kılan önemli bir unsurdur. Bunun sonucunda, her iki ekonomik alanda da benzer çalışma, iş ve işletme unsurlarını görmek mümkündür. Daha önce tarımla uğraşan köylüler bugün aile işçiliğine dayalı küçük oteller işletmekte ve ancak ihtiyaç olduğunda ücretli işçi çalıştırmaktadırlar. Çalışma sürelerini ve şartlarını formel bir başvuru süreci ve yazılı sözleşmeler değil, işçi ve otel sahibi ve çalışan akraba ya da tanıdıklar arasındaki sözlü anlaşma ve kişisel ilişkiler belirlemektedir.

Sosyal yapının karmaşıklığını kültürel bağlamda da görmek mümkündür. Bu Fethiye ya da Ölüdeniz örneğinden çok Fethiye'nin Hisarönü ve Ovacık beldelerinde görülür. Bu iki yerleşim yeri de Fethiye ve Ölüdeniz merkezlerine kıyasla denizden daha uzak ve turizm potansiyeli daha düşük yerler olmalarına rağmen turizmin büyümesiyle radikal bir dönüşüm geçirmiştir. Daha önce tipik bir köy hayatının hâkim olduğu Hisarönü ve Ovacık'ta, turizmin gelişmesinden sonra köylüler bahçelerini, topraklarını satmış ve turizmin gelişmesine ortam yaratmışlardır. Şimdi bu iki yerde arada kalan köy evlerinin, ta-

vukların ve bahçelerin yanında Irish Publar, Çin, Hint, İtalyan ve Meksika restoranları görebiliriz. Küresel kültürün tüm renkleriyle köy hayatına girmiş olması, buranın yerlileri için büyük bir yenilik olsa da Hisarönü ve Ovacık halkları, bu yeniliğe direnmekten çok uyum sağlama yönünde hareket etmişlerdir.

Turizm sektöründe emek: İşçileşme süreci

Yukarıda da söylediğim gibi, Fethiye turizmi daha çok yerel halkın işletmesinde olan küçük ve orta boy işletmelerden oluşur. Bu işletmelerin gelişimi, kademeli olarak hane temeli üzerine kurulup sezondan sezona büyür. Bu işletmeler, genellikle hanenin fiziksel yapısının bir uzantısı olarak bir ailenin kendi arazisi üzerinde, kendi yatırım olanaklarına bağlı olarak ve tamamen hane işgücünü kullanarak ortaya çıkar. Özellikle turizm hizmetlerinin büyük bir bölümünün ev işlerine benzer hizmetler olması –örneğin temizlik, yeme içme, çamaşır gibi– nedeniyle hanedeki kadın üyeler bu işleri üstlenir. Öte yandan, işletme ile ilgili işler; inşaat, tamirat, alışveriş ve benzeri işler hanedeki erkekler tarafından yapılır. İşletme büyüklüğü ya da kazancı ne olursa olsun elde edilen gelir erkek hane reisi tarafından idare edilir.

Turizmde işlerin iyiye gitmesi ve işletmelerin büyüme gereksinimi, daha önce tarımsal faaliyetler için kullanılan aile arazilerinin ve kaynaklarının artan bir oranda turizme ayrılmasını da beraberinde getiriyor. Sezon sonunda elde edilen gelir, gerek mevcut yapının iyileştirilmesinde, gerek yeni eklemeler yapılmasında kullanılarak yeniden turizme yatırılıyor. Artan işgücü talebiyse daha çok kardeşler, kuzenler, yeğenler gibi geniş aile üyeleri ile tamamlanıyor.

Daha çok yerel ve küçük ölçekli işletmelerden oluşan bu sektör yapısı, işçileşme süreci açısından belli bir biçime işaret eder. Öncelikle, hane burada hem üretim birimi hem de tüketim birimi olarak merkezî bir ekonomik varlıktır. Başka bir deyişle, buradaki turizm tarımdakine benzer bir şekilde hane prensipleri üzerinde kurulmuştur. Her bir hane üyesinin tek başına bir

işçi olup belli bir ücret karşılığında belli bir işi yerine getirmesi yerine, burada hanenin, bir aile işletmesinin işgücü olarak toplu halde işçileşmesi söz konusudur. Bu işletmeler, aile niteliklerini işletmenin mülkiyeti üzerinden değil, aile üyelerinin işletmede toplu olarak çalışmalarından dolayı alırlar. Çoğu durumda, ailenin reisi olan erkek işletmenin tek sahibidir ve işletmenin gelirinden, yatırımlarından ve idaresinden tek başına sorumludur. Ailenin diğer üyeleriyse, hane eksenli tarım üretimine benzer bir biçimde turizm işletmesinde çalışırlar. Burada işbölümü göreceli olarak esnektir, çalışanlar arasında kaba taslak bir dağılım ve aynı zamanda dayanışma söz konusudur. Aile üyeleri çalışmaları karşılığında ücret almazlar, ancak ihtiyaçları karşılanır. Bu işletmeler genel olarak ücretsiz aile işçiliğine dayandığından burada kati bir ücretli işçiliğe geçişten ya da sermaye sahibi olanlarla ücretli işçiler arasında net bir ayrımdan söz etmek mümkün değildir. Çekirdek ailenin dışında geniş aile üyeleri için durum biraz daha farklıdır. Fakat her iki durumda da kelimenin tam anlamıyla bir işçileşme sürecinden söz edilemez. Enformel aile ilişkileri istihdamın süresini, şartlarını ve maddi karşılığını belirler.

Bu sektörel yapı içinde belirleyici olan başka bir unsur da turizm mevsimidir. İklim şartlarına bağlı olarak, Fethiye'de turizm sezonu Antalya'daki turizm merkezlerine kıyasla daha kısa, yaklaşık altı aydır. Bu durum da turizmde çalışanların yılın diğer yarısında başka bir gelir kaynağı bulmasını zorunlu kılar. Tarımın bölgede varlığını sürdürmesi, toprağa olan bağlılığın azalarak da olsa devam etmesi, yöre insanının tarımda deneyim sahibi olması ve en önemlisi turizmin tarımdan başka bir alternatifinin olmaması, sezonda turizmde çalışan insanları sezon dışında tarımda çalışmaya yöneltir. Çoğu kendi topraklarında tarım yapmaya geri döner; seracılık yaygın olarak yapılan bir tarım türüdür. Bunun yanı sıra mevsimlik işçi olarak civar ilçelere, hatta illere zeytin ya da pamuk toplamaya giderler. Tarımın bu kadar yaygın olarak devam etmesi, hane yapısının ekonomik bir birim olarak varlığını koruması açısından da açıklayıcıdır. Turizm sezonunun kısa olması, işçilerin aile bağlarını

ve kırsal faaliyetlerini sürdürmesini zorunlu kılar. Her ne kadar turizmde çalışmak tarımdan daha iyi olarak değerlendirilse de, yılın yarısında tarımsal üretime ve bu üretimin gerçekleştiği hane mülküne bağımlılık sürer.

Fethiye'de daha az yaygın olan başka bir emek dönüşüm süreci ise büyük işletmelerde, yani tatil köyleri ve beş yıldızlı otellerde görülen türdür. Bu tür işletmeler tamamen kapitalist prensiplere ve formel emek ilişkilerine bağlı olarak çalıştıklarından, burada istihdam edilen işçiler bireysel olarak belli bir iş için belli bir ücret karşılığında sosyal güvenlikten faydalanarak çalışırlar. Burada çalışan işçiler altı aylık turizm sezonu boyunca ücretli işçi olarak çalışırlar; aynı zamanda bu işletmelerde sermaye sahibi ve çalışanlar arasında net bir ayrım vardır. Sezon sonunda köylerine kasabalarına dönen işçiler, hane merkezli tarım faaliyetlerinin bir parçası olurlar. Her iki tür emek dönüşümü sürecinde de emeğin sezon dışında tarıma dönmesi ortak noktadır. Bu durum iki grubun yaşadığı dönüşümlerde ortak özellikler ve eğilimler olduğuna işaret eder.

Buraya kadar anlatılan iki örnekte, işçileşme süreci tarımla bağını koparmayan yerel işçileri kapsar. Bu örneklerde hanenin belirleyici olması, aile işçiliğinin ve kayıtdışı iş ilişkilerinin ön planda olması, bu grupların kapitalist sistemle nispeten çarpık bir ilişki kurmalarına neden olur. Öte yandan, üçüncü bir tür işçileşme biçimi, tarımsal yapının ve tarıma dayalı emek ilişkilerinin tamamen bırakılarak kapitalist sistemle kati bir bütünleşmeye işaret eder. Bu da sezonda turizm sektöründe çalışmak için gelen göçmen işçilerdir. Çoğu zaman, turizm sektörü bu işçilerin kapitalist bir işletmede çalıştıkları ilk sektör değildir. Her ne kadar bu üçüncü tür Fethiye'de en az yaygın olan işçileşme türü ise de, Mersin, Yozgat, Bursa gibi yerlerden gelerek turizmde kendilerine bir yer edinen kişiler için bu dönüşüme değinmeyi gerekli buluyorum. Göçle gelen işçiler ya büyük şehirlerden geliyorlar ya da daha önce yaşadıkları yerlerde ücretli işçi olarak deneyimleri var. Bunun dışında, bu tür deneyimlere sahip olmasalar da memleketlerinin turizm bölgelerine uzak olmasından dolayı tarımsal üretim sü-

recinden kesin bir kopuş yaşayanlar da var. Birincisi kırsaldan sosyal bir kopuşa işaret ederken, ikincisi mekânsal bir kopuştur. Kırsalla bağlarının olmaması, turizm sezonu dışında bu işçilerin işsiz kalması ya da kayıt dışı olarak çalışması anlamına gelir. Turizmden kazandıkları ücretler bu işçilerin birincil gelir kaynağıdır; bazıları sezon dışındaki masraflarını da karşılayabilmek için biriktirmeye çalışır, biriktiremeyenler uzmanlık alanlarına ya da sezon dışında yaşadıkları yerlere göre geçici işlerde çalışırlar. Göçe dayalı işçileşme modeli, Fethiye'de en az görülen işçileşme sürecidir, bunun en önemli nedeni ise Fethiye'nin yerlilerinin göçmen işçilere karşı tutumu ve kırsal kültür yapısının sürmesidir.

Özetleyecek olursak, Fethiye'de üç tür işçileşme süreci yaşanmaktadır. Birincisi kırsal hane ekonomisinin turizm işletmesine dönüşümüyle ortaya çıkan ve hane emeğinin ücretsiz turizm işçilerine dönüşümüdür. İkincisi büyük turizm işletmelerinin kapitalist yapısı içinde yaşanan işçileşme modelidir. Bu iki tür kırsalla bağları açısından benzerlik gösterirken kapitalist emek piyasasına giriş yollarıyla ayrılırlar. Üçüncü tür ise, farklı sebeplerden dolayı kırsalla bağlarını tamamen koparmış göçmen işçilerin deneyimleridir.

Sınıf yapısı

Turizmin gelişmesinden önce Fethiye'de daha çok küçük köylü hâkimdi. Bu anlamda mülkiyet ve ekonomik faaliyet açısından Fethiye oldukça homojen bir yapıya sahipti. Bu homojen yapı turizmin gelişmesinden sonra da büyük oranda muhafaza edildi; bunun en önemli nedeniyse, turizmdeki sermaye birikiminin turizmin öncülü olan tarıma ekonomisine paralel gitmesiydi. Turizmden sonra küçük köylü küçük işletmeciye dönüştü ve yine sermaye ve emek arasında kayda değer bir sınıf ayrımı ortaya çıkmadı.

Turizm yarattığı sosyal ve ekonomik dönüşümlerle, yerel halkın göreli sosyal hareketliliği ile kendisinden önce gelen sınıf yapısını değiştirir. Yapısal bir bakış açısıyla, bu dönüşüm-

ler, üretim araçlarının sahibi olan ve emek piyasasında istihdam yerine kendi emeğini kullanarak piyasa ekonomisine geçen yerel halk için köylülükten küçük burjuvalığa geçişe işaret eder (Wright 1997: 122). Fakat tarımsal yapının gelişen turizm sektörüne paralel olarak varlığını sürdürmesi, sınıfsal yapının dönüşümü açısından dikkate alınması gereken bir unsurdur. Turizmin yöredeki etkisi küçümsenmeyecek ölçüde olsa da önceki sosyal yapının ısrarla varlığını sürdürmesi görüntüyü karmaşıklaştırır.

Tarımdan turizme geçişin kurumsallaşmasını temsil eden önemli bir gelişme de Fethiyeli girişimcilerin kurduğu Fethiye Otelciler Derneği (FODER) olmuştur. 1993 yılında kurulan derneğin bugün 133 üyesi vardır. Aslında Fethiye'deki işletme sayısı düşünüldüğünde bu rakam oldukça azdır. Derneğin birinci hedefi yerli ve yabancı turistleri bölgeye çekebilmektir. Bugüne kadar derneğin yaptığı en önemli işlerden biri tur operatörleri ve otelciler arasında çıkan anlaşmazlıkları çözmeye yönelik bir hakemlik kurulu oluşturmaktır. Turizm sezonunda özellikle rezervasyonlar ve iptallerle ilgili olarak uluslararası tur operatörleri ile yerel otelciler arasında önemli anlaşmazlıklar ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda böyle bir hakemlik mekanizması önemli bir işlevi yerine getirir. FODER'in yaptığı ikinci önemli bir iş, turizm sezonunda rezervasyonlarla da ilgilenen iki turizm bürosunun işletilmesidir. Sorunların direkt olarak ve yerinde çözülmesi açısından bu önemli bir hizmettir. Bunların yanı sıra FODER, Muğla Üniversitesi Fethiye Meslek Yüksek Okulu ile işbirliği yaparak buradaki girişimcilerin akademik gelişmeleri takip etmesine olanak tanır. 2005 yılında adını Fethiye Otelciler Birliği (FETOB) olarak değiştiren dernek, Türkiye Otelciler Federasyonu (TÜROFED) altında toplanan 12 bölge örgütünden biri oldu (http://www.turizmgazetesi.com/news/news.aspx?id=23435). Bu yerel kurumsal yapının ulusal düzeyde bir çıkar grubuna eklemlenmesi, Fethiyelilerin kendilerini giderek daha çok girişimci ve daha az köylü olarak görmelerinin bir göstergesidir. Başlangıçta turizmle ilgili hiçbir şey bilmeden bu sektöre adım atan ve yatırımlarını bu doğrul-

tuda yoğunlaştıran insanlar, sermaye birikimini işletmelerine yatırım yaparak büyüttüler; bu aynı zamanda yeni bir düşünce yapısını da beraberinde getirdi. Fakat bu aynı zamanda buradaki işletme sahiplerini emek dönüşümünün bir örneği olarak alamayacağımızı da gösterir; çünkü buradaki emek dönüşümü hane içindeki aile emeğinin toplu olarak turizm işletmesinin emeğine dönüşmesidir.

Belek

Kapitalist gelişim süreci ve turizm sektörünün yapısı

Belek'te turizmin gelişmesi nispeten daha yakın bir tarihte başladı. Belek turizmi, 1980'lerin ortasında devletin çok yönlü çabaları sonucu hızlı bir şekilde gelişti. Devlet desteği, turizm projelerine uygun devlet arazilerinin tahsisi ve düşük faizli teşvik kredileri verilmesi ile gerçekleşti. Turizmden önce Belek, Sultan Abdülaziz döneminde yazlık koru olarak korunmuş bir ormanlık alandı. Cumhuriyet döneminde bu orman devlet arazisi oldu ve doğal sit alanı ilan edildi. 1980'den sonra oluşmaya başlayan turizm politikaları bağlamında, bu devlet arazisi önce 49 yıllığına, daha sonra da 99 yıllığına gelişmiş yatırım planları olan büyük turizm projelerine verildi. Devlet arazilerinin tahsisi aynı zamanda düşük faizli ve geri ödeme süreleri uzun kredilerle de desteklendi. Fakat Belek turizminin yapısından da anlaşılacağı gibi, bu devlet desteğinden ancak çok küçük bir grup yatırımcı faydalanabildi. Öncelikle fizibilite raporlarının hazırlandığı, kârlılık tahminlerinin ve araştırma-geliştirme çalışmalarının yapıldığı geniş kapsamlı proje hazırlıkları ancak işletme deneyimi yüksek ve piyasa ekonomisinde etkin aktörler tarafından yapılır. Belek'in ya da civardaki yerleşim alanlarının yerel halkı bu deneyimden ve de bu deneyimi elde etme potansiyelinden yoksundu, bu nedenle bu devlet desteğinden faydalanamadılar. İkinci olarak, burada yaşayan insanların turizme yapabilecekleri yatırım oldukça sınırlı olduğu için piyasada herhangi bir rekabet gücü de yoktu.

Belek'teki turizm sektörü, Fethiye ve Kemer'e kıyasla çok daha homojen bir yapı sergilemektedir. Belek'te toplam 40 kadar beş yıldızlı otel ve birinci sınıf tatil köyü bulunur. Her bir işletme ortalama bin yatak kapasitesine sahiptir ve yine ortalama 300 kişi çalıştırır. Bunun dışında farklı şirketler tarafından işletilen beş golf sahası golf turizmini Belek'in ayrıcalıklı pazarı yapıyor. Bu büyük işletmeler dışında Ankara, İstanbul ve Antalya'dan daha küçük çaplı yatırımcıların işlettiği birkaç küçük işletme görmek de mümkün; ancak Belek turizminde bu küçük işletmeler hem sayı olarak hem de pazar payı olarak kayda değer sayılmaz. Buradaki büyük işletmelerin hemen hepsinin "her şey dahil" sistemine göre çalışması ve müşterilerin tüm tüketim ihtiyaçlarını otel içinde karşılamaları, dışarıdan yiyecek, içecek ya da başka ihtiyaçlar için harcama yapmamaları bölgedeki küçük işletmelerin turizm pazarından pay almalarını iyice zorlaştırmaktadır. Bu talep düşüklüğü, turizmin büyük işletmeler dışında gelişmesinin önünde büyük bir engel teşkil ediyor. Turizmde doğrudan istihdam edilenlerin sayısı daha önceki küçük işletmeler de dahil edildiğinde 15.000 civarındadır. Burada çalışanların çoğu, Belek ve çevresi dışından, daha çok artık nüfusu 1.500.000'i bulan ve Belek'e 40 km mesafede olan Antalya'dan ya da Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden gelmektedir.

Belek turizmine yerel halkın bakış açısıyla yaklaştığımızda, çok başka bir görüntü ile karşılaşırız. Bölgedeki hiçbir büyük işletme, bölgenin yerlisi yatırımcılar tarafından başlatılmamıştır. Yatırımcılar çoğunlukla İstanbul ya da Ankara merkezli holdingler ya da başka metropoliten merkezlerden gelen sermaye sahipleridir. Belek'te yaşayanların turizmden faydalanmasının tek yolu, genç kuşakların büyük işletmelerdeki düşük ücretli ve düşük vasıflı işlerde çalışmasıdır. Profesyonel prensiplere göre çalışan büyük işletmelerin iş başvurularında özellikle aradıkları görgü, deneyim, dil bilme gibi şartlar bölge halkının istihdamı açısından oldukça kısıtlayıcı oluyor. Her ne kadar gençler otellerde iş bulacak şartlara sahip olsa da gençler bölge nüfusunun sadece bir kısmını oluşturuyor. Turizme gir-

mek için başka bir seçenekse, Belek merkezinde ya da Belek'e çok yakın olan Kadriye ve Dikmen merkezlerinde restoran, kafe ya da hediyelik eşya gibi daha az sermaye gerektiren bir iş başlatmak; ancak burada da "her şey dahil" sisteminin hâkimiyeti bu tür işlerin kazandırıcı olmasını zorlaştırıyor. Turizm işlerinin genellikle sezonluk olması da bu tür küçük işletmelerin yalnızca altı yedi aylık bir süre için çalışması anlamına geldiğinden bölge insanı için önemli bir kısıt yaratıyor. Sonuç olarak, Belek'te turizmin yöre halkına katkısı bu insanların turizmde istihdam imkânı bulamamasından dolayı dolaylı istihdam ya da uyarılmış istihdam şeklinde gerçekleşiyor.

Turizm sektörünün Belek'teki emek piyasasına etkisine bakarsak, iki alanın ön plana çıktığını görürüz. Öncelikle ulaşım alanında taksiler, tur otobüsleri ve işçileri taşıyan servis araçları Belek ile Antalya ve diğer turizm bölgeleri arasında hizmet verir. Turizm gelişmesinden daha dolaylı olarak etkilenen ikinci bir alan ise inşaat sektörüdür. Öncelikle otellerin yapımı sırasında canlanan inşaat sektörü, daha sonra turizm sezonunun uzun olmasından dolayı memleketlerine dönmeyen göçmen işçilerin barınma ihtiyacını karşılamak üzerinde yoğunlaştı. Bölgede inşaat sektörü özellikle Belek ve civar köyleri olan Kadriye ve Dikmen'de ve de Belek'e 18 km uzaklıktaki Serik'te yoğunlaştı.[2] Her ne kadar otellerin kıyı hâkimiyeti çok geniş olsa da Belek'in ülke çapında artan popülaritesi Ankara, Konya gibi büyük şehirlerden yazlıkçıların burada yazlık siteler kurmasını da tetikledi. Bu yazlık sitelerin inşaatı da turizm sektörünün dolaylı olarak yarattığı bir istihdam alanı oldu. Hem ulaşım hem de inşaat sektörleri istihdamı büyük ölçüde yöre halkından karşıladılar. Gerek bilgi ve deneyim eksikliği, gerek turizm sektörünün tepeden inme gelişmesi, yöre halkının turizm emek piyasasından dışlanmasına yol açtı. Bu dışlanma kadınlar için daha az sorun oldu. Bunun en önemli nedeniyse, turizmde çalışan kadınların büyük bir kısmının fazla vasıf ve eğitim ge-

2 Lea'nin turizmde dolaylı istihdam olarak tanımladığı durum budur (1998). Dolaylı istihdam durumunda ortaya çıkan iş imkânları statü veya vasıf açısından turizm işlerine yakındır.

rektirmeyen ve ev işleriyle benzerlik gösteren kat hizmetlerinde çalışıyor olmasıydı.

Turizmin Belek'teki emek piyasasında yarattığı doğrudan ve dolaylı istihdam imkânlarının yanı sıra, bölgede sağlam bir tarımsal yapı görülmektedir. Özellikle Belek'e çok yakın olan Kadriye ve Dikmen köylerinde daha çok küçük ve orta boy tarımsal üretim özellikle narenciye ve seracılıkta kendini gösterir. Serik bir ilçe olarak daha gelişmiş görülse de burada da tarımsal üretim önem taşır. Tepeden inme turizm sektörünün yanında tarımsal yapının da bölgede varlığını sürdürmesi, yerel halkın turizmden hem işletmeci olarak hem de çalışan olarak dışlanmasını destekler. Yerli halkın turizmde çalışma imkânı bulamaması, turizmin gelişmesine rağmen daha düşük gelirli ve bölgenin mekânsal organizasyonu açısından da sıkıntılı bir biçimde tarıma bağlı olması işletmelerin müdürleriyle ve üst düzey yetkililerle yapılan görüşmelerde de karşılaştığım konulardan biriydi. Sektörden gelen görüşe göre, Belek'te turizmin projelendirme aşamasından başlayarak çevre köyler ve kasabalar "destek kent" olarak değerlendirilmiş, yani turizm işletmelerinin tarımsal gereksinimlerini yerel üreticiden karşılaması öngörülmüştür. Buna göre, buradaki tarımsal üretim turizm sektörünün taleplerine yönelik olarak hem üretim miktarını hem de ürün çeşidini artırarak bu gelişen sektörden dolaylı olarak faydalanacaktır.[3] Ancak devletin turizme verdiği maddi ve kurumsal desteği tarıma vermemesi, tarımın turizme paralel bir gelişme göstermesini de engellemiştir. Dolayısıyla, turizm işletmelerinin özellikle gıda ürünü alımlarını yöre halkından yapma bağlantısı gelişmemiştir. Bunun sebebi olarak ürün çeşidinin azlığından, büyük işletmelerin daha iyi fiyat ve daha iyi hizmete dayalı diğer bağlantıları ya da tarımla uğraşanlar arasında kooperatif tarzı bir örgütlenmenin olmamasına kadar farklı nedenler sayılabilir. İşletme yöneticilerinin çoğu, bölgedeki tarımsal yapıyı turizme bağlayacak "destek kent" kavramını kullansalar da yiyecek alım satımında ihale usulü toptan

3 Benzer bir işbirliği Meksika'da ortaya atılmış, ancak tarım için yeterli destek ve yatırım yapılmadığından proje başarısız olmuştur (Torres 2003).

alımları tercih ettiklerini de belirttiler. Sonuç olarak, yöre halkının turizmden dışlanması ve istihdam olanaklarından büyük oranda faydalanmaması bölgede tarımsal yapının sürmesi sonucunu doğurmuştur. Ancak burada önemli olan, Fethiye örneğinin aksine, Belek'te turizm ve tarım ekonomilerinin birbirinden net bir şekilde ayrılmış olmasıdır.

Turizm ve tarımdaki emeğin dağılımını ve ekonomik yapıyı belirleyen en önemli faktörlerden biri üretim sürecinin mevsimsel yapısıdır. Turizme baktığımızda, gerek iklimin uygunluğundan gerek bu işletmelerin turizm sezonunu uzatmaya yönelik pazarlama uygulamalarından işletmeler neredeyse bütün yıl açıktırlar. Turizmde çalışanların büyük bir kısmı ortalama on aylık bir süre için istihdam edilir, ücretsiz izinli olarak görülen geçici işten çıkarmalar yaz sonunda kademeli olarak gerçekleşir. Dolayısıyla yaz sonunda kademeli olarak işten çıkarılanlar, şubat-mart sonundan itibaren yeniden işlerine geri dönerler. İki üç aylık bir süre, başka bir iş bulmak, tarımda çalışmak ya da yeni bir yere taşınmak için yeterli bir süre değildir. Tarımda da özellikle iklimin uygunluğundan dolayı ve de turfanda sebze yetiştiriciliğine yönelik seracılığın yaygın olmasından dolayı tarım üretimi tam zamanlı olarak bütün bir yıl devam eder. Ürün çeşitliliği de yıllık üretimi desteklemek için kullanılır. Her iki sektörün de yıl boyunca faal olması, aralarında Fethiye'deki gibi tamamlayıcı bir ilişki ortaya çıkmasını engeller. Bu anlamda burada, iki ayrı sektör, iki ayrı emek grubunu istihdam eder, aralarında bir kesişme yoktur.

Belek'teki turizm gelişiminin yerel etkilerine bakmak için yalnızca Belek'e değil, buraya en yakın yerleşim merkezi olan Serik'e de bakmak gerekir. Serik'te dolaşmak, insanlarla konuşmak ve hatta en yüzeysel şekilde gözlem yapmak bile aslında turizmin Serik'te fazla bir değişikliğe yol açmadığını gösterir. Buna benzer olarak, Belek'e yakın olmalarından dolayı turizm merkezi haline getirilmeye çalışılan Kadriye ve Dikmen'de de durum çok parlak değildir. Kadriye'deki restoranlar ve hediyelik eşya dükkânları yol üstünde mola vermek isteyenler ve tek tük turist dışında fazla müşteri bulamaz. Sonuç olarak, her ne

kadar devlet destekli ve büyük yatırımlardan oluşmuş olsa da Belek turizmi, yerel koşullardan ve sosyo-ekonomik yapıdan tamamen kopuk bir şekilde ortaya çıkmış ve bu insanlar için ulaşım ve inşaat sektörleri dışında fazla fırsat yaratmamıştır.

Turizm sektöründe emek: İşçileşme süreci

Belek'te işçileşme sürecini belirleyen unsurlar, ortalama işletme büyüklüğü, işletme prensipleri ve sektörün emek talebine bağlı olarak ortaya çıkan sektör yapısıdır. Belek'te büyük bir yoğunlukla büyük işletmeler hâkimdir, yerel yatırıma dayalı küçük ve orta boy işletmeler piyasada belirleyici olamayacak kadar azdır. İstihdam özelikle piyasaya hâkim olan büyük işletmelerdedir, bunların da istihdam politikaları deneyim, eğitim ve uzmanlaşma gibi tercihlere bağlı olduğundan, şartları sağlayan yerel emeğe ve ülkenin farklı yerlerinden gelen göçmen işçilere yöneliktir. Sektörün yapısının ve bileşiminin yanı sıra, turizm sezonunun uzunluğu da istihdam yapısını, dolayısıyla işçileşme sürecini belirler. İşçilerin büyük bir çoğunluğu ortalama on ay kadar çalışır, iki aylık bir sürede de ücretsiz izinli sayılırlar. Beklenmedik bir durum, örneğin performans düşüklüğü veya başka bir sorun yaşanmadığı sürece iki ay sonunda işlerine geri dönerler. Buradan anlaşılacağı üzere, Belek'te turizm sektörünün yapısı oldukça homojendir ve ortaya çıkan işçileşme de göreli olarak standart bir dönüşümdür.

Belirleyici olan tek işçileşme biçimi yukarıda anlatılan büyük otellerde istihdam ile gerçekleşir. Bu anlamda emek piyasasında yerel işçi olmakla göçmen işçi olmak arasında bir fark yoktur. Belli şartları sağladıkları sürece iki grubun da sektörde istihdam edilme olasılığı eşittir. Tarımsal bir yapıdan ya da başka bir kapitalist sektörden gelseler de, Belek'teki turizm işçileri bireysel bir dönüşüm yaşar; ücretli işçi olarak, vergi kesintileri, prim ödemeleri yapılarak, sosyal güvenlik ve iş güvenliğinden faydalanarak çalışırlar. Sektör formel prensiplere dayalı olarak çalışır, işçilerin yazılı sözleşmeleri vardır, emeklilik hakları var-

dır.[4] Burada sektörün sermayedar kesimi ile işçi kesimi arasında çok net bir sosyal, ekonomik ve hatta mekânsal ayrım vardır; bu da sınıf oluşumunun önemli bir göstergesidir.

Yine Fethiye'den farklı olarak, Belek'teki turizm işçileri tarımsal yapıdan kati bir kopuş yaşarlar. Burada hane ekonomik bir birim olmaktan çıkar ve tarımsal yapılarda görülen aileye dayalı kolektif emek, yerini turizm sektörünün ücretli emeğe dayalı bireysel işçiliğine bırakır. Belek'te büyük bir çoğunluk için turizm birinci ve hatta tek gelir kaynağıdır. Ayrıca turizm sezonunun göreli olarak uzun olması, işçilerin tarımdan kopuşunu destekler. İşçilerin önemli bir bölümü için tarımdan kopuş, Belek'e gelmeden önce piyasa ekonomisine girdikleri diğer istihdam alanlarında gerçekleşmiştir. Otelde elektrik işlerine bakan bir teknik eleman kendi durumunu anlatır: "Denizli'de elektrikçi dükkânım vardı. İşin vergisi, dükkânın kirası vardı. İşler iyi gitmeyince dükkânın kirasını bile çıkaramaz oldum. Buraya geldik, eşim de otelin mutfağında çalışıyor. Ücretli çalışıyoruz ama en azından her ay bir gelirimiz var."

Tarımdan kopuş ve turizm ekonomisiyle bütünleşme, otellerde yaşamak zorunda olan işçiler için daha yoğun oluyor. Belek'teki işletmeler, bekâr olan ve uzak yerlerden göç etmiş, ev tutacak maddi gücü olmayan işçilere kalacak yer veriyor. Özellikle İç Anadolu'dan ya da Doğu Anadolu'dan gelen, örneğin Niğde, Yozgat ya da Konya'dan gelen bekâr işçiler için ev tutmak büyük bir ekonomik yük olduğundan, bu işçiler otellerde kalmayı tercih ediyor. Fakat bu şekilde istihdam edilen işçiler, bir işletmede ortalama yüzde on veya en fazla yüzde yirmilik bir kesimi kapsıyor. Stajyer olarak çalışan üniversite ya da lise öğrencileri de genelde bu yurt tipi barınma olanaklarından yararlanıyor. Bu barınma olanakları, işçilerin yaşamlarını sürdürmelerine yetecek en asgari şartları sağlıyor. Çoğu zaman ranzalarda yatılıyor ve her işçiye bir dolaplık alan veriliyor. Yemekler personel yemekhanesinde yeniyor, sıcak su çalışma sa-

4 Örneğin Fethiye'de ücretsiz aile işçiliği sebebiyle ve ihtiyaç durumunda geniş aile üyelerinin de istihdam edilmesi sebebiyle böyle bir resmî kayıt yoktur, bu istihdam ekonomik varlık göstermez.

atlerine göre veriliyor, bunun dışında ortak kullanıma açık bir televizyon salonu bulunuyor. Bu koşullar temel gereksinimleri karşılar olsa da aslında daha çok stajyerlere, bekâr ve aile sorumluluğu olmayan işçilere ya da geçici olarak çalışanlara uygun şartlar sunuyor. Buradaki en temel sorun, yaşam alanının darlığı ve bireysel mahremiyetin olmaması; bu da emeğin kendini yeniden üretim aşamasında sıkıntılar yaratıyor. Bazı işçiler bu koşulları askerliğe ya da hapishaneye benzetirken, başka yerde iş bulsalar bu koşullarda çalışmayacaklarını da belirtiyor. Sömürü boyutundaki istihdam koşullarının ve fazla çalışma saatlerinin yükü, emeğin bu barınma koşullarında iyice artıyor. Başka bir barınma seçeneği de büyük otellerin civardaki az sayıda bulunan küçük otellerle anlaşma yaparak işçilere bu küçük otellerde barınma imkânı sağlamasıyla ortaya çıkıyor. Bu durum, işçiler açısından otelin barınma imkânlarından farklı bir durum yaratmıyor, sadece yöre ekonomisine dolaylı bir katkı sağlamış oluyor. Aileleri olan işçiler, genellikle Serik'te ya da Antalya'da yaşıyor, işçi servisleriyle ulaşımlarını sağlıyor. Belek'e 42 km mesafede olan Antalya'da barınma imkânlarının genişliği özellikle bir tercih nedeni oluyor.

Turizm ekonomisine başka bir giriş yolu da önemli bir alt sektör ya da yan sektör olan ulaşım alanında serbest çalışma durumudur. Burada tam olarak ücretli işçilikten ya da sosyal ilişkilerin işyerinde ve hanedeki ayrışmasından söz etmek mümkün olmasa da, ulaşım hizmetlerinin gelişmesi göz ardı edilmeyecek bir ekonomik alan yaratır. Ulaşım hizmetlerinin içinde ticari taksiler, personel servisleri, dolmuşlar ve daha az olarak araç kiralama hizmetleri sayılabilir. Bu tür ulaşım hizmetleri, özellikle yerel erkek nüfus tarafından tercih edilen bir ekonomik alan olarak ön plana çıkmaktadır; bunun en önemli sebeplerinden biri de bir restoran ya da otel tarzı işletmeye kıyasla daha az sermaye gerektirmesi ve bireysel olarak işletilmesidir. Ayrıca ulaşım hizmeti, otel ya da restoran işine kıyasla daha az estetik emek gerektirir.

Özet olarak, Belek'te ön plana çıkan tek bir işçileşme modeli vardır; bu da büyük otellerde çalışmaktan geçer. Bu mode-

lin en önemli özelliği ise, işçilerin kati bir biçimde kırsal köklerinden kopmaları, dolayısıyla aile ya da haneye bağlı kolektif emek ilişkileri yerine piyasa ekonomisinin bireysel emek ilişkilerini, ücretli işçiliği ve bunun sonucunda sosyal bir dönüşüm geçirmeleridir. Turizm sezonunun Belek'te diğer yerlere göre daha uzun olması da bu yapıyı destekler. Son olarak, her ne kadar hâkim modeli destekler özellik göstermese de, ulaşım alanında yaşanan işçileşme de kayda değer boyuttadır.

Sınıf yapısı

Daha önce de belirttiğim gibi, Belek turizmden önce Osmanlı zamanından kalma, devlete ait bir orman arazisiydi. Serik ilçesi ve Belek yakınlarındaki Kadriye ve Dikmen köyleri ise Fethiye'ye benzer bir şekilde küçük köylülerden oluşmaktaydı. Belek turizminin özellikle devletin arazi tahsis ve finansal teşvikleri sonucunda gelişmiş olması, buradaki kırsal yapının turizm gelişmesinin dışında kaldığına işaret eder. Ancak turizmle birlikte burada ortaya çıkan ve kırsal yapıdan ayrı olarak varlığını sürdüren yeni bir sınıf yapısından da söz etmek yerinde olacaktır.

Fethiye ve Kemer örneklerine kıyasla, Belek'te emeğin dönüşümü kırsal yapıdan kesin bir kopuş yaratır. Burada çalışanların bir kısmı, çalıştıkları otellerin barınma imkânından yararlanır, bir kısmı da Serik'te ikamet eder. Ancak büyük bir kısmı Antalya'da yaşar ve personel servisleriyle işe gidip gelirler. Belek'te değişen sınıf yapısını anlamak açısından Marksist sınıf söylemini hatırlamak yararlı olabilir. Belek'te üretim araçlarına sahip olan sermayedar sınıf, burada orta sınıf olarak tanımlayacağımız orta kademe yönetici ve yönetimde çalışanlar ve diğer işçiler Belek'te bir arada yer alır; ancak bu üç grup eğitim, vasıf, gelir düzeyi, statü ve güç ilişkilerindeki konumları açısından birbirinden açık bir şekilde ayrılmıştır.[5]

5 Wright'in Marksist modelde yaptığı değişikliklerle yönetici kesimi vasıflar ve yaptıkları işlerin sömürü sürecindeki yeri sebebiyle diğer işçilerden ayırmak gerekir. Wright bu grubu "işçi sınıfı içindeki ayrıcalıklı kesim" olarak tanımlar

Belek'teki sınıf yapısını ilginç kılansa, bu sınıfların Belek'te birbirlerinden tamamen ayrılmış olarak bir arada bulunmalarıdır. İşçi sınıfı, orta sınıf, sermayedar kesim ve köylüler birbirlerinden tamamen ayrı dururlar ve sınıfsal hareketlilik söz konusu değildir. Bu ayrışma özellikle ekonomik faaliyet alanına göre belirlenir ve sosyal, kültürel ve mekânsal alanlarda da kendini gösterir. Mekânsal olarak her sınıf ayrı bir mahalle ya da yerleşim alanında yoğunlaşmaktadır. Örneğin Belek ve Serik'te yaşayan turizm işçileri, köylülerden ayrı mahallelerde yaşar. Özellikle Belek ve çevresinde seralar ve tarlalar arasında sıkışan kırsal yerleşimlerle az katlı apartmanlar ve küçük dükkânların yoğunluk gösterdiği işçi mahallelerini ayırmak mümkündür. Buna benzer bir şekilde, Antalya şehir merkezinde yaşayan yönetici orta sınıf ve işçiler yine birbirlerinden ayrı semtlerde yoğunlaşırlar. Sosyal ve kültürel olarak sınıf farkı yaşam standartlarında, tüketim alışkanlıklarında ve sınıfsal konumun gelenekler ve normlar üzerindeki belirleyiciliğinde kendini gösterir. Örneğin, işçiler bayramlarda genelde memleketlerine akraba ziyaretine giderken yönetici sınıf yurtdışı tatillerini tercih eder ya da metropoliten merkezlerde bulunur. Bu sınıfsal ayrım turizme özgü değildir; kapitalist sistemin diğer sektörlerinde görülenlerle benzeşir.

Kemer

Kapitalist gelişim süreci ve turizm sektörünün yapısı

Fethiye turizmi tabandan gelen kademeli bir gelişme gösterirken Belek tamamen tepeden inme ve hızlı bir turizm gelişmesi yaşamıştır. Kemer örneğine baktığımızda, bu iki örneğin karışımı olan çok daha karmaşık bir yapı karşımıza çıkar. Antalya'nın 42 km batısında yer alan Kemer, doğal güzellikleri, orman ve deniz ortamını bir araya getirmesi ve kumsallarıyla önemli bir zenginliğe sahiptir. Kemer'deki yerleşimler, diğer

ve orta sınıf olduklarını söyler. Bu anlamda bu grup kendilerini işçilerden ayrı görürken çelişkili bir sınıfsal konumda bulunurlar.

örneklere göre çok daha dağınıktır. Beldibi, Çamyuva, Tekirova ve Göynük, Kemer'in ayrı yerleşim yerleri olmalarına rağmen coğrafya ve turizm açısından benzerlik gösterirler. Devlet desteğinin yanı sıra Dünya Bankası destekli Güney Antalya Projesi'nin de başarısıyla, Kemer'de gelişmiş bir altyapıdan söz etmek mümkündür. Turizmden önce Kemer'de tarım hâkimken burada seracılıktan çok narenciye önemli bir ürün olmuştur.

Kemer'de de Belek'teki gelişmeye çok benzerlik gösteren büyük sermayenin devlet desteğiyle, devletin tahsis ettiği araziye kurduğu büyük oteller ve tatil köyleri ön plandadır. Ancak bunun yanı sıra, Kemer'deki gelişme yerli halka da kendi girişimleriyle çalışma olanağı sağlamıştır. Bu anlamda Kemer, daha önceki iki örnekten farklı olarak, küçük ve büyük işletmelerin aynı anda görüldüğü heterojen bir yapı yaratmıştır. Büyük işletmelere baktığımızda, Belek'teki durumla büyük benzerlikler görürüz. Yine metropoliten merkezlerden gelen büyük yatırımcılar devletin de desteğiyle önemli yatırımlar yapmışlardır. Küçük ve orta boy işletmelere baktığımızda, burada durum Fethiye'deki gibi tek tip seyretmez. Birinci olarak burada özel mülkiyet altındaki arazilerde büyük bir inşaat gerçekleşmiş; dükkânlar, alışveriş alanları, çok katlı olmayan apartmanlar yapılmıştır. İnşaat alanındaki bu gelişme yerli halkın kendi arazilerinde inşaat yapmaları ya da arazilerini müteahhide vererek pay almaları şeklinde gerçekleşmiştir. Bu anlamda yerel halkın turizme dolaylı olarak katıldığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla, turizm bölgedeki toprak sahipleri için küçümsenmeyecek bir rant ekonomisi yaratmıştır. İkinci olarak Kemerliler, Kemer'e sonradan özellikle emeklilik dönemlerinde yerleşen kişiler ve Almanya'da ya da diğer Avrupa ülkelerinde işçi olarak çalışan ve emekliliklerinde memlekete dönen Türkler, daha küçük çaplı turizm işleri; örneğin küçük oteller, restoranlar, pansiyonlar ile turizm ekonomisine dahil olmuşlardır. Üçüncü olarak da yerel halk özellikle ulaşım alanında serbest olarak çalışmaya başlamıştır. Belek'te de söylendiği gibi Kemer'de yöre halkının turizme ilk giriş alanı ulaşım sektörü olmuş; bir tak-

si ya da dolmuş alan, gerek şoför çalıştırarak gerek kendisi çalışarak bir ekmek kapısı edinmiştir. Özellikle Kemer'in dağınık bir coğrafi yapıya sahip olması ve de Antalya'ya yakınlığı ulaşımı önemli bir ekonomik faaliyet alanı yapmıştır.

Yerel halkın gerek işçi olarak, gerek işletmeci olarak turizme katılımı her üç örnekte de benzerlik gösterir; ancak sektörün yapısı bu katılımın koşulları ve biçimi açısından belirleyici olur. Örneğin Fethiye'de küçük ve orta boy işletmelerin sektöre hâkim olması yerel halkın hem sermaye ölçüsünde hem de rekabet gücü açısından turizme katılmasına olanak tanır. Üç örnek içinde Kemer, yerel halkın turizme dahil olması açısından çok özgün bir nitelik taşır. Daha önce sözü geçen alışılmış yatırım biçimlerinden farklı olarak, Kemer halkının büyük bir kısmı emlak ve hatta taksi-dolmuş gibi ulaşım araçlarından elde ettikleri kira geliri ile yaşar. Bu rantçı kesim belki ihtiyaç olmadığı için belki de bilgi eksikliği olduğu için turizme yatırım yapma eğilimi göstermez. Bu grup, kira gelirinin yanı sıra küçük çaplı tarımsal üretime de devam eder. Ancak bu üretim sadece kendileri için ve de ihtiyaçtan çok bir alışkanlık olarak sürer. Benzer rant ilişkisi Fethiye'de de görülse bile oradaki durum buradaki kadar yapısal bir biçimde seyretmez.

Her üç örnekte olduğu gibi Kemer halkı için de turizmden sonra tarım en önemli çalışma alanıdır. Ancak burada büyük bir çoğunluk için tarımın bir gelir kaynağı olarak ekonomik rolü azalmış durumdadır. Büyük toprak sahipleri turizmde başarılı olarak faaliyet gösterirken, daha küçük toprağa sahip olanlar ya inşaat ya da ulaşım alanları aracılığıyla turizme girerler ya da daha önce sözü geçen rantçı kesimin bir parçası olurlar. Tarıma dayalı yaşayan kesim, çeşitli sebeplerden –sermaye olmaması, yaş ve deneyim gibi sebeplerden dolayı turizmde çalışma olanağı bulamama– ötürü turizmden dışlandığı için tarıma mecbur kalır. Burada da işletmelerin çoğu sezonluk çalışır, ancak burada Fethiye'de görülen tarım ve turizm arasındaki tamamlayıcı ilişki görülmez. Bu farkı açıklayan en önemli nedenler, sektörün işletme büyüklüğüne göre karmaşık yapısı ve buradaki tarımsal ürünlerin farklı takvimlere bağlı olmasıdır.

Turizm sektöründe emek: İşçileşme süreci

Kemer'de turizm sektörünün karmaşık bir yapıya sahip olması, emeğin dönüşümü ve işçileşme sürecini de etkilediği için karşılaştırmalı bakış açısına yeni unsurların dahil edilmesini de gerektiriyor.

Burada farklı işçileşme süreçlerini ayrıştırmak için Kemer'de emeğin turizme geçişini işletme büyüklüğüne bakarak açıklayabiliriz. Kemer'de farklı olan durum, Fethiye ve Belek'te birbirinden bağımsız yoğunlaşan büyük ve küçük işletmelerin aynı yapı içerisinde var olmasıdır. Buna bağlı olarak, Kemer'deki büyük işletmeler, Belek'teki işletmelere benzer bir şekilde daha net bir işçileşme süreci yaratırlar; bu işletmelerde ücretli işçilik, sosyal güvenlik ve formel yasal çerçevelerle düzenlenmiş iş ilişkileri belirleyicidir. Öte yandan, küçük işletmeler de Fethiye'deki benzerleri gibi daha gayriresmî ilişkiler çerçevesinde örgütlenmiştir. Ancak burada Fethiye'den farklı olarak aile ilişkileri değil, genel olarak kişisel ilişkiler etkilidir. Sezon uzunluğu açısından, tıpkı Belek gibi burada da işçiler yılın büyük bir kısmını turizmde çalışarak geçirir ve bu sayede farklı bir iş alanı aramazlar.

Farklı bir analiz işçileşme sürecini yerel emek ve göçle gelen emek ayrımıyla açıklayabilir. Genel olarak, işletme büyüklüğüne bakılmaksızın işçileşme sürecinin ya da emeğin dönüşümünün daha çok göçmen işçiler için geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Farklı yerlerden gelen göçmenler Kemer'de ücretli turizm işçileri olarak çalışırlar. Çalışanlarla yapılan anketlerde ve anket dışı görüşmelerde ısrarla vurgulanan bir nokta, Kemer halkının otellerde ücret karşılığı çalışmadıkları, yani işçi olmadıkları, bunun yerine dolaylı yollardan turizm sektörüne eklemlendikleriydi. Bunların içinde en çok ön plana çıkan, dolmuş ya da taksi gibi ticari araçlar satın alıp, ya kendileri kullanarak ya da şoföre vererek ulaşım alanında faaliyet göstermeleridir. Bu da daha çok Kemer'in erkek nüfusu için bir istihdam ortamı yaratır.

Kemer'de yerel halkın turizmde işçileşme yaşamaması, yani ücretli işçiliği tercih etmemesi, bölgede yaygın olan rant eko-

nomisiyle açıklanabilir. Bu anlamda yerel halkın işçileşmeye direndiği de söylenebilir. Ancak burada söz konusu olan direnişin ekonomik dönüşüme ya da turizme karşı bilinçli ve örgütlü bir direniş olmadığını da söylemek gerekir. Bu daha çok yaşamlarını sürdürebilmek için daha kolay bir seçeneği değerlendirmeleri olarak gerçekleşir. Bölgede turizmin gelişmesi ve toprağın değer kazanması, burada toprak sahibi olan halka iki seçenek yaratır. Birincisi, arazilerini satarak faiz ile geçimlerini sağlayabilirler; ikincisi, inşaat yaparak emlak üzerinden gelir elde edebilirler. Sonuçta Kemerliler ne büyük işletmelerde işçi oldular ne de kendi yatırımlarıyla girişimci oldular; onlar daha basit bir şekilde turizm ekonomisinin yarattığı hareketlilikten faydalandılar. Ayrıca Kemer'de turizmin yerel girişimciler tarafından başlatılmaması, daha çok devlet yatırımları ve Dünya Bankası destekli Güney Antalya Projesi kapsamında gelişmesi de bu yönden açıklayıcıdır.

Bundan sonra bakmamız gereken konu hanenin dönüşümüdür. Fethiye'de ortaya çıkan hanenin ekonomik dönüşümü Kemer örneğinde görülmemektedir. Ne münferit örneklerde ne de yapısal olarak Kemer'de, hanenin ekonomik bir birim olarak, ya da turizmde faaliyet gösteren bir üretim birimi olarak ön plana çıktığını söyleyemeyiz. Kemer'de hane, sosyal bir birim olarak varlığını sürdürmekte ve hane içinde ekonomik hedefi olmayan ancak geçimlik düzeyde yapılan tarım da sosyal ve kültürel bir etkinlik olarak devam etmektedir. Buradaki tarım ihtiyaçtan çok geleneksel yapının devamı ya da bir kültürel alışkanlık olarak düşünülebilir.

Sonuç olarak, gerçek anlamda ücretli işçiliğe geçiş olarak düşündüğümüz işçileşme sürecinin Kemer örneğinde yerel halktan çok göçmen işçileri kapsadığını söyleyebiliriz. Bu işçiler, ülkenin çeşitli yerlerinden gelir ve de çok farklı sosyal ve ekonomik birikimlere sahiptir. Örneğin Niğde'den gelmiş bir bayan otel işçisi Kemer'e geliş hikâyesini de detaylı olarak anlatır: "Önce kayınbiraderim otelde çalışmak için Kemer'e geldi; sonra eltime de iş bulunca o da buraya geldi. O da bir otelde temizlikçi olarak çalışıyordu. Biz de üç dört sene önce kocamla

birlikte Kemer'e geldik; önce o iş buldu. Hepimiz Kuzudere'de oturuyoruz." Büyük işletmelerde çalışanların yaşadığı dönüşüm, hem ücretli işçiliğe geçiş açısından, hem bireysel dönüşümleri açısından hem de işçi-işveren ilişkilerinin resmî olması yönüyle çok daha formel bir seyir gösterir. Belek'te de olduğu gibi, Kemer'deki büyük işletmeler de çalışanlara sınırlı bir kısım için olsa da barınma imkânı sağlar. Kemer'e göç eden işçilerin önemli bir kısmı aileleriyle birlikte geldikleri için otellerin sağladığı ve daha çok bekâr işçilere uygun barınma imkânından yararlanamazlar. Çevre köyler, göçmen aileler için daha uygun barınma olanakları sunar. Küçük işletmelerde durum biraz daha farklıdır. Bu tür işletmelerde, kişisel ilişkiler, özellikle göç bağlantıları belirleyici olur. Fethiye'de aile bağları, akrabalık veya aynı köyden kasabadan olma durumu iş ilişkilerinde belirleyiciyken, Kemer'de belirleyici olan hemşerilik ilişkileri ve göç bağlantıları olur. Yukarıda geliş hikâyesini anlatan kadın, göç ağlarına tipik bir örnek sayılabilir. Öte yanda konuştuğum başka bir işçi, 28 yaşında Yozgat'tan geldiğini ancak geldikten sonra memleketiyle bağının azaldığını, dolayısıyla böyle bir göç ağının parçası olmadığını anlatıyordu. Bunda medeni durum ve gelinen yaş önemli bir fark yaratabilir.

Sınıf yapısı

Kemer'deki sınıf yapısı diğer iki örnekteki gibi homojen değildir. Öncelikle, halkın büyük çoğunluğu küçük toprak sahibi köylü olmasına rağmen, büyük toprak sahibi olan dört büyük aileden söz etmemiz kaçınılmaz. Özellikle turizm yatırımları açısından da bu dört ailenin gösterdiği gelişim dikkat çekicidir. Gül, Tuncer, Minta ve Şeker aileleri, Kemer'de turizm açısından değerli topraklara sahipler ve bu toprakların değeri ve genişliği, diğer küçük köylü kesime kıyasla turizm piyasasına girme şanslarını artırır. Bu anlamda bu dört aile kapitalistleşme ve girişimcilik açısından başarılı örnekler sayılabilir. Örneğin Kemer'de Gül ailesine ait olan dört otel, farklı gelir düzeyine sahip yerli ve yabancı turistlere hizmet sunar. Tuncer ve

Şeker ailelerinin de benzer yerel otel zincirleri bulunur. Tuncer ailesi, otellerinden birini sezon dışında özel okul olarak işleterek turizm yatırımlarını başka alanlara doğru genişletir. Bu aileler, elde ettikleri ekonomik gücü siyasal alana da taşımışlardır. Örneğin 1994 yılında Gül ailesinden Mustafa Gül, belediye başkanlığına gelirken, 1999 ve 2004 seçimlerinde Hasan Şeker belediye başkanı olarak seçilmiştir.

Küçük toprak sahibi köylülerin büyük bir kısmı, daha önce de belirtildiği gibi ticari araçlarla ulaşım alanında faaliyet gösterirler. Bir kısmı da küçük dükkânlar açarak daha küçük çaplı yatırımlarda bulunurlar. Ancak bu kesimi daha çok kendi hesabına çalışan serbest meslek sahibi kişiler olarak değerlendirirsek, sermayedar sınıfın bir parçası olduğunu söylemek mümkün olmaz. İkinci olarak turizmle birlikte gelişen emlak piyasası, birçok hanenin birincil gelir kaynağı olarak ön plana çıkar. Emlaktan aldığı kira geliriyle geçinen bu rantçı kesim turizmde çalışmaz. Ancak Belek örneğinde vurgulanan sınıfların ayrı ve bağımsız konumları, Kemer örneğinde tam tersi bir görüntü sergiler. Örneğin işçilerin küçük çaplı bir sermaye birikimi yaratıp serbest meslek sahibi olmaları mümkün olduğu gibi, rantçı kesimin de elde ettiği gelirle küçük çaplı bir işletme kurması mümkündür. Bundan başka, küçük köylünün göçmen işçiler örneğini görerek turizme kayması da bir olasılıktır. Dolayısıyla Kemer'de sınıf yapısının oldukça esnek olduğunu ve sınıfsal hareketliliğin de oldukça olası olduğunu göz ardı etmemek gerekir.

Üç örnek içinde, Kemer en karmaşık sınıf yapısına sahip olanıdır. Bunun en önemli sebeplerinden biri, hem tepeden inme hem de tabandan gelen hareketlerin parçası olan farklı aktörlerin turizmin gelişiminde rol oynamalarıdır. Turizmin küçük köylü üzerindeki ekonomik etkisi sınırlı olduğundan bu grubun sınıfsal konumunun değiştiğini söyleyemeyiz. Bu anlamda dışarıdan gelen sermayedar kesim ve büyük toprak sahibi yerliler kapitalist sınıfı oluştururken, göçmen işçiler işçi sınıfını ve daha çok Antalya merkezinden gelen yönetici ve orta kademe yönetici kesim orta sınıfı oluşturur. Buraya kadar anlatılanlar,

Kemer'deki sınıf yapısının Belek'e benzediğini gösterir. Ancak Kemer'i diğer örneklerden farklı kılan üç önemli nokta var: Birincisi, Fethiye ve Belek'te görülmeyen ve özellikle emlak ve ticari ulaşım araçlarından rant elde eden bir kesimin, Kemer'de sosyal yapı içinde önemli bir büyüklüğünün olması. İkinci önemli nokta, işçi kesimi içinde göçmenlerin ağırlıkta olması ve yerlilerin buna dahil olmaması, yerel halkın turizme olumsuz bir tepkisi olarak algılanabilir. Son olarak, yerel halkın turizme girişini değerlendirdiğimizde, turizmden önce gelen tarımsal yapıya bağlı olarak, turizme farklı giriş yollarının olduğu ortaya çıkar. Büyük toprak sahibi olmak, hem rant açısından hem de yatırım açısından seçenekleri artıran bir unsurdur.

Kemer'de çalışmaya gelen göçmenler, daha çok gelir düzeyinin düşük olduğu tarıma dayalı yerlerden gelir. Türkiye'nin farklı yerlerinden gelen bu göçmenler, Kemer'in dışında kırsal yapının bir şekilde sürmekte olduğu köylere yerleşirler. Özellikle Kemer'de fiyatların artması, bu insanların merkezden uzak yerlerde –örneğin Kuzudere, Aslanbucak gibi– yaşamasına yol açar. Bu yeni yerleşim alanlarında kırsal yapının sürmesi onların da geleneksel üretim biçimlerini sürdürmelerine imkân tanır.

Göçmenlerin yerleşimi göç ağlarıyla da şekillenir. Hemşerilik ve akrabalık ilişkileri, barınma seçeneklerine de bağlı olarak tercihlerde belirleyici olur. Göç dalgaları, hem yaşam alanlarını belirler hem de göçmenler arasındaki sosyal dayanışmanın temelini oluşturur. Yeni oluşan yerleşim alanları bazı yönleriyle erken sanayileşme dönemini anımsatır. Gelenlerin çoğu, düşük ücretler karşılığında vasıfsız işçi olarak çalışır. Gelir düzeylerinin benzer olması, hayat standartlarının, tüketim alışkanlıklarının da benzer olmasını beraberinde getiriyor. Erkeklerin kahvehanelerde ya da kadınların boş zamanlarında, öğle aralarında birlikte geçirdikleri zamanlar, işyerindeki konuları (örneğin müdürlerin onlara nasıl davrandığı, işyerindeki sorunlar, gelecek planları, sezon dışında ne yapacakları vb.) tartışmaları ve değerlendirmeleri için ortam sağlar. Farklı işyerlerinde çalışan akrabalar bir araya geldikçe çalışma koşulları-

nı karşılaştırıp daha uzun süreli istihdam sağlayan, daha iyi ücret veren, daha iyi seçenekleri değerlendirir. Küçük oteller sezonu uzatacak pazarlama avantajına sahip olmadıklarından daha kısa süreli istihdam sağlar; bu anlamda işçiler için de bir gelir kaybı yaratır. Burada iki sonuç ön plana çıkar: Birinci olarak, işçi ailelerinin işyeri deneyimleri açısından ve evde yaşanan sosyal ve ekonomik dönüşüm açısından oldukça homojen bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. İkinci olarak da işçi ailelerinde işyerinin sıkıntılarını atlatmak, daha iyi işler bulmak ve yardımlaşma yönlü bir sosyal dayanışmadan ya da sınıf bilincinden söz etmek gerekir. Ancak erken sanayileşme döneminden farklı olarak Kemer'de örgütlü bir işçi hareketine dönüşebilecek bir işçi dayanışmasından söz etmek hem turizmin özgün yapısından hem de işçi hareketinin mevcut durumundan dolayı mümkün görünmüyor.

YEDİNCİ BÖLÜM

TURİZMDE EMEK DÖNÜŞÜMÜNÜN MİKRO-DÜZEY GÖSTERGELERİ

Her ne kadar emeğin dönüşümüne dair dinamikler kendini daha çok işyerinde ve çalışma ortamında gösterse de, bu dönüşüm aynı zamanda hane üzerinde de önemli oranda etkili olur. İşyerinin mekânsal olarak haneden ayrılması ve zaman-merkezli bir emek sürecinin ön plana çıkması, hane içindeki sosyal ilişkilerin değişmesine yol açar. Hane içindeki cinsiyet unsuruna, örneğin cinsiyete dayalı işbölümüne, kadınların yaptığı işlere baktığımızda, işyerinde fazla dikkat çekmeyen ya da doğal kabul edilen patriarkal yapı daha çok göze batar. Aynı zamanda hane, üretim sürecinin devamını sağlayan emeğin yeniden üretimi süreci için de çeşitli gelir kaynaklarının bir havuzda toplandığı ve akrabalık bağı şart olmaksızın, hane üyelerinin maddi ve manevi katılımlarıyla süren bir yapıdır. Hane içindeki karar verme mekanizmalarının patriarkal ya da demokratik olması, gelir havuzundan yapılacak dağılımın yapısını ve dengesini de belirler.

En önemli nokta, kadınların ücretli işgücüne katılımının hane içindeki işbölümünü etkilemesidir. Bu aynı zamanda hanedeki cinsiyet eşitsizliğinin de altını çizer. Her ne kadar ücretli işgücüne katılım kadınlar için belli bir ölçüde ekonomik özgürlük umudu taşısa da, hanedeki işbölümü ve patriarkal ya-

pı bu ekonomik özgürlüğün sosyal özgürlüğe yansımasına engel olur. Örneklerle ve görüşmelerle daha da açığa kavuşacak olan nokta, hane reisinin erkek olması ve bütün geliri kendisinde toplaması, bunun yanı sıra kadının maaşının hane üyelerinin ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılması, bireysel ücretli işçiliğin kadınlar için bir özgürlük getireceği savını çürütür.

Alan çalışmasının yapıldığı üç bölge bize ayrı ayrı hane tipleri gösterir. Her hane tipi, hanenin dönüşümünü daha iyi anlamamızı sağlayacak birçok anekdot içerir. Ancak burada asıl hikâye hanenin dönüşümü değil, daha çok hanenin analitik bir birim olarak ve de bir gözlem ortamı olarak turizmde emek dönüşümünün altını çizmesidir. Sonuç bölümünde, hanedeki dönüşümlerin, işyerindeki dönüşümlerle ve sınıf yapısıyla ne kadar örtüştüğü bir kere daha tartışılacaktır.

Turizm ürünü, yani bir tatili oluşturan turizm hizmetleri, turizmde üretimin parçalanmış bir yapıya sahip olduğunu gösterir. Bir yandan yiyecek-içecek işleri, ikinci olarak temizlik, çamaşır ve oda temizliği hizmetlerini kapsayan daha çok ev işi benzeri işler ve üçüncü olarak işletmelerin bakım ve tamir işleri diyebileceğimiz, havuz, bahçe, elektrik su tesisatı vb. teknik işleri turizmin ana hizmetleri olarak sayabiliriz. Bunların dışında yönetim, insan kaynakları, muhasebe, pazarlama ve diğer ofis işleri üretim sürecinin düzenlenmesinden ve denetiminden sorumlu olan dördüncü alan olarak düşünülebilir. Burada orta kademe yöneticiler ve bölüm şefleri, üretim sürecinin denetimi ve yönetimle işçiler arasında iletişimi sağlamak açısından önemlidir. Sonuç olarak, turizm ürününün arkasında birbirinden bağımsız birçok görev vardır ve bu çok parçalı yapı içinde görevler arası dayanışma ve bağımlılık durumu söz konusu değildir.

Bu parçalanmış mesleki yapının dayandığı işbölümüne bakarsak belirgin olarak cinsiyete dayalı işbölümü olduğunu görürüz: Temizlik işlerinin (*housekeeping*) neredeyse tamamı kadınlar tarafından yapılırken –büyük işletmelerde münferit olarak çamaşır işinde erkeklerin ağır yük kaldırabildikleri için çalıştıkları söylendi– teknik işlerin tamamında erkekler çalışır,

yiyecek-içecek işlerindeyse kadın erkek karışık bir profil gözlenirken erkekler çoğunluğu oluşturur. Dolayısıyla, az önce sözü geçen parçalanmış yapının bir yönü de cinsiyete dayalı bir işbölümünün belirleyici olmasıdır.

Sektörel yapıya ve yarattığı sosyal dönüşüme bakan önceki bölümlerden sonra burada turizm işçilerinin bireysel hayatlarına derinlemesine bakacağım. Burada temel soru, turizm işçileri diye ayrı ve özgün bir sınıflandırma yapıp yapamayacağımızdır. Bu soru, daha çok bireysel hayatların dönüşümü ve daha önce sözü edilen sosyal dönüşümlerin ne kadar içselleştirildiği ile ilgilidir. İşçilerin kendilerini turizm sektörüyle ne derece özdeşleştirdiği, uzun vadede turizmde çalışma eğilimleri ve kendilerini diğer sosyal sınıflardan bağımsız bir grup olarak görüp görmemeleri, bu "turizm işçisi" sınıflandırması açısından açıklayıcı olacaktır. Başından beri emeğin dönüşümünü çok katmanlı bir süreç olarak değerlendirdim. Bu bölümde asıl konu, bu yeni sektörün ve yarattığı sosyal dönüşümlerin yeni bir işçi sınıfı yaratıp yaratmadığıdır.

Fethiye

Hane

Önceki bölümlerde Fethiye'de tipik bir turizm işletmesinin ücretsiz aile işçiliğine dayalı bir hane işletmesi olduğunu belirtmiştim. Bunun en önemli sonucu ise hane yapısının işyeri ile tamamen örtüşmesiydi. Analitik olarak bu örtüşme hanedeki ve işyerindeki sosyal ilişkilerin, güç ilişkilerinin ve otorite biçimlerinin ayrıştırılmasını güçleştiriyordu. Burada hane, hem üretim hem de tüketim birimi olarak varlığını sürdürüyordu. Hanenin bütün üyeleri üretim sürecinin bir parçası olurken, bu aile işletmeleri hane işgücünün yetersiz olduğu durumlarda köyde yaşayan akrabalarından, yani geniş aile üyelerinden yardım isteyerek emek talebini karşılıyordu. Bu anlamda aile ilişkilerinin daha formel işe alma kriterlerinin önüne geçtiğini söylemiştik. Bir başka noktadan bakarsak, işyeri ve hane için-

deki sosyal ilişkiler, işbölümü ve güç ilişkileri arasındaki benzerlikler Fethiye'de hane yapısının turizm işletmelerinin örgütlenmesini belirlediğini, dolayısıyla buradaki işletmelerin nispeten daha geleneksel, yenilikçi ve profesyonel uygulamalara kapalı bir yapı sergilediğini gösterir.

Fethiye'de yaygın olarak karşımıza çıkan hane yapısı, sezon boyunca turizmden gelen geliri ve sezon dışında tarımdan gelen geliri bir gelir havuzunda toplar. Fethiyeliler, Kemer örneğinin aksine genellikle kira geliri elde etmezler. İşletmelerin geleneksel bir yapıya sahip olması, ücretlerin bir gelir olarak havuzda toplanması durumuna imkân tanımaz. Dolayısıyla, Fethiye'de hanenin belirli bir işbölümü içinde kolektif olarak ürettiğini ve emeğin yeniden üretimi içinde elde edilen geliri kolektif olarak tükettiğini söylemek mümkündür.

Hanedeki işbölümü açısından bakıldığında, turizm hane üyelerinin üstlendiği görevleri fazla değiştirmez, ancak kadınların iş yükünü artırarak zaten dengesiz olan işbölümünü daha da dengesizleştirir. Örneğin Fethiye İlkay Motel'de evin hanımı, hem otelin temizlik, çamaşır ve yemek işlerinden sorumlu hem de aynı işleri kendi evi için de yapıyor. Bu durumda otel için yaptığı işler ayrı bir emek ya da ücretli iş olarak değerlendirilmiyor, bu işler sadece onun evde her gün yaptığı işlerin bir uzantısı olarak görülüyor. Yani tek bir işbölümü hem turizm işlerini hem de ev işlerini kapsıyor.

Kadınların iş yükündeki artış, çevre köylerden akrabalarının işletmelerinde çalışmak üzere gelen ve ücretli olarak çalışan geniş aile üyesi kadınların durumunda daha da belirginleşir. Bu kadınların iş yükü çok daha ağırdır. Öncelikle ya mutfakta ya da temizlik işlerinde ortalama günde on iki saatlik bir süre çalışırlar. Tam zamanlı mı yoksa yarı-zamanlı mı çalıştıkları sorulduğunda birçoğu sekiz saatin yarı-zamanlı olduğunu düşündü ve birçoğunun yasal sekiz saatlik çalışma süresinden haberdar olmadığı ortaya çıktı. Otel ya da restoranlardaki işleri bittikten sonra genellikle evlerinde kendi işlerine yani ikinci vardiyaya gidiyorlardı. Bazıları işyerlerinde kalma imkânına sahipken, köyleri yakında olanlar kendi evlerinde kalmayı tercih ediyor-

lardı. Büyük bir çoğunluğunun haftada yasal iki gün yerine bir gün izin hakkı vardı ve bugünü ya ev işleriyle ya da çocuklarıyla geçiriyorlardı. Ancak Fethiye'de kırsal faaliyetin devam etmesi, kadınlar için üçüncü bir vardiya anlamına geliyor ve bu kadınlar tarlalarına da vakit ayırmak zorunda kalıyorlar. Fethiye'de her ailenin toprağı olduğu için, ya geçimlik olarak ya da ticari sebeplerle tarımsal üretimle uğraşıyorlar. Tarımsal işbölümüne bakıldığında, erkekler zeytinliklerin bakımı, narenciye ya da sebze bahçelerinin sulaması ile ilgilenirken, kadınlar daha çok sayısı fazla olmayan ve geçimlik sebeplerle beslenen hayvanlarla ilgilenmek zorunda kalıyorlar. Toprağın daha küçük ve geçimlik tarım için kullanıldığı durumlarda, tarımsal faaliyetler ev işlerinin bir uzantısı olarak görülüyor ve hane işbölümü içinde kadınların üstüne kalıyor. Bu durum kadın emeğinin en çok kullanıldığı örneği teşkil ediyor.

Hane ve işyerinin hem mekânsal olarak hem de organizasyon açısından çakışması, hane içindeki güç ilişkilerinin ve patriarkal yapının turizmde de kendini göstermesine yol açar. Patriarki burada kadınların hem sosyal hem de ekonomik anlamda ikincil konuma düşmesini belirler; hatta zaman zaman bu politik alanda da kendini gösterir, örneğin seçim dönemlerinde kadınların kocalarının ya da babalarının tercih ettiği adaylara oy verdiği görülür. Özellikle kadınlar aile işletmesi dışında, örneğin tatil köyü veya beş yıldızlı oteller gibi büyük işletmelerde çalışmak istediğinde patriarki bir sorun olmaya başlar. Konuştuğum kadınların önemli bir bölümü eşlerinin ya da babalarının, başka yerlerde çalışma isteklerine karşı direndiğini vurguladı: "Ben arkamdan 'Adam karısına bakamıyor,' dedirtmem." Oysa kadınlar aile işletmelerinde çalıştıkları sürece ücretli işçi konumu elde etmedikleri gibi ekonomik özgürlük de kazanamıyorlar. Aile işletmelerinde çalışan geniş aile üyeleri içinse patriarki farklı bir biçimde işliyor: Onlar kazançlarını medeni durumlarına göre ya kocalarına ya da babalarına vermek zorunda kalıyorlar. Bütün konuştuğum kadınlar arasında sadece boşanmış ya da dul olanlar, yani hanesinde bir erkeğe tâbi olmayanlar kendi gelirlerini kendileri idare ediyorlar. Tüm diğer

durumlarda hanenin erkek reisi parayı kontrol ediyor. Her ne kadar ücret karşılığı çalışma belli ölçüde ekonomik özgürlük, dolayısıyla sosyal özgürlük getirse de geleneksel aile yapısının patriarkal olması bu olasılıkları ortadan kaldırıyor.

Hane içi işbölümü ve güç ilişkileri dışında, aile üyeleri arasındaki sosyal ilişkiler de dönüşüm geçirir. Kadınların daha yaygın olarak turizmde çalışması, cinsiyet eşitsizliğinin daha önemsiz bir sorun olarak görülmesine yol açıyor. Konuştuğum bütün kadınlar çalışmaya başladıktan sonra aileleriyle daha az zaman geçirdiklerini söylediler. Özellikle evli ve çocuklu işçiler, çalışırken çocuklarını evde ya da aile büyükleriyle bırakmak zorunda olduklarından yakındılar. Evlilik içinde, özellikle eşlerin ikisinin de çalışıyor olması, aile ortamına zaman ayıramamaları, bu işçiler için en önemli problem. Bu insanlar sezon boyunca günde en az on iki saat ve haftada altı gün çalışıyorlar; farklı işletmelerde çalışan evli çiftlerin izin günlerini aynı güne alabilmeleri büyük şans oluyor. Ancak en büyük evlilik problemleri kadınların turizmde çalıştıkları, erkeklerinse tarım işleriyle uğraştıkları evliliklerde ortaya çıkıyor. Konuştuğum kişiler arasında Ayşe'nin hikâyesi dikkat çekiciydi.

Ayşe, Fethiye'deki beş yıldızlı otellerden birinde günde sekiz saat ve haftada altı gün olmak üzere sezon boyunca çalışıyor. Buna karşılık kocası Fethiye'ye yakın olan köylerinde geçimlik tarımla uğraşıyor. Benimle yaptığı görüşmeden bir hafta önce Ayşe'nin kocası iki gün habersiz olarak eve gelmez, geldiğinde köyden uzak akraba genç bir kızla İzmir'e gittiği ortaya çıkar. Kocasını bıçakla köyün orta yerinde kovalayan Ayşe'nin aldığı cevap "Ne var bunda? Kız zaten akraba değil mi?" olur. Bunun üzerine Ayşe "Bunda bir şey yoksa ben de İsmail'le İzmir'e gidiyorum," der ve iki gün evine gitmez, sakinleşmek için çalıştığı otelde kalır. Burada kadının iki gün eve gitmemesi ya da kocasına direnebilmesi, biraz da çalıştığı otelin ona verdiği güven ya da barınma imkânıyla da ilgiliydi.

Daha yaygın olarak ortaya çıkan problemlerden biri –bu durum genç, yaşlı, evli, bekâr, Fethiye'de nerdeyse bütün erkekleri etkileyen bir durum– Fethiye'de erkeklerin turist kadınlarla iliş-

ki yaşamasıdır. Öncelikle, gerek tarımsal işlerde, gerek turizmde çalışan Fethiyeli kadınlar turist kadınlara kıyasla tüm enerjilerini işlerine veya evlerine harcamak zorunda kalıyor. İkincisi turist kadınların daha serbest, bir gecelik ilişkilere açık olması, Fethiyeli kadınların geleneksel görünümlerine karşılık turistlerin daha rahat görünümleri Fethiye'deki erkekler için de çekici bir unsur oluşturmakta. Bu durum işçiler ve onların yaşadıklarını gözleyen yöneticiler tarafından vurgulandı. Çok yaygın olmasa da bazı durumlarda bu tür ilişkiler boşanmalara yol açar, ancak bu olasılık kadınların ne kadar iyi bir işe sahip olduklarıyla ilgilidir. İşlerin sezonluk olmasıysa kadınların ekonomik ve sosyal özgürlükleri için önemli bir kısıttır. Konuştuğum şeflerden bir tanesi çalışan kadınlardan birinin 33 yaşında ve bir çocuğu olmasına rağmen boşandığını anlattı. Ancak toplum baskısı, boşanmış kadınlarla ilgili önyargılar kadınların çoğunlukla eşlerinin ilişkileri konusunda sessiz kalmalarına sebep oluyor.

İşyeri

Daha önceki bölümde anlatıldığı gibi Fethiye'de turizm sektörü daha çok yerel sermaye tarafından başlatılmış küçük ve orta boy işletmelerden oluşur. Bu işletmeler genellikle tarıma dayalı hanelerin süreç içerisinde turizm işletmelerine dönüşümüyle ortaya çıkar. Bu dönüşüm iş organizasyonu, üretim süreci ve emeğin dönüşümü hakkında bilgi edineceğimiz birincil kaynaktır. Bu durumda haneyi ailenin barındığı yer ya da kırsal yapının sosyal birimi olarak görmektense, turizm sektörünün ekonomik bir birimi olarak değerlendirdiğimizde, hanenin işyeri ve hane halkının da işgücü olarak farklı konumları ve özellikleri ön plana çıkacaktır.

Burada hanenin işyerine dönüşümünü daha net bir biçimde tanımlayabilmek için Fethiye'nin biraz dışında Kargı'da İlkay Motel'de yaptığım görüşmelerden edindiğim izlenimleri anlatacağım. Otelin 30 odası ve yaklaşık 60-70 yatak kapasitesi var. Bu otel gelişim süreci, büyüklüğü, çalışma biçimi ve iş ilişkileri açısından tipik bir Fethiye işletmesini temsil ediyor ve az ön-

ce sözü geçen hanenin dönüşümünü detaylı bir biçimde anlatıyor. Oteli işleten çift, işe turizm sezonunda turistlere kendi evlerinin odalarını kiralayarak başlamışlar. Gelirleri artıp yeterli sermayeye sahip olunca evlerine bir kat daha çıkmış, buraya bir banyo daha ekleyerek kiracılarına daha rahat bir ortam sağlamaya başlamışlar. Dört beş yıllık bir süre sonunda daha önce ekip biçtikleri arazinin bir bölümüne bu 30 odalı tesisi kurmuşlar, ortasına bir havuz ve havuz kenarına bir bar, bahçeye yemek servisi verecekleri bir alan ekleyerek hem müşteri sayısını hem de hizmet alanını genişletmişler. Bahçedeki bar ve yemek alanının yanında, ailenin hem ikamet ettiği hem de otelin çamaşır ve temizlik gibi bazı işlerini yaptıkları kendi evleri bulunuyor. Turist gözüyle bakıldığında, otel standart gereksinimlerin karşılandığı sıcak ve konuksever bir atmosfere sahip.

Bir araştırmacı gözüyle, otel turistlere rahat ve konforlu bir ortam sağlayacak farklı turizm hizmetlerinin bir arada sunulduğu bir iş alanını temsil ediyor. Temizlik, havuz ve bahçe bakımı gibi teknik işler, yeme içme hizmetleri ve turistlerin ihtiyaç duyabileceği tüm diğer hizmetler ayrı birer çalışma alanında olması gerekirken, burada hepsi hane çatısı altında toplanıyor. İşyerindeki mekânsal ayrışma, Goffman'ın kulis/perde arkası (*backstage*) benzetmesiyle örtüşür (Goffman 1959).[1] Fethiye'yi temsil eden bu örnekte hizmetin üretildiği perde arkası tabir edeceğimiz yer aslında hanenin kendisidir. Hanenin hem aile üyelerinin ikamet ettiği, barındığı yer, hem de hizmet ürettikleri, çalıştıkları yer olması, emeğin dönüşümü tartışmalarına farklı bir boyut katar. Otele girer girmez gözüme çarpan bir ayrıntı, evin önündeki sedirde asılmayı bekleyen üç sele çamaşırdı. Muhtemelen bu çamaşırlar kurutulup ütülenip ertesi gün oteldeki odalarda yeniden kullanılacaktı. Hanede yapılan tek otel işi çamaşırlar değildi, aynı zamanda kahvaltılar, akşam yemekleri ve kalan turistlerin gün boyu istedikleri yemek-

1 Goffman, gündelik hayattaki insan davranışları ve insan ilişkilerine baktığı çalışmasında, gündelik hayatta öne çıkan birtakım davranış kalıpları olduğunu, özellikle restoran ve benzeri işlerde çalışanların müşteriyle karşılaşmadan önce birtakım maskelerle güler yüz gösterdiklerini anlatır. Turizm hizmetlerinde bu bakış açısı, işçilerin harcadığı ekstra çabayı anlamak açısından önem taşır.

ler de hanenin aile için kullanılan mutfağında hazırlanıyordu. İşletmenin büyümesi, örneğin oda sayısının ya da yatak kapasitesinin artması bu tür hizmetlerin sunulması için hanenin de mekânsal olarak büyümesini beraberinde getirir. Bunun yanı sıra, geleneksel olarak çok da gereksinim duyulmayan birtakım teknolojiler, örneğin çamaşır ya da bulaşık makineleri, işletmenin büyümesinden sonra bir zorunluluk haline gelir. Hali hazırda ücretsiz aile emeğiyle çalışan bu tür işletmeler için bu tür teknolojik yatırımlar fazladan işçi çalıştırmaktan daha etkin bir yöntemdir. Bu tür teknolojilerin kullanımını emeğin sermayeyle ikamesi olarak değerlendirebiliriz. Bu teknolojilerin aynı zamanda aile ihtiyaçları için kullanıldığını da düşünürsek, bu aynı zamanda hanenin yaşam standartlarında bir artışa ve uzun vadede bir sınıf atlama durumuna da işaret edebilir.

İşletmenin merkezini oluşturan ise işbölümü ve işbölümünü belirleyen bazı prensiplerdir. Bu işletmelerin en önemli özelliği, haneye ve dolayısıyla hanedeki emeğe dayalı olduğu için hanedeki tüm bireylerin çalışmasıdır. Buna karşılık çalışan herkesin ihtiyacı karşılanmasına rağmen, kimse ücret karşılığı çalışmaz. İlkay Motel ve benzeri başka işletmelerde de çalışan aile üyelerine ücret ödenip ödenmediği sorulduğunda, büyük bir çoğunluğu sorunun mantığını bile kavrayamadılar, bu insanlar için aile işletmesinde çalışmak doğal olarak yapılması gereken, aile üyelerinden beklenen bir davranıştı. Dolayısıyla burada bir tercih ya da bir anlaşma, karşılıklı bir akit söz konusu değildir. Ancak aile bireyleri için yapılan harcamalar, onların isteklerinden çok ihtiyaçları ölçüsünde belirleniyor. Bazı durumlarda, örneğin çekirdek ailenin yetersiz kaldığı durumlarda, haneye katılan geniş aile üyeleri için (amcalar, teyzeler, kuzenler vs.) ücret karşılığı çalışma söz konusu oluyor; ancak bu durumlarda da düzenli bir ücret ödenmesinden bahsetmek zor. Aile işletmelerinde genel olarak kayıtdışı çalışma koşullarının hâkim olması, düzenli ve sabit bir ücret yapısının ortaya çıkmasını engelliyor. Hane reisi olan baba, aynı zamanda patron olduğu için bütün parasal işlerin tek sorumlusu oluyor. Bu babanın ya da patronun diğer aile üyelerinden fazla çalışmasını hatta fiilen ça-

lışmasını bile gerektirmiyor. Babanın patron olması ya da parayı kontrol etmesi daha çok patriarkal aile yapısı sonucu ona biçilmiş bir rol. İlkay motel örneğinde aile reisi ve otelin sahibi otelde çalışmıyor, bir kamu kuruluşunda memurluk yapıyordu, dolayısıyla otelin işlerinde ailenin diğer üyelerine kıyasla çok daha az çalışıyordu.

Oteldeki işlerin büyük bir kısmı, benzer diğer işletmelerde olduğu gibi kadın tarafından yapılıyor. Bu anlamda turizm sektöründe işbölümünü belirleyen temel unsurun cinsiyet olduğunu vurgulamak gerekir. Bu tür turizm işletmeleri, kendilerinden çok daha önce var olan haneye dayalı ekonomik yapı üzerine kurulduklarından, bu hazır yapının işbölümünü aynı şekilde devam ettiriyorlar. Aile emeğinin birincil emek kaynağı olması ve de sınırlı olması, üretim sürecinin esnek örgütlenmesini de zorunlu kılıyor. Bu esneklik, söz konusu emeğin uzmanlaşması karşısında önemli bir engel teşkil ediyor.

Turizm sektöründe sunulan hizmetlerin büyük ölçüde ev işlerine benzemesi, evdeki cinsiyete dayalı işbölümünün turizme aynı şekilde uyarlanmasına yol açıyor. Turizmde emek yoğun olarak tanımladığımız bütün zor işler –çamaşır, temizlik, yemek hazırlama vb.– kadınlar tarafından yapılıyor. Bu işlerin gerçekleştirilmesinin yanında kadınlara düşen en önemli görev, çalışan diğer aile bireylerinin görevlerini yerine getirmelerini ve koordinasyonunu sağlamak oluyor. İlkay Motel'de evin hanımı yukarıda sayılan bütün işleri yapmanın yanı sıra oğlu, kızı, kayınbiraderi ve eltisi tarafından yapılması gereken işleri de takip ediyordu; bu anlamda kendisini bir orta kademe yönetici ya da bir şef olarak görmek uygun bir benzetme olur. Örneğin kayınbiraderi havuzun temizliğini yaparken, eltisi boşalan odaları sonraki müşteriler için hazırlıyor, oğlu ise günlük alışveriş için merkeze gidiyor. Evin hanımı hem bütün hizmet işlerini yapıyor hem de diğer kişilerin yapması gereken bu işleri takip ediyor; mevcut emeğin etkin ve esnek bir biçimde kullanılmasını sağlıyor. Aslında burada en emek-yoğun konum evin hanımının konumu, bu sonuç Fethiye'de aile emeğine dayalı diğer işletmeler için de belirleyici oluyor.

İşbölümünden sonra güç ve otorite ilişkilerine ve işyerindeki kontrol mekanizmalarına baktığımızda, hane yapısının bir kere daha paralellik gösterdiğini ve turizmde açıklayıcı olduğunu söylemek gerekir. Bir aile işletmesinde profesyonel bir yönetimden, hiyerarşik bir örgütlenmeden ya da gelişmiş işletme stratejilerinden söz etmek mümkün değildir. Hane içindeki güç ve otorite yapıları, fazla değişiklik geçirmeden turizm alanında da kendini gösterir. Bu yüzden hanenin, bu durumda ailenin reisi patron, ya da klasik işletme söylemine göre genel müdür ya da CEO olarak değerlendirilirken, evin hanımı orta kademe yönetici, idare müdürü ya da bir şef olarak ikincil konumdadır. Tıpkı büyük bir işletmede olduğu gibi patron/genel müdür üretim sürecinden ve emekten uzak bir konumdayken orta kademe yönetici/idare müdürü emek ve üst yönetim arasındaki bağlantıyı sağlar ve üretim sürecini denetler. Bunun dışında, hanenin diğer üyeleri sıradan işçilerdir. Hane üyelerinin bu hiyerarşi içinde yükselmesi, bireysel başarılarına değil, işletmenin büyüme potansiyeline ve onların akrabalık ilişkileri içinde çekirdek aileye ne kadar yakın olduklarına bağlıdır. Bu aile işgücüne dayalı model, tarımsal faaliyetlerin de turizmin yanı sıra devam etmesine imkân tanır. Eskiden kırsal bölgelerde hızlı nüfus artışı, tarımda gerek duyulan emek unsuruyla açıklanırdı. Şimdi Fethiye'de tarım devam etmesine rağmen, ailelerin daha az çocukları var, yine de bu çocuklar turizm işlerinin yanı sıra tarımsal işlerde de ailelerine katkıda bulunmaya devam ediyor.

Son olarak, buradaki emeğin özelliklerine ve çalışma koşullarına bakalım. Önceki bölümde anlatılan yapısal durum ve bu bölümdeki derinlemesine inceleme, bu koşullar altında nasıl bir emek profili çıkacağı konusunda ipuçları verir. Her ne kadar turizm hizmetlerinin sunumunda eğitim, deneyim ve profesyonel uygulamalar belirleyici olsa ve hizmeti sunan kişi sunduğu hizmetin önemli bir parçası olsa da küçük ve orta boy işletmelerde çalışan işçiler, genellikle bu tür vasıflardan yoksundurlar. Fethiye ve benzeri küçük ve orta boy işletmelerin hâkim olduğu turizm beldelerinde öne çıkan emek daha çok va-

sıfsız veya yarı-vasıflı olan, yapacakları işin özelliklerini işi yaparken öğrenen kişilerdir. Bu anlamda burada "meslek içi eğitim" (*on the job training*) olduğunu söylemek doğru olur. Dolayısıyla süreç içinde bir profesyonelleşme söz konusu olsa da ücretli işçiliğe geçiş, formel bir sözleşme ve sosyal güvenlik gibi unsurların olmadığı bu şartlar altında tam olarak bir işçileşme sürecinden söz etmek mümkün değildir.

Fethiye'de gerçek anlamda bir işçileşme yaşanmasını engelleyen başka bir etmen, bu bölgede turizm sezonunun diğer yerlere göre –örneğin Antalya ve civarı– daha kısa olması, bunun sonucunda turizm ve tarımın birbirini tamamlayıcı bir biçimde ekonomik olarak var olmasıdır. Turizmde çalışanların çoğu altı aylık turizm sezonunda çalıştıktan sonra diğer altı ay için başka bir iş bulmak zorunda kalır. Bu insanların çoğu köyleriyle bağlarını koparmadıklarından ve tarımsal faaliyetlerdeki uzmanlıklarını kaybetmediklerinden tekrar tarımda çalışma imkânına sahiptirler. Kendi köylerine dönenler narenciye ve zeytin hasadında çalışırken, yaz sonu Aydın'a mevsimlik işçi olarak pamuk toplamaya gidenler de vardır. Bunun dışında bölgede seracılık ve turfanda sebze yetiştiriciliği yaygın olduğundan bu alanda da istihdam edilirler. Örneğin daha önce anlatılan İlkay Motel'in sahipleri daha önce seralarında turfanda sebze yetiştirirken otelin daha çok zaman ve emek alması sebebiyle arazilerini daha az emek isteyen narenciye bahçesine dönüştürmüşler. Bir başka otelde kat görevlisi olarak çalışan kadın, kışın halde paketleme işinde çalışıyordu. Turfanda sebzeciliğin yaygın olduğu bir yerde bu da önemli bir iş sayılır. Tarımda da emek ilişkileri tahmin edileceği gibi son derece kişisel ve enformel, bu anlamda az önce bahsedilen turizmin emek ilişkileriyle paralellik gösterir.

Fethiye'de hem turizmde hem tarımda ücretsiz aile işçiliğinin tercih edilmesi, daha çok yerel halkın istihdam edildiğini gösteriyor. Görüşmelerin önemli bir kısmında yabancıların, özellikle göçle gelenlerin çalışması konusunda olumsuz yorumlar yapıldı. Kaba bir hesaba göre Fethiye'de turizmde doğrudan istihdam edilen kişi sayısı yaklaşık 15,000. İşletmelerin

hem kurulum hem istihdam açısından hane temelli olması zaten göçle gelen işçi istihdamını kısıtlıyor.

Her ne kadar buraya kadar anlatılan gözlemler daha çok otelcilik için geçerli olsa da turizm sektörünün önemli bir alt kolu olan yeme içme alanında da benzer iş ilişkileri ve emek yapısı görülüyor. Daha az arsa ya da sermaye sahibi olan aileler, genellikle bu alt kolu tercih ediyor. Ancak bu tür işletmelerde de koşullar, organizasyon ve emeğin özellikleri otelcilikteki duruma çok benziyor. Bir çay bahçesi/café'de yaptığım görüşmelerde aldığım cevaplar İlkay Motel'de anlatılan duruma çok benziyordu. Burada da ailenin reisi olan erkek, işletmenin de başında duruyordu. Eşi ve annesi mutfak işlerini yaparken, erkek kardeşi ve köyden gelen bir kuzen garsonluk yapıyordu. Bu insanların hiçbirinin sosyal güvencesi olmadığı gibi, hiçbiri düzenli olarak ücret almıyordu. Ancak bütün aile üyeleri gelecek turizm sezonunda iş bulma garantisine de sahipti.

Turizm işçileri: Yeni bir işçi sınıfı?

Sektörel yapıya, çalışma koşullarına ve işyerindeki sosyal ilişkilere baktığımızda, Fethiye'de az sayıdaki büyük işletmelerin dışında daha çok ücretsiz aile işçiliğinin görüldüğünü söylemiştik. Bunun yanı sıra, turizm ve tarımın birbirini tamamlayan etkin ekonomik alanlar olması da ücretli işçiliğe geçişin tam anlamıyla gerçekleşmesini engeller. Bunun sonucunda, işçiler turizm sezonuna bağlı olarak turizm sektörüne periyodik olarak girip çıktıklarından, işçi sınıfı sınırları esnek bir yapıya sahiptir. Fakat yapılan görüşmeler, işçilerin turizm sektörüne bağlılıklarını ortaya koymaktadır.

Öncelikle turizmde çalışanlara sezon dışında ne işle uğraştıkları sorulduğunda hiçbiri tarımsal faaliyetlerini alternatif bir istihdam alanı ya da gelir kaynağı olarak belirtmediler. Ancak görüşmeler derinleştikçe ve daha detaylı bir biçimde sorulduğunda, örneğin kışın ne ile geçindikleri ya da zamanlarını nasıl geçirdikleri sorulduğunda, zeytine gittiklerini ya da ailelerine ait seralarda çalıştıklarını söylediler. İşçiler tarımda çalış-

malarını bir iş olarak görmemekte ve buna daha çok yıllık rutinlerinin bir parçası olarak bakmaktalar. Görüşmelerin bazılarında işçilere kışın "çiftçi" olup olmadıklarını sorduğumda bu tanıma net bir şekilde karşı çıktılar, gerekçe olarak da tarımsal faaliyetlerinin gerçek bir iş olmadığını söylediler. Her ne kadar tarlada çalışsalar da bunu formel bir iş olarak görmüyorlar. Bu düşünce biçiminin iki nedeni olabilir. Birincisi, aile işçisi olarak çalışsalar da turizmde bir şekilde kendilerine ödeme yapılıyor, aynı zamanda formel bir üretim sürecinin parçası haline geliyorlar. İkinci neden ise, turizmdeki çalışma ilişkilerini ve üretim sürecini içselleştirmelerinden dolayı artık tarımsal işlere ilgi duymuyorlar. Burada yapabileceğim yorum ise, her ne kadar bir sınıf bilinci yaratacak boyutta değilse de, Fethiye'deki turizm işçileri turizm işini kabullenmiş ve bu üretim sürecine uyum sağlamış durumdadır; bu nedenle bu insanları "turizm işçisi" olarak tanımlamak daha doğrudur.

"Turizm işçisi" tanımının yaygın kabulünü gösteren başka bir unsur, bu bölgede tarihsel olarak yaygın olan "yayla" kültürünün giderek azalmasıdır. Turizmin yaygınlaşmasından önce, yaz aylarında Fethiyeliler yaylaya çıkar; burada yer fıstığı, susam gibi farklı ürünler yetiştirirlerdi. Yaylaya, yani kırsal araziye çıkmanın sebebi, hem deniz seviyesindeki yaz sıcağından kaçmak hem de bu serin bölgelerde tarımsal üretimi sürdürmekti. Turizmle birlikte yaylaya çıkma geleneği büyük ölçüde azaldı. Yerlilerin bazıları hâlâ yaylaya çıkanlar olduğunu söylese de işçilerin büyük bir kısmı, turizmde çalışma imkânları olduğundan beri yaylaya çıkmadıklarını, yalnızca çalışmayan yaşlı nüfus ile küçük çocukların yaylaya gittiğini belirttiler. Bazı işçiler açıkça "O kadar işe az bir para, gitmeye değmiyor." diyerek gitme konusunda isteksizliklerini belirttiler. Daha genç olan işçiler ise turizmde çalışmayan aile üyelerinin yaylaya gittiğini, ancak turizmde ortamın daha eğlenceli olduğunu, bu yüzden gitmek istemediklerini belirttiler.

Bütün görüşmelerde, işçilere gelecek yıl turizmde çalışmayı planlayıp planlamadıkları ve önünüzdeki beş yıl için planları sorulduğunda, bir ya da iki istisna dışında bütün cevaplar

gelecek sezonda turizmde çalışacakları yönünde geldi. Beş yıllık planlarına bakıldığındaysa durum daha karışıktı. Yerli küçük girişimciler –genellikle aile reisi olan erkekler–, işlerini gelecekte de sürdürme konusunda daha net bir görüntü sergilerken, çalışanlar arasında belirgin bir planı olmayanlar ve belli bir birikim elde ettikten sonra kendi işini başlatma eğiliminde olanlar çoktu. Ne tür işler kurmak istediklerini sorduğum zaman, genellikle daha az sermaye gerektiren, restoran, café, bar tarzı işletmeler otel veya pansiyon gibi daha çok arazi ve sermaye gerektiren işlere tercih ediliyordu.

Belek

Hane

Belek örneğine baktığımızda, hane iki yönden analitik önem taşır. Öncelikle, büyük kente göç eden işçilerin yaşamlarına baktığımızda, kırsal yaşamın mekânsal yakınlığı ve homojenliği, yerini metropolün heterojen ve yabancılaşmış yapısına bırakır. Antalya ve çevresine bakarsak, her ne kadar turizm birincil istihdam alanı olsa da emeğin kompozisyonu çok daha karmaşıktır. Belek'te, Kemer'de ya da civardaki diğer turizm mekânlarında çalışan turizm işçileri burada gıda sektöründe, kamu sektöründe ya da başka alanlarda çalışan diğer işçilerle karışırlar ve bir arada yaşarlar. Sonuç olarak bir turizm beldesinde işçileşmeye yol açan ortak anlayış, bakış açısı ya da hayat şartları büyük şehirde farklı grupların ve şartların ortaya çıkmasıyla etkisini yitirir.

İkinci olarak, kırsal yaşamdan kopuşun katılığı ve aniden büyük şehir hayatına geçiş, bireylerin aidiyet hissi, sosyalleşme ve cemiyet örgütlenmesinde karmaşaya ve belirsizliğe yol açar. Kırsal hayatın ya da taşra hayatının basitliği ve yakınlığı, şehirde yerini yabancılaşmaya bırakır. Herkesin kendi mülkünde yaşadığı ve az çok birbirini tanıdığı, ortak paylaşımlara sahip olduğu taşra ortamı nispeten güven verirken, şehirdeki izole apartman hayatı zorlayıcıdır. Burada gördüğümüz du-

rum, Fethiye'dekinin tersine kırsalla turizm ortamının süreklilik göstermemesidir. Haftanın altı günü günde sekiz saatten fazla çalışan ve günün en az iki saatlik kısmını yolda geçiren bu insanların sosyalleşmesi için yeterli zamanları olduğu söylenemez.

Daha önce de söylediğim gibi, Belek'te son derece profesyonel prensipler üzerinde örgütlenmiş büyük işletmeler vardır. Belek'teki işletme türünü tanımlamak için kullandığım "turizm fabrikası" tanımı bu kez hane ve işyerinin net bir biçimde birbirinden ayrılmasını göstermek açısından açıklayıcı olacak. Burada hane sadece bir tüketim birimi, dolayısıyla emeğin kendini yeniden ürettiği yer olarak görülür. Burada emeğin kendini yeniden üretmesi için kullanılan birinci kaynak hanedeki bireylerin ücretleridir; ücretleri destekleyen diğer kaynaklar ise oldukça sınırlıdır, burada dikkat çekici olan, memleketten gelen erzak desteğidir. Göçle gelenler çoğu zaman memleketleriyle bağlarını sürdürdüklerinden bu tür destekler etkili olur. Belek'teki tipik hanede eşlerden en az biri turizmde çalışır, fakat genellikle her iki eş de ücretli işçi olarak çalışır. Genellikle çekirdek aileden oluşan bu haneye geniş aileden katılan diğer bireyler de ücretleriyle haneye katkıda bulunur. Dolayısıyla, buradaki hane ve haneyle örtüşen aile yapısı klasik anlamda olmasa da işçi sınıfı ailesi olarak tanımlanabilir. Bu durum hanedeki işbölümü açısından da açıklayıcıdır. Örneğin kadının evde ve dışarıda çalışıyor olmasından kaynaklanan iş yükü, Fethiye örneğine kıyasla daha azdır, özellikle kırsal düzenden kopuş, kadın ve erkek arasındaki dengeyi az da olsa iyileştirir.

Belek'teki işçiler, Kemer ve Fethiye örneklerinde olduğu gibi sosyal anlamda kırsal bir geçmişe sahiptirler; ancak bu kırsal geçmiş, kendini sadece hane içinde gösterir, işyerindeki profesyonel örgütlenme bu kırsal yapının sürmesine imkân vermez. Fethiye'de hanedeki sosyal ilişkiler ve güç dengeleri işyerine de yansırken, Belek'te işyerinin güç dengeleri ve sosyal ilişkileri hanedekileri etkiler.

Belek'teki işyeri, fiziksel koşulları işletmelerin müşterilerine sunduklarından çok daha kötü olsa da işçilere formel bir iş an-

layışı, sosyal güvenlik, sekiz saatlik işgünü ve altı günlük bir iş haftasından oluşan belirli çalışma şartları sunar. Bu son derece net iş düzeni, ücretli işçiliğe geçiş ve işçileşme sürecinin bütünü, hem hanedeki işbölümünü hem de aile ilişkilerini etkiler.

Belek'e en yakın yerleşim yeri olan Serik'in yaklaşık on bin kişilik nüfusundan çok küçük bir kesimi Belek'teki turizm işletmelerinde çalışma imkânı bulur. Serik'te belirleyici olan hâlâ tarımdır; ancak gençler bir şekilde turizme girmenin yollarını ararlar. Turizmde çalışan Serikliler, kırsal yerleşimden kopmadıkları için az önce tanımladığımız dönüşümü yaşamazlar, ancak onların da hayat standartları ve tüketim alışkanlıkları turizm ile değişim gösterir.

Belek'te çalışanların büyük bir çoğunluğu Belek dışından işe gelmektedirler. Bunların bir kısmı otellerin sunduğu ve en düşük yaşam şartlarının bulunduğu barınma olanaklarından yararlanırlar. Bu işçilerin yaşadığı dönüşüm, kendi hanelerinde yaşananlar kadar belirgin değildir. Geri kalan, Antalya'da ya da başka yerleşim yerlerinde yaşayan kesimin geçirdiği dönüşüm çok daha radikaldir. Genelde Antalya ve civarından personel servisleriyle işlerine gelip giden bu işçiler, yaşam biçimleri ve tüketim akışkanlıkları değiştiği için, aynı zamanda farklı sosyalleşme ortamlarında bulundukları için daha keskin bir dönüşüm yaşarlar.

Patriarki ve güç ilişkileri açısından baktığımızda, Belek'teki işçi ailelerinin örneğin Fethiye'ye kıyasla daha eşitlikçi ve kadına daha çok söz hakkı tanıyan bir yapıya sahip olduklarını söyleyebiliriz. Örneğin Fethiye'de kadınların aile işletmesi dışında çalışmalarına gösterilen tepki Belek örneğinde görülmez, bu anlamda turizmdeki ücret ilişkisinin hane içinde de içselleştirildiği, dolayısıyla kadının çalışmasına olumlu bakıldığı görülür. Kadınlar karar verme sürecine daha çok katılır, özellikle ekonomik konularda ve tüketim kararlarında söz sahibi olur.

Hane içindeki sosyal ilişkilerde yaşanan problemler, Belek örneğinde de görülür. Kadın işçilerin belirttiği en önemli konu çocuklara vakit ayıramamaktır. Eşler arasındaki ilişkiler de zaman sıkıntısından ve işin yoğunluğundan dolayı sorunlu ol-

sa da Fethiye'de görülen evlilik problemleri, örneğin erkek çalışanların turistlerle ilişkisi görülmemektedir. Bunun en önemli nedeni işletmelerin profesyonel çalışması ve hane ile işyeri arasındaki kesin ayrılıktır. İşçiler işleri dışında otelde vakit geçiremezler, bu yüzden de turistlerle ilişkileri sınırlıdır.

İşyeri

Belek'teki homojen sektörel yapıdan daha önce bahsetmiştik. Bu bölümde, Belek'teki işletmelerin ortak profili olan işyerinin iç dinamikleri, özellikle çalışma koşulları üzerinde duracağım. Belek'teki işletmeler için en uygun tanım "turizm fabrikası" tanımıdır. İşletmenin organizasyonu, hizmet sunumu ve ardındaki üretim süreci, işbölümü, güç ilişkileri ve kontrol mekanizmaları bir fabrikanın işleyiş biçimini düşündürür. İşyeri haneden ayrılmış ve turizm hizmetlerinin üretiminde yer alan emeğin tümü tek çatı altında toplanır. Üretim süreci küçük parçalara, birbirinden bağımsız görevlere ayrılır, dolayısıyla emeğin etkin kullanımı turizm hizmetlerinde kitle üretimini ortaya çıkarır. Birbirinden ayrılmış her bir üretim birimi içinde emek, sunulan hizmetlerin kalitesi ve zamansal etkinlik açısından denetlenir. Belek'te yaklaşık 40-45 adet beş yıldızlı otel ve birinci sınıf tatil köyü bulunur; bunun yanı sıra, beldedeki beş adet golf kulübü de golf turizmine yönelik hizmet verir. Her biri ortalama 1100 yatak kapasitesine sahip olan bu işletmelerde, ortalama 250-300 kişi çalışır. Aslında, bu fabrika tarzı hizmet üretimini üretimin küçük parçalara ayrılması ve kitle üretimi yapılması açısından Fordist olarak tanımlamak dahi mümkündür.

Beş yıldızlı bir otelde, bir tatil köyünde konaklayan ya da bu tür işletmelerin reklamlarını görenler, bu işletmeleri işyeri olarak düşünmekte zorlanırlar. Bunun temel sebebi, bu işletmelerin asıl hedefinin çalışmanın yorgunluğunu alması, yani imkânı olanlar için aslında emeğin yeniden üretildiği, kendini yenilediği alanlar olmasıdır. Resepsiyon bürosuna, lobilere, barlara, restoranlara, havuz, eğlence alanları ve alışveriş noktalarına ba-

kıldığında müşteriler için hem misafirperver bir ortam, hem de sınırsız tüketim imkânları ön plana çıkar. Bu tesislerde restoranların konumundan dükkânların dağılımına, dekorasyonun renklerinden kullanılan müziklere kadar her şey turistlerin taleplerine ve tüketim eğilimlerini artırmaya yönelik bir şekilde organize edilmiştir. Bu betimlemede anlatılan yer, bu araştırmanın çözümlemeye çalıştığı işyeri değil, söz konusu işyerinde üretim sürecinin sonucu olarak ortaya çıkan turizm ürünüdür.

Goffman'ın kulis/sahne arkası alegorisi burada da açıklayıcı olacaktır (Goffman 1959). Burada sahne arkası diyebileceğimiz alan mutfak, çamaşırhane, her katta veya blokta bulunan temizlik odaları, şeflerin ve diğer orta kademe yöneticilerin genelde alt katlarda ya da görünmeyen noktalardaki ofisleri ve teknik işlerin yapıldığı diğer görünmez alanlardan oluşur. Bu tür tesislerdeki en dikkat çekici unsur, bu paragrafta anlatılan işyerinin, önceki paragrafta anlatılan turizm ürünüyle aynı mekânda olmasına rağmen ondan tamamen ayrılmış ve büyük ölçüde görünmez olmasıdır. Gerek zemin katta, gerekse turistlerin kaldığı ana binaların dışında olan bu iş alanlarına müşterilerin girmesi, görmesi ya da ulaşması mümkün değildir.

Bu işyeri ile ilgili ikinci önemli nokta da çalışma alanlarının, sunulan turizm ürünü olan tatil alanlarıyla arasındaki tezattır. Görüşme yaptığım otellerin hemen hepsinde görüşmeler için ya asansörle alt katlara götürüldüm ya da otel binasının dışında bulunan başka binalarda işçilerle görüştüm. Örneğin bir personel şefiyle görüşürken zemin kattaki bölmesine indiğimizde havasızlık ve mutfakla karşı karşıya olmasından dolayı yemek kokuları arasında sıkıntılı ortamda görüşme yapmak zorunda kaldık. Kendisi de personel şefi olarak çalışma koşullarının sıkıntısının farkında olsa da mekânsal değişiklik yapmanın zorluğundan dolayı duruma katlanmaktaydı. İşçiler özellikle müşterilere sunulan ortamla karşılaştırdıklarında kendi çalışma ortamlarından çok şikâyetçi oldular. Israrla vurgulanan noktalar tuvaletlerin ve çalışma alanlarındaki hijyenin kötülüğüydü. Bir işçi, açık olarak yemekler ve işçi yemekhaneleriyle ilgili sıkıntısını dile getirdi: "Siz bir de bizim yemek yediğimiz yerleri gö

rün, o masalara oturmazsınız. Tozdan falan bahsetmiyorum, masalar sandalyeler yağ içinde. Yediğimiz yemekler hep aynı. Ondan burada yememeye çalışıyorum."

Başka bir otelde ön plana çıkan sıkıntı da çalışılan ofislerin ve diğer mekânların darlığıydı. İşçilerin verimliliğini artırmak için kullanılan endüstriyel dizaynlar bu son derece profesyonel işletmelerde dikkate alınmamıştı, bu sebeple çalışma alanları oldukça kısıtlayıcıydı. Turizm sektöründe sık sık vurgulanan tatil ve iş ayrımının belirsizliği, özellikle profesyonel koşullardan dolayı bu tür işletmelerde görülmez. Yukarıda anlatılan işyeri-tatil alanı zıtlığı da bunun bir göstergesidir.

Belek'teki işletmelerde uygulanan işbölümü, organize bir şekilde birbirinden ayrı parçalara bölünmüştür. Kat hizmetleri, mutfak hizmetleri, tesisat, bahçe ve havuz işlerini kapsayan teknik işler ve bunların denetimini yapan orta kademe yönetim, birbirinden tamamen bağımsız iş grupları istihdam eder. Bu anlamda her alt grup, turizm fabrikasının bağımsız bir kolu olarak çalışır. Burada işgücünün esnek olmayışı dikkat çekicidir. Şeflerle ve yöneticilerle yaptığım görüşmelerde, yüksek sezonda dışarıdan geçici işçi bulmanın, bir işçiyi çalıştığı bölümden başka bir yere kaydırmaktan daha çok tercih edildiği vurgulandı. Bunun için en açıklayıcı bilgi yine bir görüşmede söylendi: "Zaten alıştıklarından başka iş bilmiyorlar. Onlara başka bir şeyi nasıl yapacaklarını öğretmektense dışarıdan adam bulmak çok daha kolay." Benzer açıklamalar işçilerle yaptığım görüşmelerde de ortaya çıktı. Örneğin bir işçi önce kahvaltı servisinde çalıştığını, sonra akşam servisine geçtiğini ve en son olarak da otelde farklı bir noktadaki yeme içme bölümünde çalıştığını anlattı ve çalışmaya başladığından beri yemek servisinde çalıştığını belirtti. Bu durum iki yönden önemli: Öncelikle turizm işletmesi, bir turistin tüketimine yönelik tüm hizmetlerin sunumu olarak, yani bir bütün olarak alındığında, esneklikten söz etmek mümkün değil. İkinci olarak da, her alt kolda çalışan işçilerin kendi alanlarında uzmanlaşması, turizm emek piyasasında hareketliliğin yönünü belirleyen önemli bir faktör. Görüşme yaptığım otellerin çoğunda personel müdürleri deneyi-

min işe almadaki önemini belirttiler; bu da uzmanlaşmanın ne kadar belirleyici olduğunu gösterir.

Tipik bir beş yıldızlı otel ya da birinci sınıf tatil köyü, farklı turizm hizmetlerini en iyi kalitede sunmayı vaat eder. Temizlikten yeme içmeye, eğlenceden ulaşıma kadar bütün bu hizmetler belirli bir zaman içinde yapılması gereken işlerden oluşur. Az önce vurguladığım gibi turizmde çalışan her bir grup belli bir iş üzerinde uzmanlaşır. Dolayısıyla bir işyerinde aynı anda işleyen birden fazla üretim sürecinden söz edilebilir. Bunların yanı sıra, hiyerarşik güç yapısı, üretkenliğin ve işçilerin etkinliğinin en üst düzeyde olmasını hedefler. İşçiler, uzmanlaştıkları işe göre, çalıştıkları mekânların birbirinden ayrılmış olmasına göre ve her biri kendi işinden bireysel olarak sorumlu olmasından dolayı, birbirlerinden kati bir biçimde ayrılmışlardır. Turistleri havaalanında karşılayacak şoför de, odaları temizleyen kat görevlisi de işini tek başına ve kendisine verilen süre içinde yapmak zorundadır. Dolayısıyla, işbaşındaki sosyalleşme en aza indirgenmiş ve sadece personel servislerinde ya da öğle saatlerindeki ortak zamanlarla sınırlanmıştır. Bu durum, yabancılaşma sürecinin en kaba haline bir örnektir. Zaman baskısı ve üretim süreci üzerindeki denetim de işçilerin birbirlerinden ayrılmasına ek olarak yabancılaşma sürecini besler. Neredeyse bilinçsizce ve otomatikleşmiş bir şekilde çalışan bu işçilerin, işlerinde yükselme ya da sosyal ve ekonomik konumlarını iyileştirme gibi beklentileri yoktur. Sosyal ve maddi beklentileri, genellikle kısa vadeli ve iş arkadaşlarına ya da komşularına kıyasla tüketim alışkanlıklarını iyileştirmeye yöneliktir. Sosyalleşmedeki eksiklik, aynı zamanda uzmanlık alanlarına ve vasıflarına göre de değişir. Örneğin resepsiyonda çalışan bir işçi kendini diğer işlerde, örneğin bahçede ya da temizlikte çalışan işçilerden farklı görerek "Onlarla oturup konuşamazsınız bile. Eğitimsiz ve çok laubaliler. Sanki birbirimizi kırk yıldır tanıyormuşuz gibi davranıyorlar. Duşları var, her şeyleri var yine de ter kokusundan yanlarına yaklaşılmıyor." Şeklinde açıklamalarda bulunuyordu.

Belek'teki işletmeler Fethiye'dekilerden farklı olsa da işbölümünün cinsiyete dayalı olma özelliği, her iki örnekte de aynı

şekilde kendini gösterir. Bu benzerliğin en önemli sebebi, turizm hizmetlerinin büyük oranda temizlik, yeme içme gibi ev işlerine benzemesi ve büyük oranda paralel bir işbölümü yaratmasıdır. Kat hizmetlerinde çalışan işçilerin büyük bir kısmı kadın, bu bölümde sadece büyük miktardaki çamaşırları taşımakta görevli erkekler var. Teknik işlerde genel olarak erkekler çalışırken, mutfak işlerinde erkeklerin biraz daha fazla olduğu karışık bir yapı görülür. Cinsiyetin işbölümündeki temel belirleyici olması, turizm emek piyasasına girişte de belirleyici olduğu anlamına gelir.

Herhangi bir üretim süreci, işçilerin işlerine bağlılığını ve üretkenliğini garanti altına almak için belli bir denetimi gerektirir. Büyük işletmelerde bu denetim, genellikle hiyerarşik bir yapı ile sağlanır, bu yapı içinde her işçi kendisinden bir üst kademeye karşı sorumludur. Bir kat görevlisi kat hizmetleri şefine, şef personel müdürüne, personel müdürü ise genel müdüre karşı sorumludur. İşyerindeki bu dikey örgütlenme, güç ve otoritenin belli bir düzen içinde dağılımını öngörür ve üretim sürecinin denetimi belli mesafelerde yapılır. Alternatif olarak yatay örgütlenme de güç ve otorite dağılımının çalışanlar arasında daha dengeli bir biçimde dağılmasını, dolayısıyla işyerinde üretim sürecine yakın bir biçimde denetim sağlanmasını öngörür. Ancak turizm sektöründe üretim sürecinin parçalanmış yapısı ve farklı uzmanlık kolları olması bu yatay örgütlenmenin işleyişini zorlaştırır.

Belek'te sektörel yapının nispeten homojen olması, işgücünün de benzer bir oranda homojen olmasına yol açmıştır. Otellerin her biri ortalama 250-350 kişi istihdam eder. Bunlar 10 kişi yönetici, 20 kişi orta kademe yönetici ve şefler olmak üzere yaklaşık olarak 30 kişi yeme içme, 30 kişi servis, 30 kişi kat hizmetleri ve temizlik, 10 kişi güvenlik, 15 kişi bahçe ve 20 kişi de teknisyen olarak dağılır. Bunun yanı sıra yaklaşık 25-30 kişi de çeşitli ofis işlerinde çalışarak otelin muhasebe, reklam, alışveriş işleriyle ilgilenir. Bunların dışında eğlence, animasyon, ulaşım ve diğer hizmetlerde çalışan insanlar da vardır. Çalışanların büyük bir çoğunluğu, vasıfsız ya da yarı-vasıflı olup,

işlerinde çalıştıkları süre içinde uzmanlaşırlar (*on the job training*). Ancak teknisyenlerin ya da özel bir işe bakanların işe girmeden önce uzmanlık ya da deneyim sahibi olmaları beklenir, yani bir turizm işletmesinde sıfırdan bir elektrikçi yetiştirilmez, ama sıfırdan bir kat görevlisi yetiştirilebilir. Turizm istihdamının büyük bir kısmını oluşturan bu vasıfsız ve yarı-vasıflı grup için, eğitim düzeyi en fazla lise düzeyinde olup, zaman zaman bir sertifika programı ya da mesleki eğitim kursu ile desteklenmiş, ancak çoğu zaman iş yerinde öğrenme süreci belirleyici olmuştur. Eğitim, işçiler arasındaki sosyal statü ve vasıf farkını da belirlediği için, işçiler tarafından sıkça dile getirildi. Bir işçi açıkça okullu ve alaylı olmanın bu koşullarda fark etmediğini belirtti: "Turizm Yüksek Okulu'ndan mezun oldum burada güvenlikçi olarak çalışıyorum. Turizmdeki en büyük problem bence bu. Burada işin nasıl yürüyeceğini her şeyine kadar biliyorum, ama kimse ilgilenmiyor." Lise ve üniversite düzeyinde turizm okullarından mezun olup Belek'te çalışanların sayısının toplamda en fazla %10 kadar olduğu belirtildi. Sektörde istihdam açısından deneyim eğitimden daha belirleyici bir durumda; bu anlamda içsel emek piyasası dışsal olandan daha önemlidir.[2]

İşgücünün cinsiyete göre dağılımı, üzerinde durulması gereken noktalardan biridir. Bu tür işletmelerde tek bir çatı altında, farklı üretim süreçlerinin, çeşitli turizm hizmetlerinin sunumu için işlediğini daha önce söylemiştik. Bu anlamda, kat hizmetleri ve temizlik hizmetleri tamamen kadın emeğini istihdam ederken, yeme içme işleri de belli oranda kadın emeği kullanır. Yeme içmede servis hizmetleri daha çok işletmecinin tercihine bağlı olarak kadın ya da erkek ağırlıklı olabilir. Benzer bir şekilde, belli bir oranda vasıf gerektiren ön büro ya da ofis işlerinde çalışanlar için de cinsiyet ikincil bir belirleyicidir. Ancak burada da dikkat çekici bir fark, daha yüksek statüdeki işlerde erkeklerin ağırlıkta olmasıdır. Teknisyenler ve bahçe işlerine havuz işlerine bakanlar da genel olarak erkek-

2 İçsel emek piyasası hali hazırda sektörde çalışanları kapsarken, dışsal emek piyasası sektör dışından yeni giriş yapanları içerir (Shaw ve Williams 2002).

lerdir. Bu görüntülere bakarak kaba bir değerlendirme yaparsak, vasıfsız ya da yarı-vasıflı işlerde daha çok kadınların çalıştığını, teknik bilgi gerektiren, profesyonel vasıflar ya da görünüme dayalı işlerde ise her zaman olmasa da genellikle erkeklerin çalıştığını söyleyebiliriz. Bu anlamda, cinsiyete dayalı işbölümü iki yönden önemlidir. Birincisi, kadınlar daha çok düşük vasıflı ve düşük ücretli işlerde çalışırken, erkekler genelde yüksek statülü, göreceli olarak yüksek vasıflı ve yüksek gelirli işlerde çalışırlar. Bu da erkeklerin kendilerini geliştirmeleri ve yükselmeleri için daha çok imkân tanır. İkinci olarak, büyük işletmelerdeki cinsiyete dayalı işbölümü, patriarkal bir hane işbölümü ile paralellik gösterir: Kadınlar hane üyelerinin rahatına ve fiziksel durumlarına yönelik ev işlerini yaparken, erkekler hanenin maddi koşullarını iyileştirecek eve gelir getirme işlerini yaparlar.

Belek'te büyük otel ve tatil köylerinin dışında, golf kulüpleri de önemli istihdam alanlarıdır. Ortalama 50 kişi çalıştıran bu kulüpler, daha çok işin işyerinde öğrenildiği ve vasıfsız ya da yarı-vasıflı işçilerin çalıştığı işletmelerdir. Bunun dışında, daha az sayıda yerlilerin ve Belek dışından gelen küçük girişimcilerin işlettiği küçük ve orta boy işletmelerde de vasıfsız bir kesimin çalıştığı göz önüne alındığında, Belek'te yükselme potansiyeli olan yüksek vasıflı ve yüksek gelirli kesimin, büyük işletmelerin yöneticileri olduğu daha belirgin olarak ortaya çıkar. Belek'te çalışanların büyük bir çoğunluğunun vasıfsız veya yarı vasıflı olduğunu, yaptıkları iş konusunda eğitimli olmadıklarını ve işlerini işyerinde öğrendiklerini ve uzmanlaşmalarının da sınırlı olduğunu söyleyebiliriz. Bu anlamda burada küçük bir birincil emek piyasasından ve daha büyük bir ikincil emek piyasasından söz etmek mümkündür (Giddens 1973).[3] Başka bir ifadeyle, az sayıdaki yüksek vasıflı, kalifiye elemanı iş güvencesi ve sosyal güvenlik ile istihdam eden bir birincil emek piyasasından ve çok sayıda vasıfsız işçiyi düşük ücretlerle ve iş gü-

3 Birincil emek piyasası çalışanların yükselme şansının daha fazla olduğu vasıflı işlerin bulunduğu piyasa iken, ikincil emek piyasası daha çok düşük vasıflı, düşük ücretli işlerin bulunduğu piyasadır.

vencesinden yoksun olarak istihdam eden çok daha büyük bir ikincil emek piyasasından söz etmek yanlış olmaz.

Belek'te yaklaşık 15,000 işçinin turizmde çalıştığını söyleyebiliriz. Ancak Belek'ten ve Serik'ten gelenlerin turizmde çalışma şansları cinsiyet, deneyim, yaş ve fiziksel görünüm gibi faktörlere bağlı olarak düşüktür. Dolayısıyla her ne kadar yerel işçiler de istihdam edilse de emeğin büyük bir kısmı göçle gelen işçilerdir. Göçle gelenler ya kendi başlarına ya da birtakım göç ağlarının bir parçası olarak Belek'i tercih ederler.

Turizm işçileri: Yeni bir işçi sınıfı?

Daha önce sektörel yapıyı ve üretim sürecini tanımlamak için kullandığım "turizm fabrikası" benzetmesi burada da sınıf dinamiklerini açıklarken faydalı olacaktır. Belek'teki turizm işletmesi bir fabrika gibi işlerken, çalışanları da imalat sanayinin fabrika işçileriyle benzerlik gösterir. Bu yönüyle Belek işçileri, üç örnek içinde işçi sınıfı özelliğini en fazla gösteren gruptur. Bu sadece işçileşme sürecinin sonucu olarak değil, aynı zamanda işçilerin sosyal geçmişleri, iç dinamikleri ve diğer sınıflardan farkları ile görülür.

Belek'teki tüm işçiler için turizmden kazandıkları ücretler birincil gelir kaynaklarıdır. Neredeyse yıl boyunca çalıştıkları için, diğer iki örnekten farklı olarak buradaki işçiler sezon dışında başka bir işte çalışmazlar. Kısa dönemde ve uzun dönemde işlerine bağlılıkları sorulduğunda, ailevi durumları ya da evlilik planları sebebiyle belirsiz cevap verenler dışında, genel olarak işlerine yüksek bağlılık gösterdikleri ortaya çıktı. İşlerine bağlılıkları, diğer iki örnekte bir şekilde para biriktirip kendi işlerini kurmayı hedefleyen işçilerin aksine, işçi kimliğini benimsediklerinin bir göstergesidir. Belek'te işletmelerin büyük olması ve küçük işletmeler için bu piyasa içinde fazla iş imkânı olmaması, bu işçilerin kendi işlerini kurma ve rekabet edebilme beklentilerini de bastırmıştır. Piyasanın oligopolist yapısı, dolaylı olarak işçilerin sınıf sınırlarını daha net bir biçimde kavramalarına yol açmıştır.

İşçilerin sınıfsal konumlarını içselleştirmelerinin başka bir boyutu da, turizm ortamını algılama biçimleridir. Hem sosyal statü açısından hem de ekonomik getiri açısından yöneticilerden ve üretim araçlarının sahibi olan otel işletmecilerinden ayrı bir yerde durmaları, bunun yanı sıra otele gelen yüksek profilli turistlerden de sosyal, ekonomik ve kültürel olarak ayrılmış olmaları, sınıfsal konumlarını pekiştirdiği gibi sınıfsal hareketliliğin de sınırlarını belirler.

İşçilerin hane içinde ve toplumsal yapı içindeki deneyimleri, işyeri dinamiklerini içselleştirip sosyal hayatlarına aktarmaları, çiftçilikten hizmet sektörüne geçişleri, klasik işçileşme sürecini düşündüren unsurlardır. Ancak burada ortaya çıkan işçi sınıfı, önceki dönemdekinden demografik özellikleri, işlerinde kullandıkları vasıfları açısından ve üretim süreci açısından farklıdır. Burada estetik ve fiziksel emeklerini birleştirerek birtakım hizmetler üretirler, bu hizmetler elle tutulur ürünler olmadığından, işçi ile ürün arasındaki ilişki farklıdır.

Belek'teki yeni işçi sınıfı, daha önceki dönemde imalat ve ağır sanayide görülen işçi sınıfına benzer biçimde homojen ve diğer sınıflardan farklı olarak yapılanmıştır. Ancak üretim süreci ve üretim sürecinde kullandığı emeğin niteliği yönüyle de önceki dönemden farklıdır.

Kemer

Hane

Diğer örneklerde çalışma ilişkilerini ve bunların hanedeki izdüşümlerini değerlendirirken işletme büyüklüğünü ölçek almıştık. Ancak Kemer örneğinde diğerlerinden farklı olarak hane ile işyeri arasında bir uyumsuzluk, bağlantısızlık söz konusu. Fethiye'de çalışma yeri ve hane hem mekânsal hem de işlevsel olarak örtüşmekteydi. Belek'te ise işyeri ve hane birbirinden kesin bir biçime ayrılmış olmasına rağmen, işyeri dinamikleri hane içinde önemli dönüşümler yaratmaktaydı. Kemer'deyse işyeri hane hakkında açıklayıcı bilgi vermez. Onun yerine, bu-

rada açıklayıcı olan göçle gelen işçilerin kurduğu göçmen haneleriyle, yerel halkın hali hazırda var olan hane yapısını birbirinden farklı olarak incelemektir. Böylece turizmle birlikte ortaya çıkan dönüşüm daha net anlaşılacaktır. Yerel halk ve göçle gelenler turizme farklı biçimlerde dahil olurlar. Yerel halk daha çok topraklarını satarak ya da emlak üzerinden kurdukları rant ilişkisiyle turizme dolaylı olarak entegre olurken, göçmenlerin birincil hedefi Kemer'de iş bulmak, ücretli işçi olarak çalışmak ve mümkün olan en fazla sosyal güvenliği sağlamaktır. Bu anlamda göçmenler turizmle doğrudan bir bağ kurarlar.

Burada asıl bakılması gereken göçmen haneleridir. Yerel hanelere kıyasla bu haneler, turizmdeki iş ilişkilerinden belirgin bir biçimde etkilenirler. Göç sürecinin yarattığı ilişki ağları da tarımdaki aile işçiliğinin turizmde ücretli işçiliğe dönüşümüne işaret eder. Bu hanelerin önemli bir özelliği de önceki kırsal yaşam alanlarından kesin bir kopuş sonucu, hem mekânsal hem de sosyal olarak, hatta bazı durumlarda fiziksel olarak yeniden inşa edilmeleridir. Kemer'deki göçmen haneleri hem üretim hem de tüketim birimidir, ancak hane içindeki üretim hanedeki bireylerin özelliklerine göre ve hanedeki ücretli işçilerin sayısal ağırlığına göre değişir. Daha çok ücretli işçinin olması, hane içinde daha az üretim yapıldığının bir göstergesidir, ancak bu durum hanede kaç kişinin yaşadığına ve bu kişilerin demografik özelliklerine göre değişir. Örneğin kadın emeğinin bulunmaması, hane içi üretim için bir kısıttır, çünkü hanedeki üretim daha çok kadın emeğine dayalıdır. Göçmen hanelerinde her iki eşin de tam zamanlı ücretli işçi olmaları, hanedeki işbölümü kadar aile ilişkilerini de etkiler. Belek'e benzer bir biçimde burada da ücretler hanenin birincil gelir kaynağıdır; ancak Belek'ten farklı olarak burada ücretler geçimlik tarım diyebileceğimiz küçük çaplı üretimle desteklenir, bu da hem haneye katkı olur hem de emeğin kendini yeniden üretim sürecini destekler.

Bu çalışmadaki üç örnek içinde Kemer, hem turizmin gelişimi hem de bu gelişmenin değiştirdiği hane tipi açısından kavramsallaştırması en zor örnek oldu. Daha önce bahsedilen hane yelpazesini burada bir kere daha hatırlamakta fayda var. Farklı

hane tiplerini bir yelpaze üzerine yerleştirmek hane tipleri hakkında açıklayıcı olacak nitel parametreleri belirtmek açısından yararlı bir yöntemdir. Bu sayede, aralarında net bir ayrılık olan uç hane tiplerini yelpaze üzerinde belirttikten sonra, daha karmaşık hane tiplerini ya da her iki uçla da belli oranda ortaklık gösteren tipleri anlamak kolaylaşacaktır. Kemer örneği ne tipik bir proleter hanesi ne de geçimlik-destekli bir hanedir, ancak her iki tiple de ortak özellikleri vardır. Eğer başka bir hane örneğine bakmış olsaydık yine iki uçla ortaklık gösterdiğini ancak buna rağmen Kemer'den farklı olduğunu görebilirdik, örneğin farklı bir gelir havuzu kullanıyor ya da hane içi güç ilişkilerini farklı biçimlerde değiştiriyor olabilirdi.

Öncelikle göçmen hanelerinin kuruluşuna bakarak genel bir görüntü elde etmek uygun olacaktır. Kemer'in turistik ve merkezi bölgelerinde arsa ve emlak fiyatlarının yüksek olması, göçle gelenlerin daha çok Kuzudere, Aslanbucak ve Tahtalı gibi daha dışarıda kalan köylere yerleşmesine yol açar. Bu köylerde daha çok küçük toprak sahipliği yaygın ve de turistik işletmeler az sayıdadır. Göçmenler genellikle buralarda ev kiralamayı tercih etse de, içlerinde memleketlerinde tarlalarını ya da varlıklarını satıp belli bir birikimle gelenler ve bu köylerde yer satın alanlar da var. Burada ilginç olan, aslında bu göçmenlerin büyük oranda kırsal kökenleri olup turizm gibi modern bir sektörde formel iş koşullarında ücretli işçi olarak çalışmalarına rağmen, barınma tercihlerini yine kırsal alanlardan yana kullanmalarıdır. Genellikle ya bir ev ya da arazi almak için para biriktiriyor ve bir şekilde geçimlik tarımla uğraşabilecekleri bir köy evi kurmaya çalışıyorlar. Örneğin Belek'teki göçmen işçilerin Antalya'da apartmanlarda yaşayıp işlerine servisle gitmeyi tercih etmeleri, bu grup için kırsaldan kopuşun sadece coğrafi ya da ekonomik değil, aynı zamanda sosyal bir kopuş olduğunu da gösterir. Oysa Kemer'de kırsaldan kopuş daha çok ekonomik bir dönüşüm, çünkü bu göçmenler hem coğrafi olarak hem de sosyal olarak kırsal yaşantılarını yeniden kurma yönünde çaba harcıyorlar. Kemer ve Belek'in hane yapılarındaki fark, Kemer'in civar köylerinde yaşanabilir ve çok pahalı olma-

yan yerlerin bulunması, öte yandan Belek'te emlak ve toprak fiyatlarının yüksek olmasıyla açıklanabilir.

Kemer'de de giderek daha fazla kadının ücretli turizm işçisi olması hanedeki işbölümünü değiştirse de, bu dönüşüm Belek'teki kadar güçlü değildir. Kırsal hane yapısının Kemer'de yeniden yaratılması, kadının turizmle birlikte güçlenen ekonomik varlığını bastıran bir unsurdur. Bunun yanı sıra, kadın hanedeki ev işlerinin tek sorumlusu olmakla birlikte, aynı zamanda kırsal hane yapısının inşasında ve korunmasında, çocukların geleneksel yapıya uygun büyütülmesinde de başrolü oynar.

Buraya kadar anlatılanlar doğrultusunda patriarkal yapı, hem ekonomik anlamda hem de karar verme mekanizmalarının çalışmasında kendini gösterir. Ekonomik olarak turizmde kazanılan bütün ücretler, aile reisi olan erkekte toplanır. Kadının geliri karar verme sürecine katılımını sağlamadığı gibi, hane tüketimini yönlendirecek talepler yapmasına da izin vermez. Bu tür talepler çoğu zaman hane reisi olan erkeğin planlarına ve tercihlerine göre değerlendirilir. Ancak bu geleneksel yapıya rağmen kadınların çalışması, örneğin Fethiye'de olduğu gibi, erkekler tarafından tepkiyle karşılanmaz. Ancak kadının çalışmasına yönelik hoşgörü, patriarkinin ortadan kalktığını değil, yeni ekonomik ortamın yarattığı fırsatların iyi değerlendirilmesi anlamına gelir.

Daha önceki örneklerde anlatılan evlilik sorunları bu hane tipinde görülmez. Bunun en önemli sebebi, her iki eşin de turizmde çalışıyor olması ve hanede toplanan gelirin Kemerlilerin aksine çok fazla olmaması. Kemer'in yerlileri turizmden sağladıkları rant gelirini turistlerle harcayabilirken, göçmenler için aynı şeyi söylemek mümkün olmaz. Evlilik sorunlarının az görülmesinin başka bir sebebi de, göçle geldikleri bu yeni çevrede yaşadıkları uyum sürecinin bu hane üyelerini birbirlerine daha da yakınlaştırmasıdır. Bu ailelerin çocukları da Kemer'in yerlisi olanlara kıyasla kayıtdışı dahi olsa turizmde çalışmaya başlıyor.

Yerli halkın hane yapısına ve aile ilişkilerine bakarsak, burada en önemli değişiklik olarak yükselen gelir ve ekonomik yük-

seliş göze çarpar. Ancak bu ekonomik kalkınma sosyal alanda kendini göstermez, örneğin bir sınıf atlama durumuna yol açmaz. Her ne kadar tüketim alışkanlıklarında birtakım değişiklikler gözlense de bunlar, hane yapılarını veya hanedeki ilişkileri değiştirmez.

Turizmden dolaylı olarak elde edilen gelirin artması, hanenin tarımsal gelire bağımlılığını azaltır, dolayısıyla kadınların hane içindeki işlerini kolaylaştırır. Değişen tüketim profili, kadınların gereksinim duyduğu ürünleri daha rahat almalarını sağlar; bu sayede evdeki yükleri göreceli olarak azalır. Ayrıca tarımsal arazilerin turizm için satılması ya da kullanılması, kadınların iş yükünü azaltan başka bir faktördür. Her ne kadar geçimlik tarım ve geleneksel kırsal yaşam biçimi devam etse de kadınların iş yükü turizmden sonra azalmıştır. Ancak burada kadınların ve erkeklerin sosyal rollerinde, hanedeki işbölümünün cinsiyete dayalı yapısında bir değişiklikten söz etmek yanlış olur.

Patriarkal yapının da değiştiğini söylemek mümkün değildir. Kemer'de yerel halkın turizmle bütünleşmesi, yalnızca dolaylı olarak ortaya çıkan bir ekonomik bütünleşmedir, sosyal anlamdaysa, yerel halk olabildiğince iç dinamiklerini korumaya yönelik muhafazakâr bir tavır gösterir. Onlar turizmde ne üretici ne de tüketici olarak yer almadıkları için, hayatlarındaki tek değişim daha fazla gelir sahibi olmalarıdır.

Fethiye ve Belek'ten söz ederken, turizm istihdamından ve işyerinin yeni zaman-mekân ekseninden kaynaklanan birtakım ailevi problemlere değinmiştim. Bunlar aile bireylerinin birbirilerine zaman ayıramaması ve farklı ilişkilere yönelmeleri ile ortaya çıkmıştı. Kemer'de bana anlatılan ailevi problemler bambaşka dinamiklerden kaynaklanıyordu. Bir bölgede turizmin gelişmesi, oradaki geleneksel yapıyı sosyal anlamda değiştirir. Kemer'de hane gelirlerinin yükselmesi aile bireylerinin tüketim alışkanlıklarını etkiler. Buradaki ailelerin özellikle vurguladığı kaygı, çocuklarının turistlerle ilişkiye girmesi ve "bozulmaları" ile ilgiliydi. Özellikle kuşak farkı ve gençlerin turizm ortamına daha çok uyum sağlamaları, ailelerin kaygılarını güçlendiriyor-

du. Bazı aileler çocuklarının "bozulması"nı engellemek için onları şehir merkezinde ya da başka şehirlerdeki okullara göndermeyi dahi tercih ediyordu.

Eşler arasındaki ilişkilere baktığımda da benzer dinamiklerden kaynaklanan sorunlar dile getirildi. Artan gelir ve bu gelirin evin reisi olan erkekte toplanmış olması, erkeklere farklı seçenekler sunuyor ve haneden bağımsız karar vermelerine olanak tanıyordu. Görüşmelerim sırasında tekrar tekrar karşıma çıkan hikâye, kısa bir zaman içinde zenginleşen Kemerli erkeklerin turistlerle ilişki kurduğu, bu ilişkilerin uzun süreli olduğu, ancak paraları tükendiğinde ilişkinin de bittiği şeklindeydi. Bu gibi durumlarla tüm mal varlığını kaybeden, evsiz kalan, sokaklara düşen insanların hikâyeleri anlatıldı. Bazı görüşmelerde özellikle genç Rus turist bayanlarla ilişkiye giren ve her şeyini kaybeden erkekler örnek verildi.

Sonuç olarak Kemer'de birbirinden tamamen ayrı iki hane tipinden söz ediyorum. Her ne kadar kırsal geçmişleri ve kırsal bağlarının devam etmesi açısından benzerlikler taşısalar da turizmle kurdukları ilişki açısından bu iki hane tipi birbirinden ayrı durur. Yerli hane, rant ekonomisi aracılığıyla turizmin bir parçası olurken, göçmen hanesi turizm emek piyasasına doğrudan girerek kendini yeniden yaratır.

İşyeri

Kemer'den daha önce bahsederken, sektör yapısının karmaşıklığını ve farklı büyüklüklerde işletmelerin bir arada bulunduğunu anlatmıştım. Bunun yanı sıra, Kemer'de yerli halkın turizmdeki işçileşmeye bir direniş göstermesi de başka örneklerde olmayan bir durumdur. Dolayısıyla, Kemer'de işyerine bakarken iç dinamikler ya da işletme büyüklüğü, sınıf yapısı, sınıf oluşumu ya da sınıf dinamikleri hakkında çok da açıklayıcı olmaz. Kemer'de sektörel yapıya paralel olarak farklı türden işyerleri görmek mümkündür.

Birinci işyeri türü, Belek örneğinde detaylı olarak anlattığımız beş yıldızlı otel ya da birinci sınıf tatil köylerini kapsa-

yan büyük işletmelerdir. Bu tür işletmelerin çalışma prensipleri ve organizasyonları Belek'tekilerle aynı olduğundan, burada da işyerinin turizm alanlarından mekânsal ayrılığı ve görünmezliği, cinsiyete dayalı ve esneklikten uzak bir işbölümü ile güç ve otorite ilişkilerinin dikey olarak örgütlendiği hiyerarşik bir yapıdan söz edilir. Ancak Kemer'de istihdam edilen emek, Belek'tekinden çok farklıdır. Öncelikle Kemer'in yerli nüfusu turizmde çalışmayı reddettiğinden, Kemer'e ülkenin farklı bölgelerinden ciddi bir göç söz konusudur. Büyük işletmelerdeki istihdam süresi ortalama dokuz on ayı bulduğundan göçle gelen işçiler Kemer'e yerleşmeyi tercih ederler.

İkinci olarak küçük ve orta boy işletmeler gelir. İş organizasyonu, işbölümü, işlevsellik açısından bakıldığında, bu işletmeler daha çok Fethiye'de görülen işletmelere benzer. Ancak Fethiye'ye kıyasla ortaya çıkan iki temel fark, emeğin içyapısı ve işyerindeki çalışma ilişkilerinde görülür. Öncelikle Kemer'de Fethiye'nin tersine küçük ve orta boy işletmeler yerel sermaye tarafından kurulmuş ve hane altyapısına dayalı işletmeler değildir. Buradaki küçük ve orta boy işletmeler, Kemer dışından ve özellikle Antalya, İstanbul, Ankara gibi metropollerden gelen yatırımcılar tarafından, genellikle turizmin başlangıç aşamalarında, yani emlak ve arsa fiyatları çok yükselmeden kurulmuş işletmeler. İkinci önemli fark ise bu işletmelerin Fethiye örneğinin aksine, aile işçiliğine dayanmadığı için farklı iş ilişkilerine bağlı olmasıdır.

Kemer'deki işyeri, işletme büyüklüğüne ve işbölümüne bakılmaksızın genel olarak göçmen işçi kullanır. Bu göçmenler Yozgat, Niğde, Uşak, Afyon gibi farklı illerden ve genellikle taşradan, özellikle turizmde çalışmak için gelirler. Genel bir eğilim daha çok kendi yaşadığı yerde iş imkânlarının kısıtlı olmasından dolayı göç etmeleridir. En fazla lise mezunu olan bu kesim içinde üniversite mezununa rastlamak düşük bir olasılıktır. Türkiye'de en çok göç veren Doğu illerinden gelen Kürt kökenli işçiler hem Kemer'de hem de Belek'te çalışır. Kemer'de turizmin gelişimini tarihsel olarak takip etmiş bazı kişiler, Kürtlerin bu bölgeye öncelikle inşaat işlerinde çalışmak için geldiklerini,

otel ve tesis inşaatlarında çalıştıklarını ve inşaat işinin tamamlanmasından sonra birçoğunun başka yerlere gittiğini söylediler. Bu işçilerin turizmde çalışmamalarını açıklayan temel faktör, turizmin özgün ve estetik emek tercihlerini karşılayamamaları, dolayısıyla bu işler için uygun olmamalarıydı.

Sezonun uzunluğu, iş ortamı ve tarıma kıyasla daha çok kazanç imkânı olması, göçmen işçilerin Kemer'de daha uzun süre kalmasına neden olurken, kırsal bağlarının da zayıflamasına yol açar. Genellikle hanedeki erkekler tarafından başlatılan göç dalgası, bu ilk gidenin yerleşmesi ve iş bulması sonrasında hanenin ve hatta hanedekilerin diğer akrabalarının da göç etmesiyle devam eder. Yaşlı nüfusun turizmde iş bulma imkânı sınırlı olacağından bu göç dalgası daha çok hanedeki gençleri kapsar. Göç ağları genellikle akrabalık ya da hemşerilik ilişkileri üzerinden ilerler. Bu açıdan oldukça tipik bir göç ağından söz edilebilir.

Kemer'de turizmde çalışanların sayısı 15,000 civarındadır. Bunların büyük bir çoğunluğu ortalama on aylık bir süre için çalışır. Küçük işletmelerin açık kalma süresi daha az olduğundan, buralarda çalışanlar daha az çalışıp daha uzun süre işsiz kalır. Bu tür durumlarda kayıtdışı işler ek bir gelir kaynağı olarak sezon dışında bu işçilere gelir sağlar. Kemer'de turizmin yarattığı ekonomik dönüşüm daha keskin bir şekilde yaşansa da, kırsalın geleneksel yapısı işçilerin hayatında varlığını sürdürür.

Turizm işçileri: Yeni bir işçi sınıfı?

Kemer'de turizm sektörünün karmaşık yapısı, işçilerin farklı sosyal yapılardan gelmesi unsuruyla birleştiğinde çözümlenmesi güç bir görüntü ortaya çıkar. Bir yandan farklı göç ağlarının sonucunda Kemer'de çalışmaya başlayan göçmen işçiler, diğer yandan gelişen turizm sektöründe çalışmayan, ama ekonomik varlığını sürdüren yerliler, çok yönlü bir sınıfsal analizi zorunlu kılar.

Öncelikle Kemer'de işçi sınıfına dahil olan kesimin büyük çoğunluğunu göçmen işçiler oluşturur. Bir yandan tarımsal ya-

pıdan kopup modern turizm sektörüne geçmeleri hem ekonomik hem de sosyal bir dönüşüm yaratırken, diğer yandan doğup büyüdükleri, ait oldukları yerlerden kopup yeni bir coğrafyaya yerleşmeleri başka bir dönüşüme yol açar. Çoğu zaman coğrafi hareketliliği belirleyen göç ağı, yeni yerleşim alanlarında işçiler arasında birliğin ve dayanışmanın oluşmasını da sağlar. Bütün bunların yanında turizmde çalışmak bu insanlar için benzer maddi kazanımlar, ortak çalışma hayatı ve sınıfsal hareketlilik potansiyeli anlamına geldiğinden sosyal konumlarını da benzer biçimlerde değerlendirmelerine yol açar. Bütün bu ortak koşullar ve benzerliklerin sosyal olarak algılanması bu gruba bir sınıf potansiyeli kazandırır.

İkinci olarak, yerli halkın işçileşmeye karşı örgütlü ya da bilinçli olmasa da bir direniş göstermesi, yeni bir sınıf boyutunu tartışmaya dahil eder. Bu insanlar, sahip oldukları mülklerin geliriyle geçimlerini sağlarlar. Bu mülkler, emlak ya da arsa dışında taksi ya da dolmuş da olabilir. Fakat sonuçta bu gelir kazanma biçimi, sürekli sermaye birikimi ve yatırım yaratmadıkları için onları kapitalist yapmaz, emeklerini satarak kazanmadıkları için emekçi de yapmaz. Dolayısıyla bu rantçı grup, toplum içinde üretken olmayan ve münferit bir grup olarak ayrı durur.

Son olarak, hem göçmen işçilerde hem de Kemer'in yerlilerinde bir ortak nokta olan tarımsal üretimin geçimlik düzeyinde de olsa devam ediyor olması, sınıf oluşumu sürecini uzatan bir unsur olarak önem taşır. Bu geçimlik tarım, ekonomik getirisinden çok, bu insanların kırsal kökenlerine bağlılığıyla yani geleneksel toplum yapısıyla açıklanabilir. Rantla geçinen yerel halk için tarımsal üretim, turizme karşı gösterdikleri direnişin bir parçası iken, göçmen işçiler için kültürel değerlerinin ve geleneksel yapının korunması anlamına gelir. Özellikle Kemer'deki işçileri Belek'tekilerle karşılaştırdığımızda, bu durum netlik kazanır. Belek'te işçilerin tarımsal kökenlerinden ekonomik ve mekânsal ayrımı sosyal ve kültürel boyutlarıyla da kendini gösterir. Burada insanların büyük bir çoğunluğu modern yaşam tarzlarını, tüketim alışkanlıklarını benimser.

Bu sosyal konumlarını ve işçi statülerini de belirleyen bir dönüşümdür. Kemer'deyse insanlar ekonomik olarak olmasa bile mekânsal olarak kırsala bağlarını sürdürür. İşçilerin civar köylerde yaşamayı tercih etmeleri de henüz kendilerini işçi olarak tanımlamadıklarının bir göstergesidir.

SONUÇ

Sonuç bölümünün ilk kısmında, alan çalışmasından elde edilen verilerle daha önce anlatılan hipotez, değişkenler ve analitik yapılar arasındaki ilişki karşılaştırmalı olarak değerlendirilecektir. Mikro düzeydeki bu analiz, bize alan çalışmasının yapıldığı üç yer hakkında detaylı bir görüntü verecektir. İkinci Bölüm'de ise, bu sonuçlar kitabın ilk bölümlerinde anlatılan teorik çerçeve içine yerleştirilecek, böylece sonuçların literatürdeki tartışmalara katkısı vurgulanacaktır. Burada önce emek dönüşümünün yapısal boyutları sonra da hanenin emek dönüşümünün açıklamadaki rolü detaylı olarak tartışılacaktır. İkinci Bölüm'de karşılaştırmalı bakış açısı daha soyut bir düzeye taşınarak araştırmanın literatüre katkısı açıklanacaktır. Son olarak, araştırmanın bütünüyle ilgili genel bir değerlendirme yapılacak, araştırmanın kapsamı, teorik hedefleri ve gelişimi özetlenecektir.

Verilerin karşılaştırmalı analizi

Kapitalist gelişme ve turizm endüstrisinin yapısı

Üç örnek içinde turizm gelişiminde en uzun geçmişi olan Fethiye'dir. Fethiye turizminin 1950'li yıllarda İstanbul ve An-

kara'dan gelen bir grup entelektüelin düzenlediği Mavi Yolculuklarla başladığı söylenebilir (Erhat 1960). Daha sonra bu tekne gezileri, şehirlerde üst sınıfların da tercih ettiği bir tatil biçimi olarak yaygınlaştı ve Fethiye'nin de dahil olduğu bir grup kıyı kasabasının gelişmesine öncülük etti. Bu gelişme, 19. yüzyıl sonlarında İngiltere'de Thomas Cook tarafından başlatılan Grand Tour gezilerinin yarattığı gelişmeye benzer (Turner ve Ash 1976). Kemer ve Belek'te ise turizm gelişmesi, çok daha yakın bir tarihte başlar; Korzay'ın "eylem aşaması" olarak tanımladığı ülkenin dışa açılma ve ekonomik liberalizasyon dönemine denk düşer (Korzay 1994). Belek ve Kemer, devlet tarafından özel olarak seçilmiş ve hem yerel hem de uluslararası aktörlerin desteğiyle turizme yönelik altyapı projelerini gerçekleştirmiştir. Her iki yerde de kapitalist gelişim süreci, devlet tarafından desteklenmiş, devletin ekonomik liberalizasyona yönelik özel sektör desteğinden, devlet arazisi tahsisinden ve teşviklerinden pay almıştır.

Kapitalist gelişmenin ve turizm sektörünün yapısını belirleyen hem tarihsel bağlam hem de bu bağlamın ekonomi politiğidir. Fethiye turizmi, Türkiye'de turizmin ekonomik katkısının fark edilmediği, önemli olmadığı bir döneme denk düşer. Sanayinin ithal ikameci sanayileşme modeline ve ekonomik büyümeye katkısından dolayı önemli görüldüğü bir dönemde, turizm devlet için farklı politikalara gerek olmayan ve getirisi olmayan marjinal bir sektör olarak görülmekteydi. Bu nedenle devlet desteğinin olmadığı Fethiye'de turizm gelişmesi, hem özel yatırım hem de altyapı çalışmaları açısından öncelikle tabandan gelen ve yerel küçük yatırımcı tarafından belirlenen bir gelişme gösterdi. Belek'te ise turizm gelişmesi 1980'lerin ortasına ve Türkiye'nin dışa açılma sürecine denk düşer. Üç örnek içinde Belek en yakın tarihsel gelişmeye sahiptir. Belek'te büyük oranda devlet arazisinin bulunması ile ilişkili olarak, devletin uzun vadeli krediler, teşvikler, vergi indirimi ve arazi tahsisi destekleri sonucu Belek hızlı bir turizm gelişimi gösterir. Ancak burada turizmin devlet eliyle başlatılması ve büyük sermayeyi destekler biçimde şekillenmesi, kaynakları sınırlı olan

yerel halkın büyük işletmelerle rekabet edememesi, yerel küçük yatırımcıya sınırlı fırsatlar sunduğu gibi aynı zamanda turizm sektörü dışına itilmelerine de yol açar. Kemer turizminin tarihsel gelişimi de Belek'e yakındır, bu anlamda devletin büyük sermayeyi desteklemesi ve yerel halkın turizmden dışlanması açısından benzerlik gösterir. Ancak Kemer'in durumunu diğerlerinden farklı kılan ve sonuçta daha karmaşık bir turizm yapısının ortaya çıkmasına yol açan iki unsurun altını çizmek gerekir. Birincisi Belek'e kıyasla Kemer'de devlet arazisinin yanı sıra turizm için uygun olan mevkilerde özel mülkiyetin de olması, yerel halka turizmde rekabet gücü ve yatırım imkânı sağladı. İkinci olarak, Kemer'de tarımsal yapının daha heterojen olması, büyük toprak sahibi köylülerin turizme girerek büyük sermayeyle rekabet etmesi ve küçük köylünün turizmden yalnızca dolaylı olarak rant ekonomisi aracılığıyla faydalanması da buradaki durumu farklı kıldı. Az sayıda büyük toprak sahibine karşılık, büyük oranda küçük köylüden oluşan Kemer'de, yerel halkın yalnızca küçük bir bölümü turizmden gerçek anlamda fayda sağladı.

Turizm gelişimini anlamak için tarihsel bağlamın, bu bağlam içinde ulusal ekonomi politikasının ve turizm politikasının belirleyici rolü vardır. Yerli halkın turizme yönelik tavrı da gerek kabullenici ve katılımcı gerekse tepkisel ya da dolaylı olarak katılımcı olsun, ulusal düzeydeki şartlar kadar önemlidir.

Yerel faktörlerin önemi, turizm sektörünün yapısına karşılaştırmalı bir biçimde baktığımızda daha net olarak görülür. Örneğin Fethiye turizminde devlet desteğinin sınırlı olması, altyapı yatırımlarının da sınırlı kalmasına yol açarken, yerel halkın turizm gelişimindeki rolünü ve konumunu güçlendirdi. Bunun sonucunda, Fethiye'de birbirine benzer büyüklükte küçük ve orta boy işletmelerden oluşan bir yapı ortaya çıktı. Bu işletmeler daha çok hane düzeni üzerine kurulu, hanelerin daha önce tarımsal faaliyetlerde kullandıkları alanlar üzerinde aile emeği kullanılarak yapılandı. Küçük işletmelerin sınırlı sermaye yatırımı gerektirmesi de yerel halkın konumunu güçlendirdi. Öte yandan Belek'te devlet desteğiyle şekillenen turizm, ye-

rel halk için girişimcilikten çok çalışmaya yönelik fırsatlar yarattı. İlk aşamalarda otel inşaatlarında çalışan halk, daha sonraları vasıf gerektirmeyen düşük ücretli ulaşım, temizlik ve tesisat işlerinde çalıştılar. Yerel halkın turizm sektöründe marjinal bir konuma itilmesinin temelinde, devletin büyük sermayeye öncelik vererek hızlı bir turizm gelişimini desteklemesi ve yerel halkın yatırım yapamaması yatmaktadır. Kemer'de ise devlet tarafından başlatılan turizm gelişimi, Dünya Bankası gibi uluslararası aktörler tarafından desteklendi. Bu durum da, aynı Belek'teki gibi yerel halka yönelik hedeflerinde sınırlıydı. Ancak burada yerel halk farklı şekillerde turizm sektörüne eklemlendi. Büyük toprak sahipleri kaynaklarını etkin bir biçimde değerlendirip turizme yatırım yaparken, bu kaynaklara sahip olmayanlar topraklarını satarak, emlaklarını satarak ya da kiraya vererek bir rant ekonomisi yarattılar. Bu üstü kapalı direniş temelde büyük turizm işletmelerinde düşük ücretlere çalışan emeğin bir parçası olmaya yönelik bir direniştir.

Burada birkaç sonucu vurgulamak gerekir. Turizm sektörünün gelişimi, ekonomi politikalarına ve etkin olan aktörlere göre şekillenir. İkinci olarak, yerel koşullar bu gelişim üzerinde belirleyicidir. Üçüncüsü, Türkiye'de turizme yönelik devlet politikalarının çoğu zaman büyük sermayeyi desteklemesi ve yerel unsurları görmezden gelmesi, hızlı bir turizm büyümesi yaratsa da sürdürülebilir ve uzun vadeli bir dönüşümle sonuçlanmaz. Bu anlamda Türkiye'de turizme yönelik devlet desteğinin yerel unsurlardan tamamen kopuk olduğunu ve ayrı durduğunu söylemek yanlış olmaz.

Turizm endüstrisinde emek: Ücretli işçiliğin yükselişi

Emek turizm piyasasına üç yoldan girer. Birinci yol küçük girişimcilik sonucunda, daha önce ücretsiz aile işçisi olarak çalışan hane halkının aile işletmesinde işçileşme sürecidir. Bu daha enformel ve deforme olmuş bir geçiştir. Bu geçiş özellikle aile ilişkilerinin ve hane içi işbölümünün yeni kurulan aile işletmesinde devam etmesiyle görülür. Ücretsiz aile işçiliği, ücretli

işçiliğe geçiş önünde bir engel teşkil ettiğinden, bu grupta yeni çalışma koşulları ve üretim süreci nedeniyle sosyal ve kültürel bir dönüşüm gerektirir. Turizme girmenin ikinci yolu ise, büyük oteller ve tatil köyleri gibi büyük işletmelerde çalışma şeklinde olur. Burada piyasa ekonomisine formel bir giriş, profesyonel yönetim ve iş ilişkileri söz konusudur. Bu tür işlere girenler için işyerinde önceki ekonomik faaliyet kolundan, hane içi işbölümünden ve aile ilişkilerinden kesin bir ayrışma söz konusudur. Turizmden elde edilen ücret, hanenin birincil gelir kaynağıdır. Sonuncu giriş yolu ise göçe dayalı istihdamdır. Yerli halkın turizm istihdamını karşılayamadığı ya da işçileşmeye karşı bir direniş gösterdiği durumlarda göçmen işçiler en önemli emek kaynağı olur. Genel olarak küçük işletmeler ücretsiz aile işçiliğini tercih ettiklerinden göçmen işçiler en çok büyük işletmelerde ve daha az olarak orta boy işletmelerde çalışırlar. Göçmen işçiler, hane ekonomisinden ve aile ilişkilerinden kopmanın yanı sıra coğrafi olarak da sosyal ortamlarından bir kopuş yaşar; bu da onların yaşadığı dönüşümü daha derin kılar. İşyerinde ve iş ilişkilerinde çok önemli olmasa da aile ilişkileri, göç ağları ve akışları açısından çok belirleyicidir, örneğin aynı yerden ya da benzer yapıdan gelen işçiler arasında dayanışma ve kültürel bağlılık bu şekilde sağlanır.

Üç alanda da her üç turizme giriş örneği gözlemlenebilir. Ancak yerel koşulların özgünlüğü ve turizm yapısı üzerinde belirleyici olması, her bir alanda bir tür turizme geçişin yoğunluk göstermesini de beraberinde getirir. Örneğin Fethiye'de birinci tür daha yaygındır, ancak bunu klasik anlamda bir proleterleşme olarak görmek doğru olmaz. Belek'te ise daha çok ikinci tür yaygındır ve burada Belek ve Serik, Kadriye ve Dikmen gibi civar yerleşimlerden gelenlerin işçileşmesi söz konusudur. Bu insanların kendi küçük işletmelerini kurması rekabet açısından uygun olmadığından, yeni piyasa ekonomisine ancak işçi olarak katılabilirler. Son olarak Kemer örneğinde, yerel halkın işçileşmeye karşı üstü kapalı bir direniş göstermesi, göçmen işçilerin burada yoğunluk göstermesine ortam yaratır. Kemer'de yaptığım görüşmeler, buraya gelen göçmenlerin Türkiye'ni

dört bir yanında geldiğini ve özellikle ekonomik faaliyet alanının dar olduğu İç Anadolu'dan geldiğini gösterir. Buradaki göç olayı, akrabalık ve hemşerilik ilişkilerinin göç akışını beslemesi sonucu süreklilik gösterir.

Sınıf yapısı

Burada sınıf yapısı, turizmin yarattığı sosyal dönüşümü daha iyi anlayabilmek için turizmden önce gelen sosyal tabakalaşma anlamında geçerlidir. Aslında her üç örnekte, Türkiye genelinde ve dünyanın farklı bölgelerinde turizmin öncülü, hane ekonomisine dayalı ve patriarkal bir aile düzeni üzerine kurulu olan tarımsal yapıdır. Bu ilişkinin temelinde, turizmin ve tarımın aynı doğal kaynakları kullanması ve iklim, su ve toprak gibi benzer doğal koşullara bağlı olması vardır. Genel olarak turizm kendisinden önce gelen tarım ekonomisinin küçülmesine yol açsa da bazı koşullarda turizm ve tarım birbirini tamamlarlar. Fethiye örneğinde de görüldüğü gibi turizmin sezonluk faaliyet göstermesi durumunda tarımın tamamlayıcı etkisi daha da önem taşır.

Tarımsal yapı, patriarkal yapı tarafından düzenlenen aile emeği üzerine kuruludur; bu durumda ailenin reisi hanedeki kadınların sosyal ve ekonomik olarak ikincil konumunu devam ettirir. Bunun yanı sıra, turizmde çalışmak, zamanın farklı değerlendirilmesi, işin mekânsal organizasyonu, üretim sürecinin denetimi ve farklı uzmanlaşma talebi açısından tarımda çalışmaktan çok farklıdır. Bütün bu özellikler, tarımdan turizme geçişin boyutlarını gösterir. Fakat burada en çok dikkat çekici olan, her ne kadar çiftçiler ürünlerini topladıktan sonra piyasada satsalar da gerçek anlamda piyasa ekonomisine eklemlendikleri söylenemez. Türkiye'de tarımsal yapının daha çok küçük köylüden oluştuğu da göz önüne alındığında, tarımın kapitalist sisteme geçişinin sınırlı olması şaşırtıcı değildir.

Tarımdan turizme geçişin değişik biçimlerde gerçekleşmesi bir bölgede yaygın olan mülkiyet ilişkilerine göre belirlenir. Fethiye'de genel olarak küçük ve orta büyüklükte toprak sa-

hipliğinin olması, turizmle birlikte hanenin bir bütün olarak turizme geçmesine, hanenin ve sahip olduğu toprağın fiziksel olarak turizm işletmesine, hane üyelerinin de turizm işçilerine dönüşmesine yol açar. Belek örneğinde ise, Fethiye'ye benzer bir şekilde küçük köylülük yaygın olmasına rağmen, devlet arazilerinin turizm açısından daha stratejik konumda olması ve bunların da büyük sermayenin kullanımına açılması küçük köylülerin turizme geçişini zorlaştırır. Kemer'de ise, hem devlet arazilerinin bulunması hem de mülkiyet yapısının daha karmaşık olması, yani küçük köylünün ve büyük toprak sahiplerinin bir arada bulunması, durumu karmaşık bir hale getirdi. Sonuç olarak, devlet desteği alan büyük sermaye turizm içindeki en avantajlı grup olurken, yerel yapı içinde ancak büyük toprak sahipleri bunlarla rekabet içine girebildiler. Küçük köylü ise en çok dışlanan ve en az rekabet gücüne sahip olan grup oldu.

Tarımsal yapının turizm gelişmesi üzerindeki etkisi farklı yönlerden irdelenebilir. Öncelikle bir bölgede turizm için elverişli devlet arazisinin olması, yerel halk için olumsuz bir etki yaratır; çünkü bu araziler genellikle büyük projelere ve büyük yatırımlara verilir. İkinci olarak, tarımsal yapının göreli olarak daha homojen olması, yerel halkın daha dengeli bir biçimde turizme geçmesine imkân tanır. Özellikle birbirlerine karşı rekabet güçlerinin daha dengeli olması olumlu bir durumdur. Fethiye bu iki durum açısından iyi bir örnektir: Büyük sermayeye ayrılacak devlet arazisinin olmaması ve tarımsal yapının homojen olması yerel halkın büyük bir kısmı için turizme geçiş şansı anlamına gelir. Üçüncü olarak, tarımsal yapının çeşitlilik gösterdiği yerlerde, küçük köylü rekabet gücü olmadığı için en dezavantajlı grup olmaktadır. Büyük toprak sahipleri ise, turizmin en temel kaynağına yani toprağa sahip oldukları için her koşulda turizmden kazanç sağlamaktadır.

Turizm gelişmesi sonunda ortak bir kimliğin ve sınıf bilincinin oluşması, turizmden önce gelen sınıf yapısının, yani tarımsal yapının ne kadar değiştiğini ya da nasıl dağıldığını gösterir. Fethiye'de turizmle uğraşan haneler, geleneksel sosyal ilişkilerini sürdürürler. Belek'te ise sınıf yapısındaki değişik-

lik, emek dönüşümü hakkında net bir bilgi vermez. Bunun en önemli nedeni, çalışanların büyük bir kesimin Antalya'da dağınık olarak yerleşmeleri ve kentsel yaşamın bütünsel bir sosyal yapının gözlemlenmesine olanak tanımamasıdır. Başka bir nedense, tarımsal yapının dağılmasıyla Belek'te çalışanlar için belirsiz bir toplumsal yapının oluşmasıdır. Kentlerde yaşamaları ve sahip oldukları ekonomik koşullardan dolayı kentin marjinal kesimlerine itilmeleri, gerçek anlamda bir aidiyet hissi oluşmasına engel olur. Tarımsal yapıdan kopuşları da önceki sosyal konumlarını koruma eğilimini ortadan kaldırır. Kemer'de yerli halk turizmle birlikte artan gelirlerinden dolayı bir dönüşüm geçirir. Ancak bu ekonomik dönüşüm, sosyal ve kültürel alanda tarımsal yapının korunmasıyla kısıtlanır. Göçmen işçilerin durumunda coğrafi hareketlilik söz konusu olduğundan sosyal yapının yeniden inşası gerekmektedir. Kemer'in civar köylerine yerleşen bu göçmenler aralarındaki dayanışmayı sürdürerek sosyal örgütlenmeyi, kırsal kökenlerini ve geleneklerini korurlar. Göç ağları, hemşerilik ilişkileri, aileler arası dayanışma ve mekânsal yakınlık sonucu ortak bir kimlik yaratırlar. Bu durum, özellikle turizmde çalışmadan kaynaklandığı için erken sanayileşme dönemindeki istihdam kaynaklı göçlere benzemektedir.

Ortak bir kimliğin oluşumu, maddi koşulların benzerliği, emek dönüşümü sonucunda ortaya çıkan işçi statüleri üzerindeki ortak anlayış, turizm gelişmesinin diğer koşullarıyla başlar. Turizmle gerek girişimci gerekse çalışan olarak doğrudan bir bağlantının olmadığı durumlarda, ortak bir kimlik ya da ortak anlayıştan söz edilemez. Dolayısıyla dolaylı ve uyarılmış istihdam durumlarında ortak kimlik söz konusu olmaz. Kemer'de göçmen işçiler arasında oluşan ortak kimlik daha çok hemşerilik, aile ve akrabalık ilişkileri üzerine kuruludur. Üç örnekte de faklı sebeplerden dolayı bir sınıf kimliği ve sınıf bilincinin oluşumundan söz edilemez. Bunun önemli bir nedeni buradaki çalışma deneyimlerinin oldukça yeni olması ve sosyal anlamda bu deneyimlerin bir birikim yaratmamış olmasıdır.

Hane

Hane ile ilgili veriler, işyerinden bağımsız olarak hanedeki işbölümü ve karar verme süreçlerine ilişkin olarak değerlendirilecektir. Bunun yanı sıra hane, farklı gelirlerin birleştiği bir gelir havuzu olarak hem hanedeki emeğin yeniden üretiminde hem de daha genel olarak işçileşme sürecinde merkezi rol oynar, havuzda birleştirilen gelirlerin çeşitliliğine göre ortaya farklı hane modelleri çıkar.

Fethiye örneğinde hane kaynaklarını ve aile emeğini kullanan yerel girişimcilik, işyeri ve hane dinamiklerinin üst üste geldiği bir yapı yaratmıştır. Sonuç olarak, tarımdan turizme geçişin yarattığı sosyo-ekonomik dönüşümler, turizmden tarıma doğru benzer dönüşümlerle karşılanmıştır. Bir yandan, hanedeki iş dinamikleri zamansal ve mekânsal bir yeniden örgütlenme getirdiği gibi, turizmin tarıma kıyasla daha fazla kontrol gerektirmesi sebebiyle yeni güç ilişkileri de yaratır. Öte yandan, hanede görülen cinsiyete dayalı işbölümü ve patriarkal güç ilişkileri de işyerine yansır. Belek'te ise işyeri ve hane birbirinden kesin bir şekilde ayrılmıştır. Bunun bir sebebi, Belek'te büyük sermaye yatırımlarının yaygın olması ve küçük girişimciliğe olanak tanımaması, diğer bir sebebi de coğrafi olarak Belek turizminin ikamet alanlarından ayrılmış olmasıdır. Belek'te tekil hanelerin kurulması mümkün olmadığı gibi, turistik tesislerin yakınlarında turizm işçilerinin yaşayabileceği mahalleler ya da yerleşimler de yoktur. Kent yaşamına belli ölçüde uyum sağlamış hanelerde, işbölümü ve karar verme açısından daha eşitlikçi bir düzen olduğu söylenebilir. Kemer'de ise işyeri ve hane ayrımından çok, yerel halkın hane yapısıyla göçmen hane yapısı arasındaki ayrım daha açıklayıcıdır. Yerel hane yapısına baktığımızda, yerlilerin turizmde işçileşme sürecine karşı gelmesi ve bunun yerine dolaylı olarak rant ekonomisi ile turizme dahil olmaları, haneyi sadece ekonomik yönden değiştirir, sosyal ve kültürel yönden geleneksel yapı devam eder. Göçmen hanelerde ise, turizmde çalışmanın ekonomik getirileri sosyal ve kültürel değişimler de yaratır. Yerli hanelerle göçmen hanele-

ri birbirinden ayıran en temel fark, göçmenlerin aracısız olarak turizme geçişleri ve turizm istihdamını kabul etmeleridir. Ancak göçmen işçilerin göçle birlikte kırsal kökenlerinden kopmaları ve bir aidiyet duygusu ihtiyacı ile kırsal yaşam alanlarını yeniden inşa etme eğilimleri, turizm sektöründe karşılaştıkları profesyonel yönetim ve ücret ilişkilerinin etkisini azaltmaktadır. Sonuç olarak ortaya çıkan dönüşüm, modern bir sektörde çalışmanın yaratması gereken işçileşme türünden belli ölçüde farklıdır.

Fethiye ve Belek'teki hane yapıları birbirilerine tam anlamıyla zıt düşer. Fethiye'de hane hem üretim hem de tüketim alanıdır; ücret ilişkisi olmadığı için hane üyeleri hane üretiminden faydalanarak emeği yeniden üretirler. Belek'te hane yalnızca tüketim alanıdır, burada emek, temel olarak ücretlerle yeniden üretimini sağlar. Kemer'de ise hane yapısı belirgin olmamakla birlikte, ücretlerin ve geçimlik tarımın bir arada kullanılması hanenin hem üretim hem de tüketim alanı olduğunu gösterir.

İşyeri

İşyeri, üretim süreciyle ilişkili olarak emek dönüşümünün sosyal, ekonomik ve kültürel boyutlarının görüldüğü alandır. Buna bağlı olarak üretim sürecinin derinlemesine incelenmesi, işyerinin mekânsal örgütlenmesinin, işbölümünün, ücret ilişkilerinin, üretim sürecinin kontrolünün ve genel olarak işçilerin işyeri deneyimlerinin değerlendirilmesi gerekir. Ayrıca, turizmde çalışma alanının, üç örneğin ortak geçmişi olan tarımsal çalışmadan farkı da açıklayıcı olacaktır.

Fethiye'de işyerinin hane üzerine kurulması ve aile emeği kullanması, turizmde çalışanların daha yavaş ve deforme bir dönüşüm geçirdiğini gösterir. Belek'te ise haneden bağımsız ve tamamen kapitalist prensiplere göre düzenlenmiş işyeri ücretli işçiliğe geçişin daha kalıcı olduğu, daha belirgin bir emek dönüşümüne işaret eder. Bu dönüşümün hane ve cemaat ilişkilerine yansıması ise dönüşümün sonuçlarını daha dramatik bir boyuta taşır.

Kemer'de mülkiyet ilişkilerine ve işletme büyüklüğüne bağlı olarak farklı işyeri türleri vardır. Büyük işletmeler Belek'le benzerlik gösterirken, küçük ve orta boy işletmeler Fethiye örneğine daha yakındır, ancak iki yönden farklılık gösterir. Birinci fark, aile emeği kullanmamaları, ikinci fark ise yerel sermaye tarafından kurulmamış olmalarıdır. Bu anlamda işletme büyüklüğü ne olursa olsun, Kemer'deki işyeri haneden bağımsız olarak varlığını sürdürür. Ayrıca emeğin büyük ölçüde göçmen işçilerden oluşması, göç olgusunun da emek dönüşümünün bir parçası olduğunu gösterir.

İşletme büyüklüğü ve mülkiyet ilişkileri, turizmde işletme ve işyeri dinamiklerini belirleyen başlıca iki unsurdur. İşyerinin hane ile ilişkisi –gerek hane üzerine kurulu olsun gerekse haneden tamamen bağımsız olsun, her iki durumda da hane üzerinde değiştirici bir etkisi vardır– emek dönüşümünün sosyo-ekonomik yönlerini açıklamaktadır. Buraya kadar özetlenen sosyal dönüşümlerin dışında, Kemer'de yerel halkın turizmde çalışmamasının iki sonucu olmuştur: Birincisi turizm piyasasında rekabet gücü olmayan ve ücretli işçi olarak çalışmayı reddeden kesime bir açılım sağlayan rant ekonomisinin gelişmesidir. İkincisi ise turizmle ortaya çıkan emek gereksiniminin, memleketin farklı bölgelerinden gelen göçmenler tarafından karşılanmasıdır.

Turizm işinin getirdiği yenilikler, tarım işiyle karşılaştırıldığında daha net olarak ortaya çıkar. Görüşmelerde ısrarla vurgulanan iki temel fark, turizm işinin zamansal ve mekânsal düzeninin tarla işinden farklı olması ve üretim süreci üzerindeki sıkı denetim mekanizmalarıdır. İşçi işveren ilişkilerine bakıldığında ise, tarımda hane reisi, aile emeğinin tarımda değerlendirilmesiyle geleneksel ilişkiler çerçevesinde ilgilenirken, turizmde formel profesyonel sorumluluk belirleyicidir. Tarımsal yapıyla ayrımın net olduğu yerlerde ücretli işçilik ve bunun getirdiği formel prensipler belirleyici olurken, tarımsal yapıyla ayrımın daha belirsiz olduğu durumlarda ücretler de belirsizdir, işçi işveren ilişkileri de formel düzenden uzaktır.

Turizm işçileri yeni bir işçi sınıfı olabilir mi?

Bu araştırmanın temel amacı, "turizm işçileri" olarak tanımlanan kategorinin özgün niteliklerini tanımlamak ve bu kategorinin oluşumunda izlenen modelleri detaylı olarak açıklamaktı. Turizm işçileri kategorisi, işçilerin yaşam biçimleri, tercihleri ve sosyal yapıları gibi iç dinamiklerine değinirken, bu kategorinin oluşumuyla sonuçlanan modeller dışsal faktörlerin etkisini vurgulamaktaydı.

Turizm işçilerini tanımlayan bir ölçüt, büyük bir kısmının tarımsal bir yapıdan gelmeleridir. Daha önce tarlalarda ya da benzer tarım alanlarında kısıtlı denetim altında düşük vasıflı işler yapmaya alışkın olan bu kesim için tarımdaki kazanç düşüktür ve iklimden kaynaklanan bir belirsizlik içerir. Belli bir bölgeden hasat için göç eden mevsimlik işçiler dışında, tarımsal yapı içinde formel bir ücret ilişkisi yok denecek kadar azdır. Ekonomik boyutunun yanı sıra, tarımsal yapı kendine özgü bir sosyal ve kültürel yapıya da sahiptir. Özellikle patriarkal yapı, hane içi cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal dayanışma birleştirici olduğu kadar kısıtlayıcı özelliklerdir. Böyle bir yapıdan, turizm gibi modern kapitalist bir alana geçiş sadece ücret ilişkileri ve formel iş ilişkilerine geçiş değil, aynı zamanda gündelik hayatın farklı alanlarında sosyal ve kültürel dönüşümler anlamına gelir. Turizmde çalışmak ücretli işçiliğe geçiş, katı çalışma koşulları, zamanın sıkı yönetimi, üretim sürecinin denetlenmesi ve karar verme mekanizmalarının hiyerarşik düzenini beraberinde getirir.

Turizm işçileri kategorisini tanımlayan ikinci ölçüt, hizmet işinin özgün nitelikleridir. Hizmet işleri, tarımdan ve sanayi işlerinden birçok yönden farklılık gösterir. Hizmet işi, belli bir görevin tamamlanmasına dayalı ve işçinin fiziksel varlığının üretilen ürünün bütünleşmiş bir parçası olduğu, ürünün ise elle tutulamayan bir ürün olduğu bir iştir. Turizm sektörü, diğer hizmet sektörlerinden farklı olarak, işçinin estetik bir emek harcamasını da gerektiren bir çalışma alanıdır. Küreselleşmeyle birlikte, hizmet sektörünün büyümesi ve sanayi istihdamı-

nın azalması bu ölçütü makro düzeyde de anlamlı kılar. Küresel emeğin büyük bir kısmı, hizmet sektöründe çalışanlardan oluşur. Sanayi üretimi ve hizmet üretimi arasındaki radikal farklara rağmen sanayi üretiminde ortaya çıkan bazı unsurlar ve iş ilişkileri hizmetlerde de geçerliliğini korumaktadır. Üretim sürecinden yabancılaşma, emek sömürüsü ve mülkiyet ilişkilerinden dışlanma, hizmet sektöründe çalışanların da yaşadığı deneyimlerdir. İşyerindeki güç ilişkileri ve üretim sürecinin denetimi için de aynı şeyleri söylemek mümkündür.

Son olarak, turizm sektörünü farklı kılan unsurlar, yani sezonluk olması, sektörel yapı, cinsiyete dayalı işbölümü ve iş ve eğlence ayrımının net olmaması, turizm işçilerinin dönüşümünü belirleyen diğer bir ölçüttür. Turizm işçileri, küresel yeniden yapılanma gibi dışsal gelişmelerden etkilendikleri kadar, kendileri de küresel emeğin sosyal yapısında yarattıkları değişiklikle bu dışsal gelişmelerde etkili olurlar. Dolayısıyla burada tanımlanan turizm işçileri kategorisi, akademik tartışmalara özgü soyut bir kavram değil, farklı ekonomik alanlarda faaliyet gösteren işçiler üzerinde doğrudan ve geniş bir etkisi olan bir sosyal gerçektir.

Sonuç- I

Bu araştırmanın amacı, alan çalışmasının yapıldığı üç örnek için tarımsal yapı, sektör yapısı ve emeğin sosyal özelliklerine bakarak farklı turizm gelişmesi ve sınıf oluşumu modelleri ortaya koymaktır. Bu alan çalışmasının sonuçları iki ana başlık altında toplanabilir.

Birinci başlık turizm, sektörel yapı ve sınıf oluşumuna dair üç örnekte ortak olan sonuçlardan bir genel değerlendirmeye ulaşır. Öncelikle turizm gelişmesinin öncülü tarımsal yapıdır ve bu tarımsal yapı ile turizm arasında doğal kaynakların, toprağın ve emeğin kullanımı açısından bir rekabet ilişkisi vardır (Cox vd. 1994, Gomes 1993). Aksi yöndeki münferit örnekler, örneğin Kemer'de turizm gelişmesine rağmen tarımla uğraşmaya devam eden kesim, turizmin tarım üzerindeki zincirleme et-

kisini, yerel halkın çevreyle olan ilişkisini, yaşam biçimlerini ve maddi koşullarını etkilediği gerçeğini değiştirmez.

İkinci başlık, karşılaştırmalı analizden yola çıkarak, işletme büyüklüğünün, emek dönüşümünün yapısı, kapsamı ve gidişatı üzerine etkisini açıklar. Genel olarak büyük sermaye yatırımlarından oluşan bir sektörel yapı, profesyonel yönetim teknikleri ve üretim sürecinin sıkı denetimi sonucunda kapitalist emek piyasasının net bir şekilde kurumsallaşmasına yol açar. Buna karşılık, küçük ve orta boy işletmelerden oluşan bir sektörel yapı, kapitalist emek piyasasına daha yavaş bir geçiş ve geçici bir katılım yaratır (Morrison 1998). Bu durumda en dikkat çekici olan, kırsal ekonomik unsurların turizme yansıması, formel iş ilişkilerinin oluşmaması ve iş organizasyonunun gelişigüzel bir biçimde düzenlenmesidir. Her iki durumda da işletme büyüklüğü sınıf oluşumunu, politika seçeneklerini değerlendirmede kaçınılmaz bir öğedir (Thomas 2000).

Turizmdeki cinsiyete dayalı işbölümü üzerine farklı değerlendirmeler yapılabilir. Turizm sektöründeki hizmetler büyük oranda ev işlerine benzer; bu nedenle işbölümü de cinsiyete dayalı bir yapı üzerine kuruludur (Sinclair 1997). Bu anlamda kadının turizm sektöründe istihdamı, hane içinde kadına atfedilen konumla benzerlik gösterir. Dolayısıyla kadının hane ekonomisine dayalı kırsal ekonomiden turizm sektörüne geçişi, bir yandan kadının tarımsal yapı içindeki sorumluluklarını azaltırken, diğer yandan ev işleri biçiminde yeni bir yük getirir. Bunların dışında, patriarkal güç ilişkilerinin hane içindeki varlığını sürdürmesi, kadınların kapitalist emek piyasasına girmesinin ve nakit gelire ulaşmasının gerçek anlamda bir ekonomik özgürlük anlamına gelmediğinin bir göstergesidir. Ayrıca hane içinde cinsiyete dayalı işbölümünün devam etmesi, kadınların turizmde çalışmaları sonucu elde ettiği göreli ekonomik özgürlüğün de tarımsal yapıların varlığını devam ettirmesi sebebiyle sosyal bir özgürlüğe dönüşmediğini gösterir.

Turizm, daha önce tarımda çalışan işçiler için kapitalist piyasa ekonomisine ilk geçiş noktasıdır. Bu geçişin farklı sonuçları vardır: Bir ücret karşılığı çalışmak, nakit paraya dayalı iş ilişki-

si, işin iş olmayan etkinliklerden ayrışması (özellikle hane üretimi üzerine kurulu tarımsal yapılara kıyasla), ve turizmdeki üretim sürecinin zamansal ve mekânsal olarak tarımdan farklı bir organizasyona dayanması. Turizm işçilerinin işyerindeki deneyimleri onların iş dışındaki ortamlarına da, örneğin hane ilişkilerine (patriarkal güç ilişkileri ve cinsiyete dayalı işbölümü) ve sosyal ilişkilerine (cemaatin dağılması ya da yoğunlaşan dayanışma ilişkileri) yansır. Sonuç olarak, turizmin gelişmesi Türkiye, Bali, Yunanistan veya Kosta Rika gibi gelişmekte olan ülkelerde kapitalist emek piyasası içindeki diğer ekonomik alanlardan işçi transfer etmek yerine, yeni bir emek dönüşümü süreci başlatır.

Bu araştırmada anlatılan emek dönüşümü güncel sınıf dinamikleri için oldukça temsilidir. Tarihsel örneklere kıyasla bugünkü emek dönüşümü, küresel emeğin büyük bir kısmının dahil olduğu hizmet sektöründe gerçekleşir; kadın ve çocuk emeği de bu sürecin bütünsel bir parçasıdır (Munck 2002: 118). Bu süreç, özellikle sanayileşmenin geciktiği ve tarımsal üretimin önemli bir istihdam alanı olarak varlığını sürdürdüğü az gelişmiş ülkelerde daha yaygındır.

Bugünkü emek dönüşümü modelleri, yalnızca ücretli işçiliğe geçiş ve üretim araçlarına sahip olma ya da olmama durumuna göre belirlenen bir sınıfsal konumun oluşumundan ibaret değildir; aynı zamanda küresel ekonominin prensiplerinden, işçilerin uzmanlık ve gelir seviyelerinden ve sonuç olarak farklı sınıfsal konumlarından etkilenen sosyal ve tarihsel bir deneyimdir. Bu nedenle turizm işçileri, uzmanlaşmalarında ve gelir düzeylerindeki farklılık, geçirdikleri sosyal, kültürel ve ekonomik dönüşümler ve onları tanımlayan diğer özgün niteliklerle birlikte, güncel sınıf dinamikleri tarafından biçimlenen ve karşılığında bu dinamikleri biçimlendiren önemli aktörler arasında başı çeker.

Neden alan çalışması yapılan üç alan farklı emek dönüşümü süreçlerine işaret etmektedir? Bu sorunun cevabı her örneğin iç dinamiklerinden ve daha önce sözü geçen bazı değişkenlerin her bir yerde farklı bir bileşim oluşturmasındadır. Şimdi bak-

mamız gereken, bu sonuçların işçi sınıfı oluşumunun farklı evrelerine nasıl denk düştüğüdür.

Kırsaldan kopuş

İngiltere'deki Çitleme Hareketi köylülerin kitlesel olarak topraklarından çıkarılmasıyla, kırsal grupların dağılması ve köylülerin doğrudan ya da dolaylı olarak kentlere göç edip gelişmekte olan sanayi kollarında çalışması sonucu bir kentleşme sürecini başlattı (Polanyi 1957: 36). Kitlelerin yoksullaşması, sosyal anlamda radikal dönüşümlere öncü oldu; yeni dayanışma ağlarının yanı sıra ekonomik, sosyal ve kültürel parçalanmayı da beraberinde getirdi. Kıta Avrupa'sının deneyimi ise daha farklı oldu; yüksek ücretler ve kentsel yaşamdan etkilenen kırsal kitleler daha iyi bir yaşam için kentlere göç ettiler. Polanyi bu durumu şöyle tanımlar:

> Sanayi Devrimi Kıta Avrupası'na yarım yüzyıl sonra ulaştı. Orada işçi sınıfı toprak çevrilmesi gibi bir hareketle topraktan uzaklaştırılmamıştı; tersine, daha yüksek ücretlerin ve şehir yaşamının çekiciliği, yarı serf tarım emekçisinin malikâneden ayrılıp, geleneksel aşağı orta sınıflarla kaynaşarak şehirli bir görünüm kazanabileceği şehirlere göç etmesine yol açtı. Sefalet bir yana, bu yeni ortamında kendini yükselmiş buluyordu. (Polanyi 1944: 244).

Sanayi Devrimi, Türkiye ve birçok gelişmekte olan ülkeye çok daha geç ulaştı. Türkiye'de yaşanan köyden kente göç, daha çok kıta Avrupa'sı ile benzerlik göstermektedir. Son dönemde yaşanan sanayi devrimi, yani hizmetlerin küresel olarak sanayi üretimi boyutunda büyümesi, emek için dünya çapında dönüşümler yarattı. Turizm işçileri de bu dönüşümün en önemli parçalarından biri oldu. Turizm, gerek şehirlerde gerekse kıyı kasabalarında kırsal nüfus için modern bir alternatif olarak çekicilik kazandı. Biçimleri ve kapsamları farklı olsa da her üç örnekte de turizm kırsaldan kopuşu beraberinde getirir, bu girişimcilikle, istihdamla ya da göçle gerçekleşir. Bu kopu-

şun farklı biçimlerde olması toprak dağılımından turizm sezonunun uzunluğuna, tarımsal gelirlerden turizmin ne derece tarımın yerine geçtiğine kadar çeşitli sebeplerle açıklanabilir. Bunun yanı sıra, bazı faktörler bu süreci hızlandıracak bir katalizör etkisi gösterirler: Devletin turizm gelişimine katkısı ya da farklı aktörler tarafından başlatılan projeler gibi.

Proleterleşme

Ücretli işçiliğe geçiş ve nakite dayalı iş ilişkisi, işçileşme için geçerli fakat yetersiz bir koşul oluşturur. Burada kullanılan üç örnek de nakit ilişkileri son derece yaygındır ve ancak aile ve akrabalık ilişkileri durumunda kullanılmaz. Turizmle birlikte yaygınlaşan zaman-mekân bağlamı, tarımdan turizme geçişte değişiklik gösteren başka bir unsurdur. Sektörel ve ekonomik dönüşümler dışında, işyerinde ve hane içindeki sosyal ilişkiler, örneğin üretim araçlarının mülkiyetinden dışlanma, üretim sürecinde sıkı denetime tâbi olma, işyerindeki güç ve otorite ilişkileri, erkeğin eve gelir getirdiği klasik modelin değişmesi ve son olarak hanede işbölümünün değişmesi işçileşme sürecine yönelik derinlemesine bir anlayış sağlar. Bütün bu iç dinamikler turizm işçilerinin deneyimlerinde gözlenebilir. Bu işçiler, üretim araçlarının mülkiyetinden dışlanmıştır. İkinci olarak, üretim sırasında sıkı bir denetime tâbidirler ve bu tarımsal üretim aşamasında yaşamadıkları bir deneyimdir. Üçüncü olarak, hanedeki işbölümünden farklı bir kimlik elde etmektedirler. İşçileşme, bireylerin sektörel yapı içindeki konumlarını tanımlayan sosyal bileşenleri açısından da önem taşır.

Sınıf kültürünün oluşumu: Proleterleşmenin sosyal temelleri

Turizm gelişmesinin işçiler üzerindeki sosyal etkisini anlamak için, geçirdikleri dönüşüme ve bu dönüşümü nasıl algıladıklarına bakmak gerekir. Bütün işçiler farklı derecelerde de olsa işyerinde yaşadıkları değişimin, bunun gündelik hayatlarına ve sosyal ortamlarına yansımasının farkındadırlar. Üretim

sürecinin denetimi, tüketim alışkanlıkları ve aile ilişkilerindeki değişimler gibi daha yakın deneyimler daha çabuk fark edilmektedir. Burada Katznelson'un çok katmanlı analizi yararlı bir metodolojik yapıdır (Katznelson 1986). Ayrıca Hobsbawm'ın işçilerin gerçek hayat deneyimlerini, maddi koşullarını, yeni alışkanlıklarını ve yaşam biçimlerini, kültürel alışkanlıklarını betimlemesi açısından iyi bir örnektir (1984).

Bireysel deneyimlerin ötesinde ve bireysel düzeyde anlaşılmayan, özellikle diğer sınıflarla ilişkili olarak daha toplu değişimler de söz konusudur. Örneğin işçilerin büyük bir çoğunluğunun, kendini kırsal kökenleriyle tanımlamaması ve turizm işçisi kimliğini benimsemeleri, kendilerini bilinçli bir biçimde köylü ya da çiftçi kimliğinden ayırdıklarını göstermektedir. Öte yandan, müdürlerine, yöneticilerine ya da işletme sahiplerine kıyasla, kendi sınıfsal konumlarının farkında oldukları ya da bunu dile getirdikleri de söylenemez. Bu anlamda, turizm işçileri arasında sınıf bilincinin oldukça zayıf olduğu söylenebilir. Bu zayıflığı birkaç neden açıklayabilir. Birincisi tarımdan turizme geçiş bu insanlar için sosyal yapı içindeki konumlarının iyileşmesi dolayısıyla bir üst sınıfa geçiş olarak yorumlanabilir. Her ne kadar aldıkları ücret yoksulluk sınırının altında olsa da nakit ücret almaları, sosyal ve ekonomik olarak daha iyiye gittikleri illüzyonu yaratmaktadır. Başka bir neden ise, tarihsel örneklerin aksine turizm sektöründe yaşanan işçileşme süreci, sınıf bilinci oluşturacak kadar bütünsel ve homojen değildir. Belli bölgelerde belli işçileşme modellerinin yoğunlaştığını görsek de bu yoğunluk sınıf bilinci yaratacak düzeyde değildir. Son olarak, Türkiye'de turizmin yakın bir geçmişte başlayan ve gelişmekte olan bir sektör olması, işçiler arasında sınıf bilincine yönelik bir farkındalığın ortaya çıkmasını zorlaştırır.

Sınıf bilinci eylemde: Sınıf mücadelesi

İşçiler arasındaki sınıf bilincinin zayıf olması, bunu takiben oluşacak emek hareketini ve sınıf mücadelesini de etkiler. Sektörde çalışan işçilerin sayısı düşünüldüğünde, sendikalaşma-

nın kayda değmeyecek kadar düşük bir seviyede olduğu açıktır. Bunun ötesinde, işçiler arasında gerek işçilerin kendileri tarafından, gerekse sendikalar tarafından başlatılan dayanışma hareketleri de yok denecek kadar azdır. Emek hareketindeki zayıflık, sınıf bilincinin zayıf olmasından kaynaklanan üç nedenle açıklanabilir. Birincisi, turizm sektöründe işçi sınıfı oluşumu henüz başlangıç aşamasında olduğu için, bu alanda çalışanlar kapitalist sistemin emek sömürüsüne dayalı olması ya da düşük ücretli düşük vasıflı işler üzerinde kurulu sektörel yapı hakkında derin bir deneyime ve bilgiye sahip değildir. Bu insanlar için para karşılığı çalışmak, tarımsal ürünlerini zor şartlarda düşük fiyatlara satmaktan ve paralarını geç almalarından çok daha iyi bir durumdur. İkincisi, turizmde emeğin göreceli olarak heterojen olması, hem farklı sosyal yapılardan gelen işçiler olması hem de sektörün çok parçalı yapısı, işçilerin farklı deneyimler yaşamalarına yol açar; bu da sınıf mücadelesini olumsuz etkiler. Tarımsal yapıdan gelen ve kapitalist sistemle ilk defa tanışan işçiler için ücretli çalışma, gelirleri düşük olsa dahi iyi bir gelişme olarak görülürken, biraz daha vasıflı çalışanlar düşük ücretlere karşı daha tepkisel davranabilirler. Ancak deneyimlerdeki derin farklar, kitlesel bir bilincin ve tepkinin oluşmasına engel olur. Son olarak, neo-liberal ekonomi politikalarının yaygınlığı ve emek hareketini derinden etkilemesi, yeni oluşmakta olan ve oluşum sürecini tamamlamamış olan yeni işçi sınıfını olumsuz etkiler. Neo-liberal ekonomi politikalarının neredeyse genel geçer doğrular olarak kabulü, işçi sınıfının mücadelesi önünde sistematik bir engeldir. Bu grup içinde en radikal dönüşümü yaşayan göçmen işçilerin olası bir emek hareketinde öncülük etmesi mümkündür. Ancak bu yönde bir inisiyatif kullanılmaması, işçi kimliğinin henüz birleştirici boyutta olmadığını gösterir.

Analitik bir birim olarak hane

Hane analizi, emek dönüşümünün yapısal analizinde anlaşılmayan detayların derinlemesine incelenmesine imkân tanır. Hane analizinin en önemli katkısı, emek dönüşümünün kar-

maşık yapısına ışık tutması ve piyasa ekonomisindeki işle geleneksel üretim biçimlerinin bir arada sürdürülebileceğini göstermesidir. Emek dönüşümünün karmaşık yapısı, modernizasyon ve sanayileşme söylemlerinin öne sürdüğü evrensel işçi sınıfı oluşumu modellerinden farklılık gösterir. Klasik işçi sınıfı oluşumu anlayışı, bu süreci öncelikle ücretli işçiliğe geçiş üzerinden tanımlar; buna göre işçileşme emeğin yeniden üretiminde yalnızca ücretlerin kullanımını öngörür. Bu tek tip modelin iddiası, ancak hanenin ve hanedeki ev işlerinin ya da geçimlik üretimin, emeğin kendini yeniden üretmesindeki katkısına bakarak, piyasada bulunmayan ve metalaşmamış unsurların emeğin yeniden üretimindeki katkısı vurgulanarak değiştirilebilir. Hane, farklı gelirlerin emeğin yeniden üretimi için bir havuzda toplandığı bir birim olarak, geleneksel ve modern ekonomik faaliyetlerin varlıklarını bir arada sürdürdükleri bir alandır. Gelir havuzu içinde farklı gelirlerinin değişik bileşimler yaratması, farklı hane ve işçi tiplerini ortaya çıkarır. Turizmdeki emek dönüşümü için buradaki örnekler, büyüyen turizm piyasasına farklı yollardan giren farklı hane tiplerini temsil etmektedir. Her ne kadar üç örnekte de turizm işi aynı olsa da her birinde farklı bir işçi tipi bu işi yapar.

Sonuç- II

Bu kitapta gerçekleştirmeye çalıştığım birkaç hedefle yola çıktım: Öncelikle, emek dönüşümünü Türkiye'deki turizm işçilerini incelemek için bir teorik çerçeve olarak kurguladım, bu kurgu içinde işçi sınıfı oluşumunun günümüz sektörel bağlamında hâlâ geçerli olup olmadığını sorguladım. Bunu yaparken, farklı yaklaşımları bir araya getirdim, bu farklı yaklaşımların bileşimi her birini çeşitli yönlerde değiştirdi. Sınıf oluşumunu erken sanayileşme dönemi Avrupa'sını merkez alarak inceleyen klasik tarihsel yaklaşım, hanenin analitik varlığını vurgulayarak, oluşmakta olan işçi sınıfının küresel dönüşümleriyle birleştirildi. Küreselleşme literatürü bu noktada bir temel oluşturdu. Küreselleşme literatürü, sektörel yapıları ve emek ilişki-

lerini bir bağlama yerleştirirken, aynı zamanda kullanılan teorik çerçevenin geliştirilmesine yönelik ipuçları verir. Turizm çalışmaları da sektörün gelişimi açısından merkezî önemi olan turizm işçilerine ve sorunlarına gereken akademik ilgiyi göstermez. Bu çalışma emek dönüşümünün farklı biçimlerini ve bu farklı biçimlerin özgün niteliklerini öne çıkaran alan çalışmasını merkez alır. Her ne kadar teorik çerçeve turizm işçilerinin deneyimlerini anlamamız için yararlı olsa da, alan çalışmasındaki bulgular, bu teorik çerçevenin sektörel yapı, üretim süreci, iş ilişkileri ve özellikle küresel dönüşümler de dikkate alınarak yeniden düzenlenmesi gerektiğini gösterir.

Günümüzde yaşanan emek dönüşümü sürecinin tek örneği turizm işçileri değildir. İthal İşleme Alanlarındaki işçiler, topraklarından olmuş ve para kazanmak için kentlere göç etmeye zorlanmış köylüler de işçi sınıfına katılımın yeni örnekleridir. Turizm işçilerini önemli kılan, küresel boyutta sürekli olarak büyümekte olan hizmet sektöründe işçileşmiş olmaları, dolayısıyla daha büyük bir kesimi temsil etmeleridir. Bu çalışmanın hedefi, turizm işçilerini görünmez konumlarından çıkarmak ve onları yeni bir işçi sınıfı olarak tanımlamaktır. Bu aynı zamanda küreselleşmenin insanları, emekçileri ve hatta doğal kaynakları üretim sürecinde bir girdiye indirgeyen neo-liberal ekonomi politikalarına dayalı söyleminin de bir eleştirisidir. Bunun yerine burada turizm işçileri belli hizmetlerin üreticileri ve başka hizmetlerin de tüketicileri olan sosyal varlıklar olarak resmedilmiştir. Polanyi'ye göre:

Son zamanlarda yapılan tarih ve antropoloji çalışmalarının göze çarpan sonucu, insan ekonomisinin, kural olarak, insanın sosyal ilişkilerinin içine yerleşmiş olduğu. İnsan, maddi zenginlik edinmedeki bireysel çıkarlarını korumak gayesiyle hareket etmez; toplumsal konumunu, sosyal haklarını ve sosyal değerlerini korumak üzere hareket eder. Maddi zenginliğe ancak bu amaçlara hizmet ettiği için değer verir. Ne üretim ne de dağıtım süreci, mal sahipliğiyle ilgili özel ekonomik çıkarlara bağlıdır; bu süreç içinde her aşama, gerekli işlemlerin yapılmasını sağlayan biz dizi sosyal çıkara göre ayarlanmıştır. Bu çıkar-

lar, avcılık ve balıkçılıkla uğraşan küçük bir toplulukta ve büyük bir despotik toplumda önemli farklılıklar göstereceklerdir, ama iki durumda da ekonomik sistem, ekonomi dışı amaçlara göre işleyecektir. (Polanyi 1944: 89)

Emek dönüşümünün, işçi sınıfı oluşumunun ve turizmde artan işçileşmenin önemi kitap boyunca defalarca vurgulandı. Bu nedenle bu kitap, işçilerin turizmde üretim sürecine katkılarından çok, bireysel deneyimlerine ve yaşam biçimlerine eğildi.

Tekrar söylemek gerekirse, bu insanları işçi yapan ya da işçi sınıfının bir parçası yapan, turizm sektörünün büyümesi, ücretli işçiliğe geçiş ya da işyerinde imzaladıkları sözleşmeler değildir. Onları asıl işçi yapan, ekonomik varlıklarına göre kendilerini başkalarından farklı tanımlamaları ve ortak sosyal özelliklerine göre de bir sosyal bütün oluşturmalarıdır.

Yeni bir işçi sınıfının oluşmakta olduğunu gördükten sonra bir sonraki soru bunun da kendinden önce gelen tarihsel örneklerde olduğu gibi militan bir emek hareketiyle sonuçlanıp sonuçlanmayacağıdır. Kapalı korumacı ekonomilerin ve ulusdevletin etkin olduğu ekonomi politik bağlamının bugün yerini tek bir pazara doğru gelişen neo-liberal küresel ekonomiye bıraktığı göz önüne alındığında, böyle bir emek hareketi beklemek gerçekçi olmaz. Peki bu durum oluşmakta olan işçi sınıfının daha az bir sınıf olduğu anlamına mı gelir? Ekonomi politik koşullarının dönüşümü, sosyal beklentilerin de buna göre uyarlanmasını gerektirir.

KAYNAKÇA

Abercrombie, Nicholas ve John Urry, *Capital, Labour and the Middle Classes*, G. Allen and Unwin, 1983.

Abott, Jason, "Export Processing Zones and the Developing World", *Contemporary Review*, 1997.

Archer, Brian ve Chris Cooper, "The Positive and Negative Impacts of Tourism", Theobald, William F. (der.), *Global Tourism* içinde, Butterworth and Hienemann, 1998.

Archer, B. ve J. Fletcher, "The Economic Impact of Tourism in the Seychelles", *Annals of Tourism Research*, cilt 23, sayı 1, 1996.

Arrighi, Giovanni ve Jessica Drangel, "The Stratification of the World-Economy: An Exploration of the Semiperipheral Zone", *Review*, cilt 10, sayı 1, 1986.

Athiyaman, A. ve R.W. Robertson, "Strategic Planning in Large Tourism Firms: An Empirical Analysis", *Tourism Management*, cilt 16, sayı 3, 1995.

Bal, Hüseyin, *Turizmin Kırsal Toplumda Aile İçi İlişkilere Etkisi* (The Impact of Tourism on Family Relations in Rural Societies), Doğa-İnsan Yayınları, 1995.

Ball, R.M., "Seasonality: A Problem for Workers in the Tourism Labour Market", *Service Industries Journal*, cilt 8, sayı 4, 1988.

Baum, Tom, *Human Resource Issues in International Tourism*, Butterworth and Heinemann, 1993.

Baum, T. ve L. Hagen, "Responses to Seasonality: The Experiences of Peripheral Destinations", *Journal of Tourism Research*, cilt 1, sayı 4, 1999.

Baum, Tom, V. Amoah ve S. Spivack, "Policy Dimensions of Human Resource Management in the Tourism and Hospitality Industries", *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, cilt 9, sayı 56, 1997.

Bell, Daniel, *The Coming of Post-Industrial Society*, Basic Books, 1973.

Biersteker, Thomas J., "The 'Triumph' of Liberal Economic Ideas in the Developing World", Stallings, Barbara, *Global Change, Regional Response* içinde, Cambridge University Press, 1995.

Blackman, Anna, Faith Foster, Tracey Hyvonen, Alf Kuilboer ve Gianna Moscardo, "Factors Contributing to Successful Tourism Development in Peripheral Regions", *Journal of Tourism Studies*, cilt 15, sayı 1, 2004.

Brennan, Denise, *What's Love Got to Do With It?: Transnational Desires and Sex Tourism in the Dominican Republic*, Duke University Press, 2004.

Briedenhann, Jenny ve Eugenia Wickens, "Tourism Routes as a Tool for the Economic Development of Rural Areas – Vibrant Hope or Impossible Dream?", *Tourism Management*, cilt 25, sayı 1, 2004.

Briguglio, Lino vd, *Sustainable Tourism in Islands and Small States: Case Studies*, London: Pinter, 1996.

Bortherton, B., G. Woolfender ve B. Himmetoğlu, "Developing Human Resources for Turkey's Tourism Industry in the 1990s", *Tourism Management*, cilt 15, sayı 2, 1994.

Brown, Frances, *Tourism Reassessed: Blight or Blessing?*, Butterworth and Heinemann, 1998.

Brown, Frances ve Derek Hall (der.), *Tourism in Peripheral Areas: Case Studies*, Channel View Publications, 2000.

Burns, Peter, "Brief Encounters: Culture, Tourism and the Local-Global Nexus", Wahab, Salah ve Christopher P. Cooper, *Tourism in the Age of Globalisation*, *Advances in Tourism* içinde, Routledge, 2001.

Butler, Richard ve Thomas Hinch, *Tourism and Indigenous Peoples*, International Thompson Business Press, 1996.

Butler, R.W., "The Concept of Tourism Area Cycle of Evolution: Implications for Management of Resources", *Canadian Geographer*, cilt 24, sayı 1, 1980.

Castells, Manuel, *The Rise of the Network Society*, Blackwell, 1996.

Chakrabarty, Dispesh, *Rethinking Working-Class History: Bengal 1890-1940*, Princeton University Press, 1989.

Choy, Dexter J.L. "The Quality of Tourism Employment", *Tourism Management*, 1995.

Clancy, Michael, "Tourism and Development: Evidence from Mexico", *Annals of Tourism Research*, cilt 26, sayı 2, 1998.

Clements, M.A. ve A. Georgiou, "The Impact of Political Instability on a Fragile Tourism Product", *Tourism Management*, cilt 19, sayı 3, 1998.

Cox, L.J., M. Fox ve R.L. Bowen, "Does Tourism Destroy Agriculture?", *Annals of Tourism Research*, cilt 22, sayı 2, 1994.

Crotts, John C. Dimitrios Buhalis, Roger March (der.), *Global Alliances in Tourism and Hospitality Management*, Haworth Hospitality Press, 2000.

Cukier, Judith Elizabeth. "Tourism Employment in Developing Countries: Analyzing an Alternative to Traditional Employment in Bali, Indonesia", 1996.

Cukier, Judith, Joanne Norris ve Geoffrey Wall, "The Involvement of Women in the Tourism Industry of Bali, Indonesia", *Journal of Development Studies*, cilt 33, sayı 2, 1996.

Çeken, Hüseyin ve Barış Erdem, "Turizm Sektörünün Istihdam Yaratmadaki Etkisi" (Impact of Tourism Sector in Generating Employment), *İş, Güç*, cilt 5, sayı 1, 2003.

D'Annunzio-Green, Norma, Gillian A. Maxwell ve Sandra Watson (der.), *Human*

Resource Management: International Perspectives in Hospitality and Tourism, Continuum, 2002.

de Albuquerque K. ve J. McElroy, "Tourism and Crime in the Caribbean", *Annals of Tourism Research*, cilt 26, sayı 4, 1999.

Devlet Planlama Teşkilatı, Temel Ekonomik Göstergeler, 1950-2003.

Dobb, Maurice, *Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemler*, çev. F. Akar, İstanbul, Belge Yayınları, 1992.

Douglas, Ngaire, "Applying the Life Cycle Model to Melanesia", *Annals of Tourism Research*, cilt 24, sayı 1, 1997.

Dunning, J. ve M. McQueen, "Multinational Corporations in the International Hotel Industry", *Annals of Tourism Research*, cilt 9, sayı 1, 1982.

Elkin, R.D. ve R.S. Roberts, "Evaluating the Human Resource (Employment) Requirements and Impacts of Tourism Developments", Ritchie, R.J.B. ve C.R. Goeldner (der.), *Travel, Tourism and Hospitality Research: A Handbook for Managers and Researchers* içinde, John Wiley and Sons, 1994.

Engels, Friedrich, *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*, çev. Oktay Emre, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1974.

Enloe, Cynthia, *Muzlar, Plajlar ve Askerî Üsler: Feminist Bakış Açısından Uluslararası Siyaset*, çev. Ece Aydın, Berna Kurt, Çitlembik Yayınları, 2003.

Erhat, Azra, *Mavi Anadolu* (Blue Anatolia), Bilgi, 1960.

Ernst, Dieter (der.), *The New International Division of Labour, Technology and Underdevelopment: Consequences for the Third World*, Campus Verlag, 1980.

Esping-Andersen, Gosta, *Social Foundations of Postindustrial Economies*, Oxford University Press, 1999.

Evers, Hans-Dieter, Wolfgang Clauss ve Diana Wong, "Subsistence Reproduction: A Framework for Analysis", Smith, Joan, Immanuel Wallerstein ve Hans-Dieter Evers (der.), *Households and the World-Economy* içinde, Sage, 1984.

Folke, Steen, Niels Fold ve Thyge Enevoldsen, *South-South Trade and Development: Manufacturers in the New International Division of Labour*, St. Martin's Press, 1993.

Forsyth, T.J., "Tourism and Agricultural Development in Thailand", *Annals of Tourism Research*, cilt 22, sayı 4, 1995.

France, Lesley (der.), *Sustainable Tourism*, Earthscan, 1997.

Friedman, Kathie, "Households as Income-Pooling Units", Smith, Joan, Immanuel Wallerstein ve Hans-Dieter Evers (der.), *Households and the World-Economy* içinde, Sage, 1984.

Garnsey, Elizabeth ve Liba Paukert, *Industrial Change and Women's Employment: Trends in the New International Division of Labour*, International Institute for Labour Studies, 1987.

Getz, D., "Tourism Planning and the Destination Life Cycle", *Annals of Tourism Research*, cilt 19, sayı 3, 1992.

Getz, Donald ve Jack Carlsen, "Family Business in Tourism: State of the Art", *Annals of Tourism Research*, cilt 32, sayı 1, 2005.

Getz, Donald ve Per Ake Nilsson, "Responses of Family Businesses to Extreme Seasonality in Demand: the Case of Bornholm, Denmark", *Tourism Management*, cilt 25, sayı 1, 2004.

Giddens, Anthony, *The Class Structure of the Advanced Societies*, Hutchinson, 1973.

Goffman, Erving, *The Presentation of Self in Everyday Life*, Doubleday, 1959.

Goldstone, Patricia, *Making the World Safe for Tourism*, Yale University Press, 2001.

Gomes, A.J., "Integrating Tourism and Agricultural Development", Gayle, D.J. ve J.N. Goodrich (der.), *Tourism Marketing and Management in the Caribbean* içinde, Routledge, 1993.

Goymen, Korel, "Tourism and Governance in Turkey", *Annals of Tourism Research*, cilt 27, sayı 4, 2000.

Greenwood, Davyd J., "Culture by the Pound: An Anthropological Perspective on Tourism as Cultural Commoditization", Smith, Valene L. (der.), *Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism* içinde, University of Pennsylvania Press, 1989.

Guerrier, Yvonne ve Amel Adib, "Work at Leisure and Leisure at Work: A Study of the Emotional Labour of Tour Reps", *Human Relations*, cilt 56, sayı 11, 2003.

Hall, C. Michael, "Gender and Economic Interest in Tourism Prostitution: the Nature, Development and Implications of Sex Tourism in South-East Asia", Kinnaird, Vivian ve Derek Hall, *Tourism: A Gender Analysis* içinde, John Wiley and Sons, 1994a.

Hall, Colin Michael, *Tourism and Politics: Policy, Power and Place*, John Wiley and Sons, 1994b.

Hall, Michael, "Globalization and Tourism, Connecting and Contextualizing Culture, Environment, Economy and Place", AIEST (der.), *Globalization and Tourism* içinde, St. Gallen, 1996.

Hall, Colin Michael ve Vanessa O'Sullivan, "Tourism, Political Stability and Violence", Pizam, Abraham ve Yoel Mansfeld (der.), *Tourism, Crime and International Security Issues* içinde, John Wiley and Sons, 1996.

Harrison, David (der.), *Tourism and the Less Developed Countries*, Belhaven, 1992.

Harrison, David, "Tourism, Capitalism and Development in Less Developed Countries", Sklair, Leslie (der.), *Capitalism and Development* içinde, Routledge, 1994.

Hartmann, Heidi, "Capitalism, Patriarchy, and Job Segregation by Sex", Giddens, Anthony ve David Held (der.), *Classes, Power and Conflict: Classical and Contemporary Debates* içinde, University of California Press, 1982.

Held, David, vd., *Global Transformations: Politics, Economics, and Culture*, Stanford University Press, 1999.

Herold, Edward, Rafael Garcia ve Tony DeMoya, "Female Tourists and Beach Boys: Romance or Sex Tourism?", *Annals of Tourism Research*, cilt 28, sayı 4, 2001.

Hobsbawm, Eric, *Workers: Worlds of Labor*, Pantheon Books, 1984.

Hohl, Andreas E. ve Clem A. Tisdell, "Peripheral tourism: Development and Management", *Annals of Tourism Research*, cilt 22, sayı 3, 1995.

Jayawardena, Chandana ve Diaram Ramajeesingh, "Performance of Tourism Analysis: A Caribbean Perspective", *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, cilt 15, sayı 3, 2003.

Jolliffe, L. ve R. Farnsworth, "Seasonality in Tourism Employment: Human Resource Challenges", *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, cilt 15, sayı 6, 2003.

Jordan, F., "An Occupational Hazard? Sex Segregation in Tourism Employment", *Tourism Management*, cilt 18, sayı 8, 1997.

Katznelson, Ira, "Working-Class Formation and the State: Nineteenth-Century England in American Perspective", Evans, Peter B. vd (der.), *Bringing the State Back In* içinde, Cambridge University Press, 1985.

Katznelson, Ira, "Working-Class Formation: Constructing Cases and Comparisons", Katznelson, Ira ve Aristide R. Zolberg (der.), *Working-Class Formation: Nineteenth-Century Patterns in Western Europe and the United States* içinde, Princeton University Press, 1986.

Kempadoo, Kamala (der.), *Sun, Sex and Gold: Tourism and Sex Work in the Caribbean*, Rowman and Littlefield, 1999.

Keyder, Çağlar, "Paths of Rural Transformation in Turkey", *Journal of Peasant Studies*, cilt 11, sayı 1, 1983.

Keyder, Çağlar, "Geniş Halk Yığınlarının Durumu", Quataert, Donald ve Eric Jan Zürcher (der.), *Osmanlı'dan Günümüz Türkiye'sine İşçiler, 1839-1950* içinde, İletişim, 1998.

Kinnaird, Vivian ve Derek Hall, *Tourism: A Gender Analysis*, John Wiley and Sons, 1994.

Kinnaird, Vivian, Uma Kothari ve Derek Hall, "Tourism: Gender Perspectives", Kinnaird, Vivian ve Derek Hall, *Tourism: A Gender Analysis* içinde, John Wiley and Sons, 1994.

Kıray, Mübeccel Belik, *Yedi Yerleşim Noktasında Turizmle İlgili Sosyal Yapı Analizi* (Analysis of the Social Structure of Tourism in Seven Settlements), Turizm ve Tanıtma Bakanlığı, 1964.

Koo, Hagen, *Korean Workers: the Culture and Politics of Class Formation*, Cornell University Press, 2001.

Korzay, Meral, "Turkish Tourism Development", Seaton, A.V. (der.), *Tourism: The State of the Art* içinde, John Wiley and Sons, 1994.

Lash, Scott ve John Urry, *Economies of Signs and Space*, 1994.

Lea, John, *Tourism and Development in the Third World*, Routledge, 1998.

Leidner, Robin, *Fast Food, Fast Talk: Service Work and the Routinization of Everyday Life*, University of California Press, 1993.

Levy, Diane E. ve Patricia B. Lerch, "Tourism as a Factor in Development Implications for Gender and Work in Barbados", *Gender and Society*, cilt 5, sayı 1, 1991.

Liu, Abby ve Geoffrey Wall, "Planning Tourism Employment: A Developing Country Perspective", *Tourism Management*, Article in Press, Corrected Proof, internette mevcut 18.1.2005.

Macdonald, Sharon, "A People's Story: Heritage, Identity, and Authenticity", Rojek, Chris ve John Urry, *Touring Cultures: Transformations of Travel and Theory* içinde, Routledge, 1997.

Macleod, Donald, "Selling Space: Power and Resource Allocation in a Caribbean Coastal Community", Carrier, James G. (der.), *Confronting Environments: Local Understanding in a Globalizing World* içinde, Altamira, 2004.

Mansur, Fatma, *Bodrum: A Town in The Aegean*, E.J. Brill, 1972.

McGuire, Randall H., Joan Smith ve William G. Martin, "Patterns of Household Structures and the World-Economy", *Review*, Summer 1986, cilt 10, sayı 1.

McLellan, David, *Selected Writings by Karl Marx*, Oxford University Press, 1977.

Morrison, Alison, "Small Firm Co-operative Marketing in a Peripheral Tourism Region", *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, cilt 10, sayı 5, 1998.

Mowforth, Martin ve Ian Munt, *Tourism and Sustainability: New Tourism in the Third World*, Routledge, 2000.

Munck, Ronaldo, *The New International Labour Studies: An Introduction*, Zed Books, 1988.

Munck, Ronaldo, *Globalisation and Labour: The New 'Great Transformation'*, Zed Books, 2002.

Murphy, Peter E., *Tourism: A Community Approach*, Routledge, 1985.

Nash, Dennison, *Anthropology of Tourism*, Pergamon, 1996.

Nash, Dennison, "Tourism as a Form of Imperialism", Smith, Valene L. (der.), *Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism* içinde, University of Pennsylvania Press, 1989.

Nicholson-Lord, David, "The Politics of Travel: Is Tourism Just Colonialism in Another Guise?", *The Nation*, cilt 265, sayı 10, 1997.

Oppermann, M., "Sex Tourism", *Annals of Tourism Research*, cilt 26, sayı 2, 1999.

Otto, Julie E. ve J.R. Brent Ritchie, "The Service Experience in Tourism", *Tourism Management*, cilt 17, sayı 3, 1996.

Perrot, Michelle, "On the Formation of the French Working Class", Katznelson, Ira ve Aristide R. Zolberg (der.), *Working-Class Formation: Nineteenth-Century Patterns in Western Europe and the United States* içinde, Princeton University Press, 1986.

Pizam, Abraham, "A Comprehensive Approach to Classifying Acts of Crime and Violence at Tourism Destinations", *Journal of Travel Research*, cilt 38, sayı 1, 1999.

Pleumarom, Anita, "The Political Economy of Tourism", *The Ecologist*, cilt 24, sayı 4, 1994.

Poirier, R.A., "Tourism and Development in Tunisia", *Annals of Tourism Research*, cilt 22, sayı 1, 1995.

Polanyi, Karl, *Büyük Dönüşüm*, çev. Ayşe Buğra, İletişim Yayınları, 2000.

Portes, Alejandro, "The Informal Sector: Definition, Controversy, and Relation to National Development, *Review*, cilt 7, 1983.

Portes, Alejandro, M. Castells ve L. Benton (der.), *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries*, Johns Hopkins University Press, 1989.

Purcell, K., "The Relationship Between Career and Job Opportunities: Women's Employment in the Hospitality Industry as a Microcosm of Women's Employment", *Women in Management Review*, cilt 11, sayı 5, 1996.

Pyle, Jean Larson ve Leslie Dawson, "The Impact of Multinational Technological Transfer on Female Workforces in Asia", *The Columbia Journal of World Business*, 25(4), s. 40-48.

Representation of the European Commission to Turkey, "Avrupa Birliği Turizm Politikası: İş Dünyası, İstihdam ve Kalkınma" (European Union Tourism Po-

licies: Business World, Employment and Development), http://www.deltur.cec.eu.int.

Richards, Greg ve Derek Hall (der.), *Tourism and Sustainable Community Development*, Routledge, 2000.

Rifkin, Jeremy, *The End of Work: The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-Market Era*, Putnam's Sons, 1995.

Riley, M., Ladkin, A. ve Szivas, E., *Tourism Employment: Analysis and Planning*, Channel View Publications, 2002.

Ritzer, George ve Allan Liska, "'McDisneyization' and 'Post-Tourism': Complementary Perspectives on Contemporary Tourism", Rojek, Chris ve John Urry, *Touring Cultures: Transformations of Travel and Theory* içinde, Routledge, 1997.

Roberts, B.R., "Peasants and Proletarians", *Annual Review of Sociology*, cilt 16, 1990.

Rojek, Chris ve John Urry (der.), *Touring Cultures: Transformations of Travel and Theory*, Routledge, 1997.

Rothstein, Frances, "The New Proletarians: Third World Reality and First World Categories", *Comparative Studies in Society and History*, cilt 28, sayı 2, 1986.

Rubery, Jill ve Damian Grimshaw, *The Organization of Employment: An International Perspective*, Palgrave, 2003.

Ryan, Chris ve Stephen Page (der.), *Tourism Management: Towards the New Millennium*, Pergamon, 2000.

Sassen, Saskia, *The Mobility of Labor and Capital*, Cambridge University Press, 1988.

Schansman, Ronald O., "Indonesia 1991: Tourism to the Archipelago", *Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly*, cilt 32, sayı 3, 1991.

Shaw, Gareth ve Allan M. Williams, "Entrepreneurship, Small Business Culture and Tourism Development", Ioannides, Dimitri ve Keith G. Debbage, *The Economic Geography of the Tourist Industry: A Supply-Side Analysis* içinde, Routledge, 1998.

Shaw, Gareth ve Allan M. Williams, *Critical Issues in Tourism: A Geographical Perspective*, Blackwell, 2002.

Sinclair, M. Thea, "Gendered Work in Tourism: Comparative Perspectives", Sinclair, M. Thea (der.), *Gender, Work and Tourism* içinde, Routledge, 1997a.

Sinclair, M. Thea (der.), *Gender, Work and Tourism*, Routledge, 1997b.

Sinclair, M. Thea ve Mike Stabler, *The Economics of Tourism*, Routledge, 1997.

Smith, Valene L. (der.), *Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism*, University of Pennsylvania Press, 1989.

Sonmez, Sevil F., "Tourism, Terrorism, and Political Instability", *Annals of Tourism Research*, cilt 25, sayı 2, Nisan 1998, s. 416-456.

Standing, Guy, *Global Labour Flexibility: Seeking Distributive Justice*, St. Martin's Press, 1999.

Stauth, Georg, "Households, Modes of Living, and Production Systems", Smith, Joan, Immanuel Wallerstein ve Hans-Dieter Evers (der.), *Households and the World-Economy* içinde, Sage, 1984.

Sugiyarto, Gunter, Adam Blake ve M. Thea Sinclair, "Tourism and Globalization: Economic Impact in Indonesia", *Annals of Tourism Research*, cilt 30, sayı 3, 2003.

Swain, M.B., "Gender in Tourism", *Annals of Tourism Research*, cilt 22, sayı 2, 1995.

Szyliowicz, Joseph S., "International Transportation Security", *The Review of Policy Research*, cilt 21, sayı 3, 2004.

Theobald, William F. (der.), *Global Tourism*, Butterworth and Hienemann, 1998.

Thomas, Rhodri, "Small Firms in the Tourism Industry: Some Conceptual Issues", *International Journal of Tourism Research*, cilt 2, 2000.

Thompson, E.P., *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, 2004.

Thompson, E.P., "Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism", Giddens, Anthony ve David Held (der.), *Classes, Power and Conflict: Classical and Contemporary Debates* içinde, University of California Press, 1982.

Tilly, Chris ve Charles Tilly, *Work Under Capitalism*, Westview Press, 1998.

Timothy, Dallen J., "Political Boundaries and Tourism: Borders as Tourist Attractions", *Tourism Management*, cilt 16, sayı 7, 1995.

Tinker, Irene (der.), *Persistent Inequalities: Women and World Development*, Oxford University Press, 1990.

Torres, Rebecca, "Linkages Between Tourism and Agriculture in Mexico", *Annals of Tourism Research*, 2003.

Torres, Rebecca ve Momsen Janet Henshall, "Challenges and Potential for Linking Tourism and Agriculture to Achieve Pro-poor Tourism Objectives", *Progress in Development Studies*, cilt 4, sayı 4, 2004.

Tosun, Cevat, "Roots of Unsustainable Tourism Development at the Local Level: The Case of Urgup in Turkey", *Tourism Management*, cilt 19, sayı 6, 1995.

Tosun, Cevat, "Host Perceptions of Impacts: A Comparative Tourism Study", *Annals of Tourism Research*, 2001.

Tremblay, Pascal, "The Economic Organization of Tourism", *Annals of Tourism Research*, cilt 25, sayı 4, 1998.

Tucker, Hazel, *Living With Tourism: Negotiating Identities in a Turkish Village*, Routledge, 2003.

Turizm Bakanlığı, Yıllık Rapor, 2001-2002.

Turner, Louis ve John Ash, *The Golden Hordes: International Tourism and the Pleasure Periphery*, St Martin's Press, 1976.

United Nations Environment Programme, Production and Consumption Branch, "Economic Impacts of Tourism", http://www.uneptie.org/pc/tourism/sust-tourism/economic.htm.

Upchurch, Martin, "Introduction", Upchurch, Martin (der.), *The State and Globalization: Comparative Studies of Labour and Capital in National Economies* içinde, Mansell, 1999.

Urry, John, *Consuming Places*, Routledge, 1995.

Urry, John, *The Tourist Gaze*, Sage, İkinci baskı, 2002.

Var, Turgut ve John Ap, "Tourism and World Peace", Theobald, William F. (der.), *Global Tourism* içinde, Butterworth and Hienemann, 1998.

Wahab, Salah ve Christopher P. Cooper, *Tourism in the Age of Globalisation, Advances in Tourism*, Routledge, 2001.

Wallerstein, Immanuel, *The Capitalist World-Economy*, Cambridge University Press, 1979.

Wallerstein, Immanuel, "Household Structures and Labour-Force Formation in the Capitalist World-Economy", Balibar, Etienne ve Immanuel Wallerstein, *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities* içinde, Verso, 1991a.

Wallerstein, Immanuel, "Class Conflict in the Capitalist World-Economy", Balibar, Etienne ve Immanuel Wallerstein, *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities* içinde, Verso, 1991b.

Wallerstein, Immanuel ve Joan Smith, "Household as an Institution of the World-Economy", Wallerstein, Immanuel, *The Essential Wallerstein* içinde, The New Press, 2000.

Warhurst, Chris; Nickson, Dennis; Witz, Anne & A.M. Cullen, "Aesthetic Labour in Interactive Service Work: Some Case Study Evidence From the 'New' Glasgow", *Services Industries Journal*, cilt 20, sayı 3, 2000.

Wong, John D., "The Impact of Tourism on Local Government Expenditures", *Growth and Change*, cilt 27, sayı 3, 1996.

World Tourism Organization, News Release 2004, http://www.world-tourism.org .

World Tourism Organization, "International Tourism: Arrivals, Receipts, and Expenditure", *WTO World Tourism Barometer*, cilt 2, sayı 2, 2004.

World Travel and Tourism Council, Special Report on Turkey, http://www.wttc.org .

Wright, Erik Olin, *Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis*, Cambridge University Press, 1997.

Young, George, *Tourism: Blight or Blessing*, 1973.

Turizm sektörü, gelişmekte olan ülkelerde bir sanayi kolu muamelesi görüyor. Eğer ülkenin doğal kaynakları da müsaitse, turizm milli gelirin ana kaynaklarından birisi sayılıyor. Yaratılan istihdam, döviz akışının hızlanması, uluslararası tanınma gibi olumlu etkilerinin altı sık sık çiziliyor. Oysa turizm sektörünün emek sürecindeki özellikleri, buna dair tartışmalar sınırlı kalıyor. Aslıhan Aykaç, *Yeni İşler, Yeni İşçiler* kitabında turizm sektöründe emek tartışmalarını Türkiye'nin üç turizm bölgesindeki örneklerle ele alıyor. Emeğin ağırlıklı olarak tarımdan devşirildiği, mevsimsel istihdamla yürüyen; cinsiyet ilişkilerini, hane içi gelir akışını ve bireylerin rolünü değiştiren turizme emek cephesinden bakıyor. Tartışmasını tarihsel, kültürel ve sosyo-iktisadi veçheleriyle ele alan yazar, aynı zamanda sosyopolitik bir tartışmanın başlayabilmesi için gerekli araştırmaların, tartışmaların ve araçların da neler olabileceğine işaret ediyor. Turizmi sihirli bir değnek gibi ele almaktansa, gerçekçi bir bakışın neleri gösterebileceğinin iyi bir örneğini veriyor.

İLETİŞİM 1388
ARAŞTIRMA İNCELEME 233

ISBN-13: 978-975-05-0673-4